

III. INTERNATIONAL CONFERENCE ON MODERN TRENDS ON DIGITAL
ECONOMY

16 November, 2023, Baku, Azerbaijan

UNEC
1930

AZƏRBAYCAN DÖVLƏT
İQTİSAD UNIVERSİTETİ
(UNEC)

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI
ELM VƏ TƏHSİL
NAZİRLİYİ

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ
İQTİSADİYYAT
NAZİRLİYİ

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI
RƏQƏMSAL İNKİSAF
VƏ NƏQLİYYAT NAZİRLİYİ

4SiM

DÖRDÜNCÜ SƏNAYE İNQLABININ
TƏHLİLİ VƏ KOORDİNASIYA MƏRKƏZİ

İDARƏETMƏ SİSTEMLƏRİ
İNSTITUTU

III BEYNƏLXALQ KONFRANS
RƏQƏMSAL İQTİSADİYYAT:
MÜASİR ÇAĞIRISLAR VƏ REAL İMKANLAR

PROGRAM

16 NOYABR 2023 - BAKI, AZƏRBAYCAN

III. INTERNATIONAL CONFERENCE ON MODERN TRENDS ON DIGITAL
ECONOMY

16 November, 2023, Baku, Azerbaijan

UNEC
1930

AZƏRBAYCAN DÖVLƏT
İQTİSAD UNIVERSİTETİ
(UNEC)

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI
ELM VƏ TƏHSİL
NAZİRLİYİ

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ
İQTİSADİYYAT
NAZİRLİYİ

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI
RƏQƏMSAL İNKİŞAF
VƏ NƏQLİYYAT NAZİRLİYİ

4SİM
DÖRDÜNCÜ SƏNAYE İNQLABININ
TƏHLİLİ VƏ KOORDİNASIYA MƏRKƏZİ

İDARƏT SİSTEMLƏRİ
İNSTITUTU

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC),
Dördüncü Sənaye İnqilabının Təhlili və Koordinasiya Mərkəzi
və Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyi
İdarəetmə Sistemləri İnstitutunun
təşkilatçılığı və

Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyi,
Azərbaycan Respublikası İqtisadiyyat Nazirliyi,
Azərbaycan Respublikası Rəqəmsal İnkişaf
və Nəqliyyat Nazirliyinin
dəstəyi ilə

**“RƏQƏMSAL İQTİSADİYYAT:
MÜASİR ÇAĞIRIŞLAR VƏ REAL İMKANLAR”**
mövzusunda

III BEYNƏLXALQ KONFRANS
KONFRANS MƏRUZƏLƏR KİTABI
CONFERENCE PROCEEDINGS BOOK

16 NOYABR 2023 – UNEC
BAKI, AZƏRBAYCAN

III. INTERNATIONAL CONFERENCE ON MODERN TRENDS ON DIGITAL ECONOMY

16 November, 2023, Baku, Azerbaijan

BEYNƏLXALQ AKADEMİK TƏRƏFDAŞLAR

CIT

CANADIAN INSTITUTE
OF TECHNOLOGY

ÓBUDAI EGYETEM
ÓBUDA UNIVERSITY

UNIVERSITY of
DEBRECEN

ST. ANDREWS
GEORGIAN
UNIVERSITY

LJUBLJANA SCHOOL OF BUSINESS

DUNAÚJVÁROSI EGYETEM
UNIVERSITY OF DUNAÚJVÁROS

UNIVERSITY
OF LATVIA

KAZIMIERZ WIELKI
UNIVERSITY
BYDGOSZCZ

Hes·so

Haute Ecole Spécialisée
de Suisse occidentale

Fachhochschule Westschweiz

University of Applied Sciences and Arts
Western Switzerland

MISKOLCI
EGYETEM
UNIVERSITY OF MISKOLC

Lanzhou University of China

ORGANIZING COMMITTEE/TƏŞKİLAT KOMİTƏSİ

Prof. Ədalət Muradov - sədr

Rektor, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC), Bakı, Azərbaycan

Akad. Əli Abbasov - həmsədr

Baş direktor, AR ETN İdarəetmə Sistemləri İnstitutu, Rəqəmsal texnologiyalar və tətbiqi informatika kafedrasının müdiri, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC), Bakı, Azərbaycan

Prof. Zahid Məmmədov - həmsədr

Elmi Fəaliyyətin Təşkili və İdarə Edilməsi Departamentinin direktoru, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC), Bakı, Azərbaycan

Dr. Nərgiz Hacıyeva

EFTİED - Elmi fəaliyyətin təşkili şöbəsinin müdiri, Xanım Tədqiqatçılar Şurasının rəhbəri, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC), Bakı, Azərbaycan

i.f.d., dos. Elman Cəfərov

"Rəqəmsal iqtisadiyyat" fakültəsinin dekanı, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC), Bakı, Azərbaycan

i.f.d., dos Elçin Səmədov

"Mühəndislik" fakültəsinin dekanı, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC), Bakı, Azərbaycan

i.f.d., dos. Lalə Məmmədova

UNEC Dizayn məktəbinin direktoru, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC), Bakı, Azərbaycan

i.f.d., dos. Hafiz Hacıyev

"Maliyyə və mühasibat" fakültəsinin dekanı, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC), Bakı, Azərbaycan

i.f.d., dos. Mirağa Əhmədov

"Biznes və menecment" fakültəsinin dekanı, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC), Bakı, Azərbaycan

III. INTERNATIONAL CONFERENCE ON MODERN TRENDS ON DIGITAL
ECONOMY
16 November, 2023, Baku, Azerbaijan

SCIENTIFIC COMMITTEE/ELM KOMİTƏSİ

Prof. Zahid Məmmədov – Sədr

Direktor, Elmi Fəaliyyətin Təşkili və İdarə Edilməsi Departamenti, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC), Bakı, Azərbaycan

Prof. Yadulla Həsənlı

İqtisadi Araşdırmalar Elmi-Tədqiqat İnstitutu, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC), Bakı, Azərbaycan

Dr. dos. Nazim Hacıyev

UNEC Biznes məktəbinin direktoru, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC), Bakı, Azərbaycan

Prof. Şahnaz Şahbazova

“Rəqəmsal texnologiyalar və tətbiqi informatika” kafedrası, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC), Bakı, Azərbaycan

Prof. Əlican Babayev

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC), Bakı, Azərbaycan

Dos. Aida Quliyeva

SABAH mərkəzinin rəhbəri, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC), Bakı, Azərbaycan

Dos. Sevər Məmmədova

“Biznesin idarə edilməsi” kafedrasının müdiri, UNEC Biznes Məktəbi, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC), Bakı, Azərbaycan

Dos. Xətai Alıyev

“Beynəlxalq iqtisadiyyat və biznes” kafedrasının müdiri, Empirik Araşdırmalar Mərkəzinin direktoru, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC), Bakı, Azərbaycan

III. INTERNATIONAL CONFERENCE ON MODERN TRENDS ON DIGITAL
ECONOMY
16 November, 2023, Baku, Azerbaijan

Dr. Ülviyyə Rzayeva

*Rəqəmsal texnologiyalar və tətbiqi informatika kafedrası / UNEC-in Rəqəmsal
İqtisadiyyat üzrə Araşdırmalar Mərkəzinin rəhbəri, Azərbaycan Dövlət İqtisad
Universiteti (UNEC), Bakı, Azərbaycan*

Prof. Janusz Kacprzyk

Sistem Tədqiqatları İnstitutu, Polşa Elmlər Akademiyası, Varşava, Polşa

Prof. Valentina Emiliya Balas

Aurel Vlaicu Arad Universiteti, Arad ş. Rumıniya

Prof. Vadim Stefanuk

İnformasiya Ötürmə Problemləri İnstitutu, Rusiya Xalqlar Dostluğu Universiteti

Prof. Takahiro Yamanoi

*Səhiyyə elmləri məktəbi, Hokaydo Universiteti, qonaq professor UNEC Biznes məktəbi,
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC), Bakı, Azərbaycan*

Prof. Praveen Kumar Khosla

Vitse-kansler, Çitkara Universiteti, Çandigarh, Hindistan

Prof. Dr. Ramona-Rupeika Apoga

Biznes, İdarəetmə və İqtisadiyyat Fakültəsi, Latviya Universiteti, Riqa, Latviya

Prof. Dr. Iza Gigauri

St. Andrew the First-Called Georgian University, Tbilisi, Gürcüstan

Prof. Dr. Orsolya Falus

Sosial Elmlər fakültəsi, Dunaujvaros Universiteti, Dunaujvaros, Macarıstan

Dr. Habil Garai-Fodor Monika

*Keleti Biznes və menecment fakültəsinin dekani, Obuda Universiteti, Budapeşt,
Macarıstan*

Dr. Ewelina İdziak

İqtisadiyyat Departamenti, Kazimierz Wielki Universiteti, Bydgoszcz, Polşa

Dos. Xose Jesus Delgado Peña

Beynəlxalq Əməkdaşlıq üzrə vitse-rekturun müavini / Malaqa Universiteti, İspaniya

Lukas Başunq

*HeS-in əməkdaşı, Dr. Baş MSc BA Major Business in Eurasia / HES-SO, Qərbi İsveçrə
Tətbiqi Elm və İncəsənət Universiteti, İsveçrə*

Wirth Julia

*Associate professor, İsveçrə-Rusiya Tədqiqat və Təhsil Mərkəzinin rəhbəri / HES-SO,
Qərbi İsveçrə Tətbiqi Elm və İncəsənət Universiteti, İsveçrə*

Ph.D., Dr. Adam Jakuszewicz

*Asistant Professor, Hüquq və İqtisadiyyat İnstitutu, Bydgoszcz 'da Kazimierz Wielki
Universiteti / Konstitusiya və Beynəlxalq Hüquq Sədri, Polşa.*

Assoc. prof. Ph.D. Olqa Belova

İcSTİ-nin direktoru, Belarus Dövlət İqtisad Universitetinin məsləhətçisi.

Dr. Habil. László Erdey

*PhD Associate professor, Beynəlxalq məsələlər üzrə vitse-dekan, İqtisadiyyat və Biznes
Fakültəsi, İqtisadiyyat və Dünya İqtisadiyyatı İnstitutununun rəhbəri, İqtisadiyyat və
Biznes Fakültəsi, Debrecen Universiteti, Macarıstan*

Dr. Lidija Weis

Dekan, Lyublyana Biznes Məktəbi, Sloveniya.

Dr. Katarina Aškerc Zadavec

Dekan müavini, Lyublyana Biznes Məktəbi, Sloveniya.

Dr. Feliks-Angel Popesku

*İqtisadi Elmlər Fakültəsi / Beynəlxalq əlaqələr şöbəsinin rəhbəri / AIJES Journal-ın icraçı
redaktoru, Agora University of Oradea, Romania*

KATİBLİK

Şəfa Əlizadə

Elmmetrika şöbəsinin müdiri - Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC), Bakı, Azərbaycan

Aydın Abdullazadə

Böyük mütəxəssis, EFTİED-in Elmi Fəaliyyətin Təşkili Şöbəsi, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC), Bakı, Azərbaycan

Ülviyyə Məmmədova

Böyük mütəxəssis, EFTİED-in Elmi Fəaliyyətin Təşkili Şöbəsi, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC), Bakı, Azərbaycan

Zöhrə Məmmədova

Böyük mütəxəssis, EFTİED-in Elmi Fəaliyyətin Təşkili Şöbəsi, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC), Bakı, Azərbaycan

Teymur Ağazadə

IT mütəxəssisi, Elektron İdarəetmə Mərkəzi, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC), Bakı, Azərbaycan

Nuriyyə Qarayeva

Baş mütəxəssis – Taləbə İşləri Mərkəzi, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC), Bakı, Azərbaycan

UNEC Rəqəmsal könüllüləri

III. INTERNATIONAL CONFERENCE ON MODERN TRENDS ON DIGITAL
ECONOMY
16 November, 2023, Baku, Azerbaijan

**“RƏQƏMSAL İQTİSADİYYAT:
MÜASİR ÇAĞIRIŞLAR VƏ REAL İMKANLAR”
mövzusunda
III BEYNƏLXALQ KONFRANS**

**III INTERNATIONAL CONFERENCE on
“DIGITAL ECONOMY: MODERN CHALLENGES AND REAL
OPPORTUNITIES”**

EDITORS/ELMİ REDAKTORLAR

Prof. Ədalət Muradov – sədr

Rektor, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC), Bakı, Azərbaycan

Akad. Əli Abbasov - həmsədr

Baş direktor, AR ETN İdarəetmə Sistemləri İnstitutu, “Rəqəmsal texnologiyalar və tətbiqi informatika” kafedrasının müdiri, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC), Bakı, Azərbaycan

Prof. Zahid Məmmədov - həmsədr

Elmi Fəaliyyətin Təşkili və İdarə Edilməsi Departamentinin direktoru, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC), Bakı, Azərbaycan

Dr. Nərgiz Hacıyeva

EFTİED - Elmi fəaliyyətin təşkili şöbəsinin müdiri, Xanım Tədqiqatçılar Şurasının rəhbəri, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC), Bakı, Azərbaycan

Korrektor: Nuriyyə Qarayeva

Baş mütəxəssis – Tələbə İşləri Mərkəzi, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC), Bakı, Azərbaycan

III. INTERNATIONAL CONFERENCE ON MODERN TRENDS ON DIGITAL
ECONOMY
16 November, 2023, Baku, Azerbaijan

**III INTERNATIONAL CONFERENCE on
“DIGITAL ECONOMY: MODERN CHALLENGES AND REAL OPPORTUNITIES”**

Responsibility of the contents belong to the authors

ISBN 9781234567897

Copyright © 2023, III INTERNATIONAL CONFERENCE on
“DIGITAL ECONOMY: MODERN CHALLENGES AND REAL
OPPORTUNITIES” 2023.

All rights reserved by Organization and Management of Scientific Activities
Department, Azerbaijan State University of Economics (UNEC)

No part of this publication may be reproduced or
transmitted in any form by means, electronic or
mechanical, including photocopy, or any information
storage and retrieval system, without permission from
the Publisher.

Online Publication: 15 December, 2023

9 781234 567897

BÖLMƏ I/SECTION I

**Yeni iqtisadi reallıqda
rəqəmsal iqtisadiyyat,
iqtisadi və sosial inkişafın
əsas mühərriki kimi**

RƏQƏMSALLAŞMA PROSESLƏRİNİN İNKİŞAFI ŞƏRAİTİNDƏ SİYASİ İQTİSADIN YENİ PERSPEKTİVLƏRİ VƏ VƏZİFƏLƏRİ

Əlican Babayev

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC)

E-mail: ababayev@rambler.ru

Xülasə. Dünya iqtisadiyyatında hələ də davam edən qeyri-sabitlik və milli iqtisadiyyatların vəziyyətinə təsir edən böhranların güclənməsi bu sahədə yaranan vəziyyətin təhlilinə, antiböhran xarakterli səmərəli tədbirlərin və bu tədbirləri reallaşdırmağı bacaran mütəxəssislərin hazırlanmasına yeni yanaşmalar tələb edir. Bununla əlaqədar, iqtisadi nəzəriyyə ilə bir sıra başqa elmi fənlər, ilk növbədə sosiologiya və hüquq elmi arasında sıx fənlərarası qarşılıqlı əlaqə yaradılmalıdır. Bu baxımdan, ümumi iqtisadi nəzəriyyənin tərkib hissəsi və iqtisadi təhsil sisteminin əhəmiyyətli elementi olan siyasi iqtisad xüsusi rol oynayır.

Açar sözlər: *siyasi iqtisad, dünya iqtisadiyyatın qeyri-sabitliyi, böhranın nəticələrinin aradan qaldırılması, mövcud vəziyyətin təhlilinə yeni yanaşmalar, təhsil sistemində tələblər.*

Elm aləmində, təhsil və ictimai-siyasi dairələrdə siyasi iqtisadın bir elm və tədris fənni kimi əhəmiyyətinin artması haqqında ciddi diskussiyalar aparılır. Bizə belə gəlir ki, bu “qəflətən” yaranmış bir dəblə, yaxud çoxdan və yaxşı məlum olan, amma eyni zamanda müasir tarixin kifayət qədər uzun dövrü ərzində xeyli unudulmuş məqamları xatırlamaq arzusu ilə bağlı deyil. Bu, iqtisadi inkişafın müasir şəraitdə təzahür edən müəyyən obyektiv tələbatları ilə və bu səbəbdən, müvafiq profilli mütəxəssislərin hazırlanmasına dair tələblərlə bağlıdır.

Başqa sözlə, məsələ hətta onda da deyil ki, 2015-ci ildə keçirilmiş “Siyasi iqtisad: tədqiqat obyektini ifadə edirik” mövzusunda Ümumrusiya İqtisadi Forumunun iştirakçılarının tamamilə haqlı olaraq xatırlatdıqları kimi, “Avropada siyasi iqtisad bazar münasibətlərinin ilk mərhələsində yaranmışdır və çoxəsrlik tarixə malikdir”. Bu halda

“Rusiyada siyasi iqtisadın bir fənn kimi tədris edilməsi Adam Smitin vətəninədən daha əvvəl başlanmışdır” [7,s.25]. Beləliklə, həmin respublikaların xalqları – intellektual dairələrin nümayəndələrinin şəxsində, - siyasi iqtisadla çoxdan tanış idilər.

Siyasi iqtisadın “bərpa olunmasına” ehtiyac, hər şeydən əvvəl, dünya iqtisadiyyatında qeyri-sabitliyin hərfən gözlərimizin qarşısında güclənməsi və bundan irəli gələn nəticələrlə bağlıdır. Hər şeydən əvvəl, belə dayanıqsızlığın milli iqtisadiyyatlarda gedən sosial-iqtisadi proseslərə dağıdıcı təsirinin artması haqqında söhbət gedir. Eyni zamanda, göstərilən çağırışlara dövlətin və cəmiyyətin cavablarını təşkil edən adekvat alətlərin olmaması aşkar görünür.

Bu halda xatırlamaq lazımdır ki, dünya təsərrüfat sistemində qeyri-sabitliyin artması ilə bərabər, elmi-texniki tərəqqinin obyektiv inkişafı ilə əlaqədar iqtisadi proseslərin mürəkkəbləşməsi davam edir və bu proseslərin mahiyyətinin izahı heç də həmişə onların obyektiv gedişi ilə ayaqlaşmır.

Qlobal iqtisadi dayanıqsızlığa gəlincə, bir məqamı dəqiqləşdirmək lazımdır ki, belə dayanıqsızlıq bu əsrin çox hissəsi ərzində, ən azı – 2008-ci ildə başlanmış və növbəti, 2009-cu ildə praktik olaraq dünyanın bütün ölkələrinə yayılmış maliyyə-iqtisadi böhrandan başlayaraq bəşəriyyətin inkişafını müşayiət edir. Qərb iqtisadçıları və politoloqları onu “1930-cu illərin Böyük depressiyası vaxtından bəri ən ciddi böhran” [5, s.16] kimi xarakterizə edirlər. Artıq onda aydın oldu ki, sosial-iqtisadi vəziyyətin analizinə XX əsrin sonundan qərb dünyasında sabitləşmiş və bu əsrin birinci onilliklərində dünya iqtisad elmində hökmranlığı davam etmiş, onun yalnız bir - neoklassik - versiyasına əsaslanan yanaşmalar böhranların təhlükəlilik dərəcəsinə tam qiymətləndirməyə imkan vermir. Bununla belə, gurultulu səslənən “meynstrim” adı almış bu birtərəflilik “müccərəd liberalizm və makroiqtisadi sabitləşmə” [6, s.38] ideyalarının əlaqələndirilməsi ilə səciyyələnilir.

Müvafiq olaraq, yalnız belə konsepsiyaya istinad edilməsi konkret vəziyyətdə böhranın və onun nəticələrinin aradan qaldırılması üzrə konkret tədbirlər hazırlamağa imkan vermir. Təəccüblü deyil ki, çox cəhətdən məhz bu səbəbdən 2008-2009-cu illər böhranının nəticələrini

nəzəri baxımdan dərk etmək və praktik olaraq tam aradan qaldırmaq mümkün olmadı və bu nəticələrin dünyanın aparıcı dövlətlərinin iqtisadiyyatlarına bu və ya digər dərəcədə təsiri 2019-cu ilin sonu 2020-ci ilin əvvəlində, artıq koronavirus pandemiyası ilə əlaqədar yeni böhran başlayana qədər davam etdi.

Bugünkü vəziyyəti qiymətləndirərək demək olar ki, pandemiyanın pik səviyyəsi 2020-ci ildə müşahidə olunmuşdur. Məlum olduğu kimi, 2021-ci ildə vəziyyət müəyyən qədər yaxşılaşdı, buna baxmayaraq, pandemiyanın bütün sosial-iqtisadi nəticələrini tamamilə aradan qaldırmaq mümkün olmayıb.

Bütün bunlardan əlavə, 2022-2023-cü illərdə baş vermiş hadisələrlə əlaqədar geosiyasi vəziyyətin kəskinləşməsi, həmçinin cari vəziyyətin qeyri-sabitliyi və beynəlxalq enerji-xammal bazarlarında gələcək vəziyyətin qeyri-müəyyənliyi səbəbindən bizim qarşılaşdığımız hadisələrin sosial-iqtisadi təbiətini təyin etmək məqsədilə mövcud vəziyyəti daha dərin və yaradıcı şəkildə təhlil etmək zəruri olur. Bu halda böhranın əsas, yəni sosial-iqtisadi məzmununu qeyri-iqtisadi xarakterli əlavə amillərdən fərqləndirmək üçün məhz analizin sosial-iqtisadi aspektlərinin əhəmiyyətini vurğulamaq lazımdır.

Yuxarıda deyilənləri yekunlaşdıraraq bu qənaətə gəlmək olar ki, müasir sosial-iqtisadi inkişafda yaranan şəraitin məcmu halda müzakirəsinə yeni, daha çoxcəhətli yanaşmalara ehtiyac var. Belə yanaşmalar konkret cari vəziyyətin iqtisadi analizi zamanı tətbiq edilməklə bərabər, bütövlükdə iqtisadi nəzəriyyədə mühüm yer tutmalıdır.

Hazırda suveren dövlətlər olan keçmiş SSRİ-nin müttəfiq respublikalarının çoxunda son bir neçə onillik ərzində həyata keçirilən konkret iqtisadi siyasət və bütövlükdə sosial-iqtisadi siyasət, eləcə də elm və təhsil sistemləri məhz inkişaf etmiş qərb ölkələrinin əksəriyyətində üstünlük verilən, yuxarıda qeyd etdiyimiz yanaşmalara istiqamətlənirdi. Məsələn, A.B.Buzqalın və S.Y.Qlazeyev qeyd edirlər ki, “iqtisadi nəzəriyyənin tədrisi modeli qərb standartının kopyalanması yolu ilə 1990-cı illərdən tətbiq edilmişdi və ölkə rəhbərliyində neoliberal iqtisadi modelin tərəfdarları bu modeli fəal dəstəkləyirdi. İqtisadi nəzəriyyənin

tədrisinin bu sistemi mümkün olan yeganə dünya standartı kimi təqdim edilirdi” [3, s.7-8].

Yuxarıda adları qeyd edilən iqtisadçılar bu fikri belə yekunlaşdırırlar: “burada neoklassik nəzəriyyənin öyrədilməsindən daha artıq əhəmiyyət verilən əsas məqam ondan ibarət idi ki, yalnız neoklassika, həm də onun əsasən monetarizmə meyl edən versiyası öyrədilirdi” [3, s.8].

Əlamətdar haldır ki, əsasən neoklassik liberal ideyaları əks etdirən və ötən əsrin 90-cı illərində hazırda suveren dövlətlər olan keçmiş SSRİ müttəfiq respublikalarının əksəriyyətində tədris-təhsil “meynstrimi” olmuş “Ekonomiks” kurslarının böyük əksəriyyətində iqtisadi nəzəriyyədə başqa istiqamətlərin əhəmiyyətinə lazımcına diqqət yetirilmir. Həm də bu, yalnız solçu baxışların nümayəndələrinə deyil, xüsusi halda, keynsçilik istiqamətinə aiddir; beləliklə, bir tərəfdən, dünyada iqtisadi fikrin inkişafına bu istiqamətin verdiyi töhfəyə məhəl qoyulmur, digər tərəfdən - inkişaf etmiş bir çox dövlətlərin iqtisadi təcrübəsinin formalaşması vaxtı onilliklər boyunca toplanmış əhəmiyyətli təcrübəni kənara atırlar.

Yeni sənaye cəmiyyəti və iki sistemin konvergensiyası kimi məşhur doktrinaların əsas banilərindən biri olmuş Con K.Helbreyt vaxtilə neoklassik nəzəriyyənin nümayəndələrinin sadə məntiqini son dərəcə anlaşıqlı şəkildə nümayiş etdirərək yazırdı: “Hökumətin müdaxiləsi yolverilməz hesab edilir... İstehlakçının şəxsində ictimaiyyət onsuz da firmanın fəaliyyətinə nəzarəti həyata keçirir, ona görə də bunu hökumətin köməyi ilə etməyə ehtiyac yoxdur. Hamının qanına və canına yeridilmiş bu doktrinaya görə şəxsi korporasiyanın idarə olunmasına hökumətin müdaxilə etməsi qadağandır” [4, s.133].

Burada çox əhəmiyyətli olan bir detala diqqət yetirək. Helbreyt neoklassik nəzəriyyənin ən aktiv və prinsipial tərəfdarlarının dövlətin iqtisadi proseslərdə iştirakına qarşı əsas dəlillərini gətirərək onların şəxsi korporasiyanın idarə edilməsi kimi arqumenti haqqında, yəni iqtisadi fəaliyyətə dövlət müdaxiləsinin adi nəzarət və tənzimləmə ilə müqayisədə daha yüksək dərəcəsi haqqında söhbət açır. Eyni zamanda, əsas iqtisadi nəzəriyyələrdən heç birində – marksizmdən başqa – xüsusi mülkiyyət

obyektlərinin bilavasitə dövlət tərəfindən idarə edilməsi haqqında məsələ qoyulmur, çünki bu, təsərrüfatçılığın bazar sisteminin əsaslarını sarsıdırdı.

Belə nəticə çıxara bilərik ki, neoklassik nəzəriyyənin nümayəndələri, necə deyirlər, diskussiyanı qızıışdırmaqla, çox vaxt şüurlu olaraq öz opponentlərinə onların əslində heç də irəli sürmədiyi ideyaları təlqin etməyə hazır olurlar. Beləliklə, həm siyasi elitanı, həm də geniş ictimaiyyəti öz opponentlərinin guya bazar iqtisadiyyatının əsaslarına “qəsd etməsinə” və müvafiq olaraq, yalnız özlərinin haqlı olmasına inandırmaq məqsədilə onlara açıq-aşkar təzyiq göstərilir.

Postsovet məkanında yaranmış vəziyyət məsələsinə qayıdaraq yuxarıda deyilənlərə bir mühüm əlavə etmək lazımdır. MDB-nin üzvü olan bir sıra ölkələrdə həm iqtisadi siyasət, həm də kadrların hazırlanması sistemi sadəcə iqtisad elmi çərçivəsində neoklassik yanaşmalara, hətta onların sadəcə monetarist versiyasına deyil, bu yanaşmaların ən geridə qalmış versiyasına, yəni o vaxta qədər ən çox inkişaf etmiş ölkələrin əksəriyyətinin təcrübəsində çox cəhətdən ümumiyyətlə rədd edilmiş ideyalara əsaslanırdı. Burada bazar iqtisadiyyatı sisteminə ən primitiv yanaşmadan söhbət gedir: həmin yanaşmaya görə dövlət iqtisadi proseslərdə yalnız minimal dərəcədə iştirak edir, belə iştirak və ya müdaxilə faktiki olaraq maliyyə və polis funksiyaları ilə məhdudlaşdırılır.

Bəzi mütəxəssislər haqlı olaraq xatırladırlar ki, yuxarıda xalis “gecə gözətçisi” kimi xarakterizə edilmiş “dövlət modeli ... əslində hətta XIX əsrdə də işləmirdi” [1, s.67]. Savadlı və məsuliyyətli iqtisadçılar artıq XX yüzilliyin sonunda bu faktı anlayırdı, lakin SSRİ dağılıandan sonra postsovet məkanında yaranmış ümumi siyasi vəziyyət yeni müstəqil dövlətlərin əksəriyyətinin iqtisadi siyasətinin məzmununu müəyyən etdi. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, təəccüblü də olsa, bu siyasət inkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsində artıq çoxdan istifadə olunmayan bir sıra ideyaları tətbiq edirdi.

Yalnız bazar tənzimləyicilərinin təsirinə ümid bəslənməsi ona gətirib çıxarmışdı ki, MDB ölkələrinin əksəriyyətində beynəlxalq bazarların cari sorğularına yönələrək bu və ya digər formada əldə edilən iqtisadiyyatın hasilat sektorunun – hər şeydən əvvəl energetikanın və

başqa xammal sahələrinin prioritetli inkişafına sərmayə qoyurdular. Təcrübədə bu o demək idi ki, real siyasət, o cümlədən bank-maliyyə və investisiya siyasəti belə konsepsiyaya uyğun qurulurdu. Bu, emal sənayesi sahələrinin və müvafiq sektorların zərərinə idi, ona görə təəccüblü deyil ki, uzun müddət MDB ölkələrinin çoxunda hazır məhsulun (hər şeydən əvvəl - yüksək texnologiyalı məhsulların) istehsalı ilə bağlı sahələrə kifayət qədər investisiya qoyulmaması tendensiyası inkişaf edirdi.

Aydın məsələdir ki, elmi-texniki tərəqqinin müasir inkişafı tendensiyalarına uyğun olmayan bu vəziyyət elm və texnologiya sahəsində, bütövlükdə sənayenin inkişafında geriləməyə, bütün iqtisadiyyatın keyfiyyət parametrlərinin pisləşməsinə gətirib çıxarmaya bilməzdi. Nəticədə bütün bunlar postsovet dövlətlərinin çoxunun ümumi iqtisadi vəziyyətinə təsir edir.

Eyni zamanda, zaman keçdikcə açıq-aydın görünürdü ki, iqtisadi həyatın yuxarıda göstərilən neoliberal modeli XXI yüzillik üçün tamamilə yararsız olur. Yuxarıda qeyd etdiyimiz 2008-2009-cu illərin ümumdünya maliyyə-iqtisadi böhranı və sonrakı dövrdə baş vermiş global xarakterli bütün qarışıqlıqlar bu fikri təsdiq etdi.

Əslində, neoklassik “meystrim”in tələp etdiyi birtərəfli yanaşma hətta ilk baxışda həlli yolu aşkar görünən məsələləri həll etməyə imkan vermir. Bir misal göstərək: Belə güman etmək olar ki, əsas məqsədi müvafiq istehlakçı tələbatı olduğu halda, bazarda mümkün qədər bolluq yaratmaq problemi olan “meynstrim” bütün cəmiyyət miqyasında istehsalın maksimal effektivliyinə nail olmaq məsələsinə də az diqqət yetirməli deyil, bu işə əmək məhsuldarlığı artmadan qeyri-mümkündür. Sonuncu məsələ, öz növbəsində, çox cəhətdən, konkret cəmiyyətdə elmi-texniki tərəqqinin (ETT) vəziyyətindən və nəticələrindən asılıdır.

Reallıq isə belədir ki, “meynstrim” çərçivəsində aparılan tədqiqatlarda əsas diqqət məhz ETT məsələlərinə yönəldilir. Müvafiq olaraq, onlarla sıx bağlı olan sosial xarakterli məqamlara ən yaxşı halda ikinci dərəcəli diqqət yetirilir. Yəni, ETT, əlbəttə, istehsalın vəziyyətinə təsir edir, amma onun inkişafı sanki öz-özlüyündə, əsas iqtisadi proseslərdən “kənarda” baş verir. Bir sıra iqtisadçılar bu sahədə işlərin

durumunu belə təsvir edirlər: “Müasir “meynstrim” ya elmi-texniki tərəqqinin bazar tarazlığı modeli olmasını ümumiyyətlə inkar edir, ya onu əmək və kapital ilə bağlı istehsal funksiyalarında izahedilməz qalıq kimi ya da tamamlayıcı element kimi təqdim edir” [2, s.44].

Bəli, elmi-texniki tərəqqini məhz hansısa “qalıq” və ya, ən yaxşı halda, “tamamlayıcı element” hesab edirlər. Belə misallardan çox göstərmək olar. Beləliklə, mürəkkəbləşən sosial-iqtisadi vəziyyətin təhlilinə və bu təhlilə əsaslanan iqtisadi siyasətin formalaşmasına birtərəfli yanaşmanın səmərəsizliyi açıq-aşkar görünür və bu, obyektiv olaraq, bir elm kimi siyasi iqtisadın imkanlarına daha tez-tez müraciət etməyə səbəb olur.

Bəzi iqtisadçılar iqtisadi nəzəriyyənin strukturunda yeni siyasi iqtisadın ayrıca qeyd edilməsini vurğulayırlar. Bu, iqtisadi fəaliyyətin əsaslarında baş vermiş dəyişikliklərlə bağlıdır. Belə dəyişikliklər, hər şeydən əvvəl, dördüncü sənaye inqilabına, o cümlədən rəqəmsal iqtisadiyyata keçidlə; ictimai həyatda yeni hadisələrlə; regional iqtisadi inteqrasiya proseslərinin təsiri altında milli iqtisadiyyatlarda müşahidə olunan mühüm dəyişikliklərlə; həmçinin sovet iqtisadi sisteminin dağılması və sonrakı dövrdə hazırda suveren dövlətlər olan bir sıra keçmiş SSRİ müttəfiq respublikalarında iqtisadi sistemlərin transformasiyasının uğursuzluqları ilə bağlıdır [8, s.5-6].

İctimai həyatda və təsərrüfat həyatında baş verən, yuxarıda qeyd etdiyimiz yeni hadisələr haqqında danışarkən rəqəmsal iqtisadiyyata keçidin əhəmiyyətini xüsusi vurğulamaq lazımdır. Bizim fikrimizcə, yuxarıda deyilənlərə onu da əlavə etmək lazımdır ki, rəqəmsallaşdırma aşığıda sadalanan sahələrdə əvvəllər misli görünməmiş imkanlar açır:

- nəqliyyata (həm nəqliyyat kommunikasiyalarına, həm də birbaşa nəqliyyat vasitələrinə) nəzarət;
- yol infrastrukturunu obyektləri və şəhər təsərrüfatı sistemləri;
- mənzil-kommunal təsərrüfatları;
- mədəni irs obyektlərinin saxlanılması və onların idarə edilməsinin təkmilləşdirilməsi.

Bütün bunlar süni intellekt sistemləri və texnologiyaların inkişafı, geniş yayılması fonunda və çox cəhətdən onun sayəsində baş verir. Ona

görə də elmin, o cümlədən iqtisad elminin qarşısında insan fəaliyyətinin müxtəlif sahələrində belə texnologiyaların tətbiqinin sərhədləri haqqında, burada yaranan etik və hüquqi xarakterli problemlər haqqında yeni məsələlər qoyulur. Belə məsələlərin həlli zamanı iqtisadi nəzəriyyənin sosioloji elmlər və hüquq elmi ilə, həmçinin başqa humanitar elmlərlə qarşılıqlı təsiri xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Bununla əlaqədar, bu gün iqtisad elmində mövcud olan bir qeydi burada xatırlatmağı vacib hesab edirik. Sosial-iqtisadi həyatın mürəkkəbləşməsi ilə əlaqədar “yeni siyasi iqtisad” anlayışının tətbiqi həm də ona görə zəruridir ki, indi bu elmi fənnin predmeti artıq sadəcə sosial-iqtisadi münasibətlər deyil, “iqtisadiyyatla başqa sahələrin qarşılıqlı əlaqəsidir” [8, s.15]. Hesab edirik ki, müasir şəraitdə iqtisadi nəzəriyyənin tərkib hissəsi, eyni zamanda tədris fənni kimi siyasi iqtisadın yeniliyi onun məhz bu fənlərarası qarşılıqlı əlaqəli şəkildə və müxtəlif elmlərin “kəşifində” inkişaf etməsindən ibarətdir.

İqtisadi həyatda və bütövlükdə dünyada dərin dəyişikliklərin təhsilə təqdim edilən yeni tələblər kontekstində əhəmiyyəti yuxarıda müraciət etdiyimiz məqalədə də vurğulanır. Neoklassik vasitələrə əsaslanan makroiqtisadi və mikroiqtisadi nəzəriyyə – hətta onu, məsələn, yeni institusionalizm və davranış iqtisadiyyatı sahəsində yeni araşdırmalarla tamamlamaq şərti ilə də – ictimai həyatda və təsərrüfat həyatında baş verən yeni hadisələri tam həcmdə əks etdirə bilmir [3,s.8]. Buna görə də iqtisadi profilli mütəxəssislərin hazırlanması ilə bağlı çox ciddi problemlər yaranır: həmin mütəxəssislər bugünkü şəraitdə yeni iqtisadi siyasətin hazırlanmasında fəal iştirak etməlidirlər, amma həqiqətdə onların əldə etdiyi məhdud biliklər bu məsələlərin öhdəsindən gəlməyə imkan vermir.

Bugünkü şəraitdə yüksək ixtisaslı gənc kadrların hazırlanması ilə bərabər sosial-iqtisadi fəaliyyətlə bu və ya digər formada bağlı olan, artıq peşəkarlar kimi formalaşmış mütəxəssislərin yenidən hazırlanması da böyük əhəmiyyət kəsb edir. Menecment (idarəetmə), bələdiyyə və dövlət idarəçiliyi, heyətin idarə edilməsi və bir sıra başqa sahələrdə çalışan müasir işçilər formalaşmaqda olan və ya artıq formalaşmış təsərrüfat münasibətlərinin sosial-iqtisadi təbiəti haqqında təsəvvürə malik

olmalıdırlar.

Yuxarıda deyilənləri yekunlaşdıraraq bu qənaətə gəlmək olar ki, həm böhranın nəticələrinin aradan qaldırılması şəraitində iqtisadi artımın təmin edilməsi üzrə praktik fəaliyyət, həm də ən müxtəlif səviyyələrdə belə artımın təmin edilməsi problemləri ilə məşğul olacaq yüksək ixtisaslı mütəxəssislər hazırlanması zərurəti son onilliklərdə üstünlük verilən yanaşmalardan fərqlənən yeni yanaşmalar tətbiq olunmasını tələb edir.

Sosial-iqtisadi təhlil zamanı yeni yaranan şəraiti məcmu halda nəzərdən keçirməyin əhəmiyyəti məsələsinə yuxarıda toxunmuşduq. İndi bir məqamı dəqiqləşdirmək lazımdır ki, bizim qarşımızda duran sosial-iqtisadi problemlərin bütün məcmusunu sadəcə ayrı-ayrılıqda təhlil etməklə kifayətlənmək olmaz, yəni bu problemləri məhz kompleks halında nəzərdən keçirmək tələb olunur.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, belə problemləri yalnız kompleks halında nəzərdən keçirmək və gələcəkdə onları yalnız kompleks halında həll etmək olar, əks təqdirdə milli təsərrüfat sistemlərinin və bütövlükdə cəmiyyətin uzunmüddətli tarazlaşdırılmış inkişaf trayektoriyasına çıxardılması üzrə tədbirlər sistemi işləyib hazırlamaq və reallaşdırmaq qeyri-mümkündür.

Beləliklə, hansı problemləri həll etmək lazımdır və bu zaman siyasi iqtisadın rolu nədən ibarətdir?

Birincisi, inkaredilməz faktdır ki, yaranmış vəziyyətdə postsovet məkanındakı ölkələrin hər birində mövcud olan elmi-texnoloji ehtiyatların potensial imkanlarının dəqiq müəyyən edilməsi – bir növ inventarlaşdırılması – və reallaşdırılması həqiqətən həyati zərurətə çevrilir. Bizə belə gəlir ki, məhz bu tədbirlərin köməyi ilə iqtisadiyyatın strukturunu yenidən qurmaq və eyni zamanda əvvəlki illərdən qalan və yeni yaranan böhranların aradan qaldırılması ilə bağlı maddi və sosial məsələləri həll etmək mümkündür.

Müvafiq olaraq, növbəti addımda hələ də bu və ya digər dərəcədə – təbii ehtiyatların hasilatına və ixracına əsaslanan təsərrüfatçılıq modelindən qəti imtina edilməlidir. Beləliklə, ilk növbədə emal sənayesinin yüksəktexnologiyalı sahə və sektorlarının inkişafının dəstəklənməsi xeyrinə, enerji və xammal sahələrinin prioritetli inkişafına

bu və ya digər şəkildə faktiki üstünlük verən dövlət iqtisadi siyasətinə əsaslı şəkildə yenidən baxılmalıdır. İqtisadi siyasət özü bundan sonra imperativ qaydada dövlət tənzimləmə mexanizmlərini ehtiva etməlidir.

Tənzimləmə səviyyəsi elə müəyyən edilməlidir ki, həm sahibkar marağının əsaslarına əsla toxunulmasın, həm də bazarın baza qanunları pozulmasın. Bu, iqtisadi nəzəriyyənin, o cümlədən siyasi iqtisadın ən mühüm vəzifəsidir.

Bu halda, əlbəttə, nəzərə almaq lazımdır ki, məlum geosiyasi şəraitlə əlaqədar müşahidə edilən ticari-iqtisadi zəncirlərin qırılması, o cümlədən yüksək texnologiyalar mübadiləsinin zəifləməsi səbəbindən dövlətin iqtisadi siyasəti perspektivə hesablanmış texnoloji müstəqilliyin təmin olunması ilə bağlı tədbirlər sistemini ehtiva etməlidir. Eyni zamanda, yuxarıda deyilənlər heç bir halda hər hansı texnoloji qapalılıq rejiminə keçid anlamına gəlməməlidir: beynəlxalq təcrübədən çoxsaylı nümunələr göstərir ki, bu rejim gec-tez yalnız iqtisadi tənəzzülə, sonra isə həm də sosial tənəzzülə gətirib çıxarır.

Yuxarıda sadalanan bütün amillər yeni, ilk növbədə elmi-tədqiqat və təcrübə-konstruktor işlərinin maliyyələşdirilməsini, yeni texnologiyalar yaradılmasını və təkmilləşdirməsini, akademik profilli yeni elmi mərkəzlərin və universitet laboratoriyalarının formalaşmasını nəzərdə tutan uzunmüddətli dövlət proqramları və strategiyalar işlənilib hazırlanmasını tələb edir. Belə proqramların işlənilib hazırlanması, qiymətləndirilməsi və reallaşdırılması prosesində siyasi iqtisadda istifadə edilən yanaşmalar lazımdır, çünki inkişafın yuxarıda göstərilən bütün istiqamətləri cəmiyyətin sosial vəziyyətinin təkmilləşdirilməsinə birbaşa aiddir.

İkincisi, yuxarıda deyilənlərlə əlaqədar olaraq, bizim fikrimizcə, sosial sferanın inkişafına və təkmilləşdirilməsinə ümumi iqtisadi inkişafın mühərriki kimi baxmaq lazımdır. Bir fakt deklarativ mənada deyil, qəti, imperativ və fəal şəkildə etiraf edilməlidir ki, təhsil və elm, səhiyyə, mədəniyyət və onlara qonşu sahələr və subsahələr kimi sosial sfera sahələri, konkret ölkənin ictimai sərvətinin yaradılması prosesinə hər hansı əlavə (xüsusən, iqtisadiyyata hansısa bir “yük”) deyil, bu prosesin ən əhəmiyyətli və zəruri tərkib hissəsidir.

Bu reallığın etiraf edilməsi nəticəsində bütövlükdə dövlətin iqtisadi siyasətində investisiya prioritetlərinə obyektiv və təbii şəkildə yenidən baxılır, çünki infrastruktur xərcləri kimi sosial xərclər də uzunmüddətli inkişafın maddi-əşyavi əsası olur.

Bu halda söhbət, hansısa “kömək” barədə getmir (hərçənd, liberal baxışların tərəfdarları məsələn bu şəkildə təqdim etməyi xoşlayırlar). Söhbət məhz global dayanıqsızlıq şəraitində dövlətin iqtisadi siyasətinin tərkib hissələri kimi hərtərəfli düşünülmüş, perspektivə hesablanmış, vətəndaşların sosial dəstəyinə yönəlmiş tədbirlər sistemindən gedir. Əslində, yuxarıda qeyd edildiyi kimi, dünya iqtisadi əlaqələr sistemində və bütövlükdə geosiyasi vəziyyətdə bu gün mövcud olan və getdikcə artan dayanıqsızlıq milli dövlətlərin sosial-iqtisadi inkişafına, o cümlədən, əhalinin əksəriyyətinin maddi vəziyyətinə ciddi təsir göstərir və görünür, bu təsir davam edəcək.

Bir məqamı da dəqiqləşdirməliyik: vaxtaşırı əhalini dəstəkləməyin birdəfəlik və ya keçid xarakterli, yəni müəyyən dövr ərzində qüvvədə olan hər hansı formalarını tətbiq etmək zərurəti yaranmasını istisna etmək olmaz və bu imkanı nəzərə almaq lazımdır. Beləliklə, əhalini dəstəkləməyin aşağıda göstərilən formalarından söhbət gedir:

- əhalinin sosial baxımdan imkansız və ən həssas təbəqələrinin “nöqtəvi” şəkildə, məqsədli dəstəklənməsi;
- həyat şəraitini bu və ya digər şəkildə pisləşdirən hər hansı “ağrılı” iqtisadi dəyişikliklər dövründə bütün əhali üçün və ya ən azı, əhalinin əksəriyyəti üçün xüsusi dotasiyalar tətbiq etməyin mümkünlüyü.

Belə dəyişikliklər, məsələn, aşağıdakılardan ibarət ola bilər:

- dövlətin iqtisadi və maliyyə siyasətində radikal dəyişikliklər;
- xarici şəraitin təsiri altında təbii inhisarların məhsullarına tariflər sisteminin və ya ümumi qiymətləndirmə siyasətinin kəskin dəyişməsi.

Bir daha vurğulayırıq ki, bütün bu tədbirlərin – bu siyahıya başqa tədbirlər də əlavə edilə bilər - bəzilərini heç bir halda başqalarına zidd olanlar kimi hesab etmək əsla düzgün deyil; əksinə, onlar müasir dövlətin ümumi uzunmüddətli sosial siyasətinə “bağlanmalıdır”, sosial siyasət isə, öz növbəsində, dövlətin ümumi iqtisadi siyasəti ilə vəhdət təşkil edir.

Üçüncüsü, bilavasitə iqtisadi təhsil sisteminin təkmilləşdirilməsi

çərçivəsində “mövcud iqtisadi təhsil modelinin bir kənara atılmasını deyil, bu modelə tədricən, amma ardıcıl olaraq iqtisadi həyatı daha tam təsvir etməyə imkan verən kurslar əlavə edilməsini nəzərdə tutan tədbirlər kompleksi həyata keçirilməlidir” [3, s.12]. Onu da əlavə edək ki, postsovet məkanındakı ölkələrin hər birində formalaşan iqtisadi həyatın konkret reallıqları nəzərə alınmalıdır.

Nəzərə almaq lazımdır ki, Dağlıq Qarabağ ərazisində konstitusiya quruluşunun bərpa edilməsi ilə əlaqədar Azərbaycan Respublikasının qarşısında işğaldan azad edilmiş rayonların ölkəmizin vahid iqtisadi, hüquqi və sosial məkanına real inteqrasiyası üzrə əhəmiyyətli praktik məsələlər durur. Bu isə, bizim fikrimizcə, ilk növbədə o deməkdir ki, bizim dövlətimizin əsas ərazisində Azərbaycan Respublikasının əhalisi üçün səciyyəvi olan bütün sosial standartlar və bütövlükdə həyat şəraiti işğaldan azad edilmiş rayonların ərazisinə də şamil edilir.

Mübaligəsiz deyə bilərik ki, bundan ötrü dövlətin təşkilatçılıq rolu qeyd-şərtsiz saxlanmaqla böyük yaradıcı fəaliyyət lazım olacaq. Bizə belə gəlir ki, bu iş çərçivəsində tədbirlər sisteminin işlənib hazırlanmasında və həyata keçirilməsində iştirak edəcək gənc mütəxəssislər – həm iqtisadi profilli, həm də başqa humanitar ixtisaslar üzrə gənc mütəxəssislər – iqtisadiyyat sahəsində daha sanballı biliklər almalı, siyasi iqtisadda tətbiq edilən metodlara hökmən yiyələnməlidirlər.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Bodrunov, S. D. (2019). Ответить на вызовы технологической революции: задачи, стоящие перед экономикой России XXI века. In Научные труды Вольного экономического общества России (Vol. 218, No. 4, pp. 67). М.:
2. Bodrunov, S. D., & Glazev, S. Yu. (2023). Закономерности формирования основ ноономики как грядущего общественного устройства: знать и действовать. СПб: ИНИР им. С.Ю.Витте; М.: Центркаталог. (p. 44).

3. Buzgalin, A. V., & Glazev, S. Yu. (2022). Российское образование в области экономической теории: необходимо обновление. *Российский экономический журнал*, 5, 7-8;12.
4. Galbraith, J. K. (1976). Экономические теории и цели общества. (N. N. Inozemtsev & A. G. Mileykovsky, Eds.). М.: Прогресс. (p. 133).
5. Kotz, D. M. (2021). Взлет и падение неолиберального капитализма. (S. D. Bodrunov, Ed.). М.: ИНИР им.С.Ю.Витте. (p. 16).
6. Nekipelov, A. D. (2023). Кризис общей теории и некоторые проблемы экономического образования. In *Научные труды Вольного экономического общества России* (Vol. 239, No. 1, p. 38). М.:
7. *Научные труды Вольного экономического общества России* (Vol. 193, p. 25). М.: 2015.
8. Sidorovich, A. V. (2018). Новая экономика и политическая экономия. *Общество и экономика*, 9, 5-6;15.

Summary: The ongoing instability in the world economy and the exacerbation of crises affecting national economies necessitate new approaches to analyzing the situation, implementing effective anti-crisis measures, and preparing professionals capable of executing these measures. In this regard, interdisciplinary connections, particularly between economic theory and other scientific disciplines, notably sociology and legal studies, should be established. As such, political economy, an integral part of general economic theory and a significant element in the economic education system, plays a crucial role.

Keywords: political economy, global economic instability, alleviation of crisis consequences, new approaches to situation analysis, demands on the education system.

RƏQƏMSALLAŞMA ŞƏRAİTİNDƏ İQTİSADİYYATDA BAZAR VƏ QEYRİ-BAZAR MEXANİZMLƏRİNİN QARŞILIQLI ƏLAQƏSİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ

Aysel Quliyeva

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC)

E-mail: aquliyeva5@gmail.com

Xülasə. Müasir şəraitdə dayanıqlı iqtisadi artımın təmin edilməsi daha çox milli iqtisadiyyatda bazar və qeyri-bazar mexanizmlərinin uğurlu qarşılıqlı əlaqəsindən asılıdır. İqtisadiyyatın rəqəmsallaşdırılması prosesində yaranan imkanlar cəmiyyətin və konkret sahibkarın maraqlarının daha yaxşı tarazlaşdırılmasına və xüsusilə sosial əhəmiyyətli layihələrin həyata keçirilməsinə kömək edir.

Açar sözlər: iqtisadi mexanizm, bazar mexanizmi, qeyri-bazar mexanizmi, bazar və qeyri-bazar mexanizmlərinin qarşılıqlı əlaqəsi.

İstənilən iqtisadi mexanizm müxtəlif səviyyələrdə cərəyan edən bu və ya digər sırf iqtisadi və ya daha mürəkkəb – sosial-iqtisadi – proseslərə təsirin qarşılıqlı əlaqəli forma, metod və vasitələr kompleksini əhatə edir. Belə mexanizm həmin proseslərin səbəb-nəticə və əks əlaqə prinsipi üzrə idarə olunmasının təşkilini təmin edir. Buraya iqtisadi fəaliyyətin bu və ya digər sahəsinə aid subyektlərin səmərəli fəaliyyəti və bütövlükdə milli iqtisadiyyatın fəaliyyəti üçün şərait yaradılmasına yönəldilmiş metodlar və vasitələr dəsti daxildir.

Bazar iqtisadiyyatı haqqında söhbət gedirsə, ümumiyyətlə iqtisadi mexanizmin bir variantı olan bazar mexanizmi iqtisadi fəaliyyətin istənilən seqmentində mövcud olan əmtəə-pul münasibətləri sistemində mərkəzi tərkib hissələrindən biridir.

Bazar mexanizminin fəaliyyəti üçün, öz növbəsində, bazar özü, yəni istehsal edilmiş əmtəə və xidmətlərin reallaşdırılması həyata keçirilən sosial-iqtisadi münasibətlərin məcmusu mövcud olmalıdır. Beləliklə, həmin əmtəə və xidmətlərə sərf edilmiş əməyin ictimai xarakteri təsdiq olunur. Əvvəlcə, mürəkkəb ictimai-hüquqi təsisatlar

sisteminin yaranmasına və inkişaf etməsinə qədər “xalis şəkildə” mövcud olan bazara fərdi istehsalçıların (tacirlərin) və istehlakçıların (alıcıların) qarşılıqlı fəaliyyətdə olduğu təbii mühit kimi tərif vermək olardı.

Təcrübədə əmtəə-pul münasibətləri şəraitində ictimai təkrar istehsala bu və ya digər seqmentdə qüvvədə olan və bütün iqtisadiyyat çərçivəsində təkrar istehsal prosesində bir-biri ilə qarşılıqlı təsirdə olan və qarşılıqlı kəşşən bazarlar sistemi xidmət edir. Əsas bazarlar bunlardır:

- əmtəə və xidmətlər bazarı;
- işçi qüvvəsi bazarı;
- borc kapitalları bazarı;
- qiymətli kağızlar bazarı və s.

Bütövlükdə iqtisadi həyat və ictimai münasibətlər inkişaf etdikcə, bazarlar sistemi də dəyişikliklərə məruz qalır. Bir nümunə göstərək: ötən əsrin 20-30-cu illərində yaranmış böhranların aradan qaldırılması – bizim günlərdə bu böhranları tez-tez yada salırlar – xeyli dərəcədə dövlət investisiyası təcrübəsindən geniş istifadə edilməsi nəticəsində mümkün olmuşdur. Müasir dövlət tənzimləməsi nəzəriyyəsinin banisi Con M.Keynsin fikrincə, bu təcrübənin hər yerdə geniş yayılması ilə əlaqədar, “mütəşəkkil investisiyalar bazarı da inkişaf edir” [4,s.214]. Həqiqətən, son onilliklərdə belə bazar real inkişaf edir.

“Bazar” anlayışının ən geniş yayılmış təriflərində bazar mexanizminin mövcudluğu və onun təsiri məntiqi əksini tapmışdır. Buna görə, bazar mexanizmi haqqında danışarkən bəzi məqamlara yenidən qayıtmaq lazımdır: praktik olaraq bir-birinə zidd müasir iqtisadi nəzəriyyələrin nümayəndələri bütövlükdə “bazar” anlayışına və bazar mexanizminin yerinə necə tərif verirlər? Məsələn, Avstriya mənşəli məşhur amerikalı iqtisadçı, neoklassik nəzəriyyənin görkəmli nümayəndəsi Lyudviq fon Mizes özünün “İnsan fəaliyyəti” kitabında “bazar” anlayışına belə bir ümumi tərif verir: “Bazar – əmək bölgüsü şəraitində əməkdaşlıq edən çoxsaylı fərdlərin qarşılıqlı təsiri ilə hərəkətə gətirilən prosesdir” [6, s.243].

Əlbəttə, bu, ən ümumi tərifdir, ancaq ona əsasən belə nəticə çıxarmaq olar ki, bazarın vəziyyəti ilə bağlı “proses” və “hərəkət” haqqında söhbət gədirsə, onda, məntiqlə bu hərəkətin özünü təmin edən

müəyyən mexanizm həlledici əhəmiyyətə malik olmalıdır.

Başqa bir konsepsiyanın – institusional iqtisadi nəzəriyyənin nümayəndəsi, britaniyalı iqtisadçı Ceffri Hocson “İqtisadi nəzəriyyə və institutlar” adlı işində lazımlı dəqiqləşdirmə edərək yazır: “Bazar - qiymətlərin müəyyən edilməsinə və elan olunmasına, əmtəə və xidmətlərin satışına kömək edən ümumi mexanizmdir” [9, s.259]. Beləliklə, nəticə olaraq deyə bilərik ki, təsərrüfatçılığın ümumi bazar sistemi şəraitində qüvvədə olan bazar mexanizmi iqtisadi fəaliyyətin istənilən növünə xidmət edir. Yuxarıda deyilənlərlə əlaqədar aşağıdakı prinsiplial məqamları göstərmək lazımdır.

Birincisi, istənilən bazar mexanizminə, hər şeydən əvvəl, daim qüvvədə olan iqtisadi elementlərin (yəni təsərrüfat elementlərinin) məcmusu daxildir. Həmin elementlərin ən əhəmiyyətliləri aşağıda göstərilənlərdir:

- qiymət;
- tələb və təklifin nisbəti.

Qeyd edilən iki elementin qarşılıqlı təsiri konkret bazar sistemində işlərin durumuna bilavasitə və eyni zamanda əsas təsir göstərir.

Bazar mexanizminin konkret təsiri necə baş verir?

Məsələn, cəmiyyətdə yaranmış tələbatın həcmi və strukturunu əks etdirən tələb və təklifin (yəni bazarda satılmaq üçün təklif edilən əmtəə və xidmətlərin məcmusunun) nisbəti qiymətlərin müəyyən səviyyəsinin formalaşmasına həmişə bilavasitə təsir göstərir. Sadə bir həyati nümunə: təklifin səviyyəsi dəyişməz qalmaqda bazarda istehlakçı tələbatının azalması və ya artması mütləq istehsalçılar tərəfindən qiymətlərin müvafiq surətdə azaldılmasına və ya artırılmasına gətirib çıxarır. (Xüsusi hal kimi, bəzən əhalinin gəlirlərinin azalması səbəbindən istehlakçı tələbatının kəskin azalmasını qeyd etmək olar. Bu halda bazar mexanizmi böhran vəziyyətinin yaxınlaşması təhlükəsi haqqında həm əmtəə və xidmətlərin istehsalçılarına, həm də bütün cəmiyyətə “siqnal verir”).

Və əksinə: tələbin səviyyəsi dəyişməz qalmaqda təklif edilən əmtəə və xidmətlərin həcmində istənilən dəyişiklik qiymətlərin səviyyəsinə mütləq təsir edir.

Öz növbəsində, bu halda müəyyən edilən qiymətlərin məcmusu

sonradan hər bir konkret halda qiymət səviyyəsindən asılı olaraq dəyişməkdə davam edən tələb və təklifin yeni nisbətində birbaşa təsir göstərir və sair. Bu halda nəzərə almaq lazımdır ki, nəzəriyyədə deyil, real həqiqətdə əmtəə və xidmətlər təklifinin və onlara tələbin nisbəti daha mürəkkəb olur; əksər hallarda bu elementlərin hər ikisi eyni zamanda dəyişikliklərə məruz qalır.

İstənilən bazar mexanizminin ən əhəmiyyətli elementi kimi tələb və təklifin nisbəti haqqında söhbətin məntiqi davamı olaraq qeyd etmək lazımdır ki, qiymətin təsir göstərdiyi bu nisbətə özünün dəyişməsi qaçılmazdır. Bu isə, məsələn, o deməkdir ki, qiymətlərin səviyyəsi istehlakçılar arasında reallaşdırılmaq üçün bazara daxil olan istənilən növ əmtəə və xidmətlərin miqdarının təyin edilməsinə birbaşa təsir göstərir.

Bütün yuxarıda deyilənlər onu göstərir ki, bazar mexanizminin əsas elementləri arasında çox mürəkkəb səbəb-nəticə əlaqələri və funksional əlaqələr mövcuddur. Bu mexanizmin işinin nəticəsi də həmin əlaqələrin qarşılıqlı təsiri ilə müəyyən edilir.

Real həqiqətdə eyni zamanda bazar mexanizminin başqa elementləri də təsir göstərir. Bu halda nə nəzərdə tutulur?

İkincisi, istənilən bazar mexanizmi yuxarıda göstərilən sırf iqtisadi elementlərlə bərabər, həm də sosial-iqtisadi elementlərin mövcud olmasını nəzərdə tutur. Bu o deməkdir ki, belə mexanizm konkret cəmiyyətdə iqtisadiyyatın vəziyyəti ilə yanaşı, ictimai münasibətlərin və ən mühüm təsisatların vəziyyətini də hökmən əks etdirir.

Öz növbəsində, belə elementlər özləri də çoxsaylı amillərin daimi təsiri altında olur. Həmin amillərin ən əhəmiyyətli sayılanları bunlardır:

- bilavasitə sosial-iqtisadi amillər;
- siyasi amillər;
- təşkilati-texniki amillər;
- texnoloji amillər;
- psixoloji və bir sıra başqa amillər.

Bu amillərin təsiri əsla bir-birindən asılı olmayaraq, yəni heç də qeyri-paralel formada deyil, sıx qarşılıqlı əlaqəli şəkildə baş verir.

Məsələn, bu və ya digər ölkədə siyasi vəziyyətdə baş verən dəyişikliklərin ümumi sosial-iqtisadi vəziyyətə ciddi təsir göstərməməsi

çox nadir hallarda müşahidə olunur.

Göstərilən əhəmiyyətli amillərdən sonuncusuna – psixoloji amilə gəlincə, institusional nəzəriyyənin daha bir görkəmli nümayəndəsinin – amerikalı iqtisadçı Torsteyn Veblenin çox dəyərli bir fikrini burada xatırlatmağı vacib hesab edirik. Veblen yazırdı: "bugünkü vəziyyət ... insanların hadisələrə adət etdikləri baxışlarına təsir göstərərək və beləliklə, öz nöqteyi-nəzərlərini dəyişərək və ya möhkəmləndərək sabahkı təsisatları formalaşdırır" [1,s.202]. Bu fikri belə anlamaq lazımdır ki, "sırf bazar tipli" (yəni qiymətlərin səviyyəsinə əsaslanan) təsir istehlakçıların üstünlük verdiyi dəyərlərin, onların bu və ya digər baxışlarının, nəhayət, sadəcə zövqlərinin dəyişməsindən asılı olaraq, hökmən dəyişikliklərə və korreksiyaya məruz qalır.

Üçüncüsü, qaydaların məcmusu və onlara riayət olunmasına xidmət edən maliyyə sanksiyaları, zəruri hallarda isə inzibati sanksiyalar və müvafiq hüquqi prosedurlar bazar mexanizminə uyğundur. Əmtəə və xidmətlərin istehsalçıları ilə onların istehlakçıları arasında bazarda formalaşan münasibətlərin məcmusu inkişaf etmiş institusional-təsərrüfat münasibətləri sisteminin mövcud olmasını nəzərdə tutur.

İstənilən bazar mexanizminin təsirinin prinsipial əhəmiyyətli fərqləndirici xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, sərf edilmiş əməyin son "hesabı" (və ya görülmüş işin tanınması) mübadilə sahəsində, yəni istehsal edilmiş əmtəə və ya xidmət bazarda reallaşdırıldıqdan sonra baş verir [8,s.524]. Bu o deməkdir ki, təsərrüfatçılığın bazar sistemində heç bir mücərrəd hesablaşma, əqli nəticə və ya planlar müəyyən əmtəə və ya xidmətlərin alqı-satqı aktını, yəni həmin əmtəə və ya xidmətlərin istehlakçı tərəfindən bilavasitə qiymətləndirilməsi faktını əvəz edə bilməz.

İstənilən bazar mexanizminin təsirinin xüsusiyyətləri haqqında yuxarıda deyilənlər bilavasitə artımın konkret bazar mexanizminə də aiddir.

Birincisi, iqtisadi fəaliyyətin subyektləri təsərrüfat həyatının bütün sferaları və sahələrində cari vəziyyət barədə, həmçinin makro-, mezo- və mikro-səviyyəli perspektivlər haqqında məhz artımın bazar mexanizmi vasitəsilə məlumatlandırılır. Bugünkü vəziyyətdə sahibkarlıq fəaliyyəti

və investisiya baxımından ən perspektivli istiqamətlər və sahələr də oxşar tərzdə təyin edilir. Belə daimi məlumatlandırmanın nəticələrindən biri də bazar mexanizminin ən əhəmiyyətli elementi kimi kapitalların sahələrarası sərbəst hərəkətidir.

İkincisi, artımın bazar mexanizmi eyni zamanda, əmtəə və xidmətlərin istehsalçılara konkret anda onların istehsal fəaliyyətinin cari ictimai dəyəri ilə bağlı vəziyyəti göstərir. Bu mənada, belə mexanizmin elementləri kimi tələb və təklifin nisbəti bütövlükdə sahibkarlar sinfinə iqtisadiyyatın nə dərəcədə mütənasib inkişaf etməsi, qiymətlərin nə qədər güclü dəyişməsi və bununla əlaqədar bazarda hansı böhran təhlükələri yaranması haqda, həmçinin inkişafın sonrakı istiqamətlərini proqnozlaşdırmaq üçün bazarda mövcud imkanlar barədə xəbərdarlıq edir.

Artımın bazar mexanizminin elementlərinin vəziyyətə münasibətinin fərqləndirici xüsusiyyətləri nədən ibarətdir?

Bu, məsələn, bazar mexanizminin təsirinə hansı zaman kəsiyində baxmağımızdan asılıdır. Belə ki, qısamüddətli zaman kəsiyində tələb və təklifin vəziyyətinə ilk növbədə təsir edən amillər bunlardır:

- hər konkret anda bilavasitə qüvvədə olan qiymət (bu haqda yuxarıda söhbət açmışıq);
- istehsalçıların və istehlakçıların ətrafında yarana biləcək qeyri-iqtisadi xarakterli sarsıntılar.

Yuxarıda adı çəkilən sonuncu məqam həm də ona görə fəvqəladə dərəcədə əhəmiyyətlidir ki, tələb və təklif özlüyündə, bazar mexanizminin elementləri kimi, əhalinin müxtəlif sinifləri, təbəqələri və qrupları arasında qarşılıqlı münasibətlərə həlledici təsir göstərərək böyük sosial yük daşıyır. Bu elementlər arasında tarazlığın pozulması iqtisadi artım imkanlarını obyektiv şəkildə azaldaraq müxtəlif böhranlar təhlükəsini artırır – bu, dərin ictimai sarsıntılara daha çox aiddir.

Uzunmüddətli zaman kəsiyində bazarda vəziyyəti araşdırsaq görürük ki, tələb və təklifin vəziyyətinə həlledici təsir göstərən amillər sırasına başqaları da əlavə edilir:

- əmək məhsuldarlığının vəziyyətinin dinamikası;
- milli iqtisadiyyatda işlərin ümumi vəziyyəti ilə bağlı dəyişikliklər;

- əhalinin əsas qruplarının real gəlirlərinin dinamikası.

Tələb və təklifin formalaşan nisbətində uzunmüddətli təsir göstərən bütün bu amillər həm də artımın sabitlik dərəcəsini bilavasitə müəyyən edir. Gördüyümüz kimi, onlar birbaşa sosial xarakterli tərkib hissəyə malikdir. Sadalanan amillərdən sonuncu ikisinə gəlincə, onlar cəmiyyətin həm sosial-iqtisadi, həm də bütövlükdə ictimai-siyasi vəziyyəti ilə birbaşa bağlıdır.

Əslində, indiki məqamda iqtisadiyyatda ümumi vəziyyətdən daha çox bu vəziyyətin dəyişməsinin cari dinamikası və gələcəkdə belə dəyişikliklər barədə proqnozlar ictimai əhval-ruhiyyələrin vəziyyətinə, C.M.Keynsin təbiri ilə desək, cəmiyyətin “təsərrüfat fəaliyyətinin təşkilini yaxşılaşdırmaq və ya gələcəyi öncədən görməyin etibarlılığını yüksəltmək” qabiliyyətinə əhəmiyyətli şəkildə təsir edir [4, s.59]. Təbii ki, həm cari, həm də gözlənilən ictimai əhval-ruhiyyələr tələbin vəziyyətinə və beləliklə, təklifin formalaşmasına da bilavasitə təsir edir.

Real gəlirlərin dinamikasına gəlincə, məsələn, Keynsin fikrincə, hətta işçilərin ən yüksək əməkhaqqı alması da həmişə tələbin kəmiyyətcə analoji artımı ilə müşayiət olunmur [4,s.71]. Təkcə bu nümunəyə əsasən belə nəticə çıxarmaq olar ki, tələbin formalaşması özlüyündə mürəkkəb, qeyri-xətti kateqoriyadır, buna yalnız gəlirlərin artımı deyil, çox amillər təsir edir. Eyni zamanda dərk etmək lazımdır ki, əlbəttə, gəlirlərin əhəmiyyətli dərəcədə azalması – məsələn, böhran hallarının artması və ya başqa mənbələrin ixtisarı şəraitində real əməkhaqqının azaldılması – bəzi nadir istisnalarla, tələbin artımına gətirib çıxara bilmir və əksər hallarda onun azalması ilə nəticələnir ki, bu haqda artıq yuxarıda söhbət açmışdıq.

Bununla bərabər, C.M.Keyns texniki tərəqqinin və bütövlükdə iqtisadi tərəqqinin təmin edilməsi baxımından aşağıda sadalanan ən mühüm amillərin tələbin formalaşmasına faktiki təsirinin əhəmiyyətini vurğulayır:

- konkret məqamda istehsalın (başqa sözlə, idarəetmənin) təşkilinin səviyyəsi;

- tətbiq edilən texnikanın və avadanlığın inkişaf səviyyəsi.

Xatırladaq ki, C.M.Keyns ötən əsrin 30-cu illərində Böyük depressiyadan çıxışla bağlı bütün obyektiv şəraiti nəzərə alaraq (bizim

burada nəzərdən keçirdiyimiz iş də həmin dövrdə yazılmışdı) - məşğulluğun artırılması məsələlərinə xüsusi maraq göstərirdi. Bu fakta uyğun olaraq vurğulayırıq: Keyns şəraitin tələbə təsiri barədə yuxarıda göstərilən qeydlə əlaqədar bir prinsipial məqama xüsusi diqqət yetirir ki, istehsalatda istifadə edilən texnikanın inkişaf səviyyəsi dəyişməz qaldıqda məşğulluğu “yalnız real əməkhaqqının azaldılması ilə eyni zamanda” artırmaq mümkündür [4, s.70].

Belə bir sual yaranır: müxtəlif istiqamətli bu iki hərəkət son nəticədə ümumi tələbin vəziyyətinə necə təsir edəcək? Bir məsələ aydındır: belə vəziyyətdə məvacib alanların sayının artmasına baxmayaraq, amma məhz bu səbəbdən real əməkhaqqının azalması ilə əlaqədar tələbin əhəmiyyətli artımı olmayacaq (hərçənd, ayrı-ayrı mallar üzrə ayrı-ayrı istisnalar mümkündür). Ümumiyyətlə, tələbin azalmasının mümkünlüyü məsələsinə gəlincə, aşkardır ki, bu da baş verə bilər, amma hər bir konkret vəziyyəti araşdırmaq lazımdır.

C.M.Keynsin burada nəzərdən keçirdiyimiz qeydinin mahiyyətini yekunlaşdıraraq deyə bilərik ki, işsizliyin azaldılması və iş yerlərinin sayının artırılması kimi mühüm sosial problemin dövlət tərəfindən həllinə yönəlmiş, amma bu halda tətbiq edilən istehsal vasitələrinin texniki-texnoloji səviyyəsinin təkmilləşdirilməsi və müvafiq olaraq, əmək məhsuldarlığının artırılması ilə müşayiət edilməyən hər hansı tədbirlər tələbin vəziyyətinin əhəmiyyətli dəyişikliyinə gətirib çıxarmayacaq. Beləliklə, istehsal bazisində texniki tərəqqinin olmaması ümumi iqtisadi tərəqqiyə və – bu məqamı ayrıca vurğulamaq lazımdır – sosial tərəqqiyə gətirib çıxarmır.

Əlamətdar haldır ki, Keyns onun tərəfdarlarının və iqtisadi nəzəriyyədə neoklassik (“liberal”) cərəyanın nümayəndələrinin istehsal bazasının vəziyyəti ilə əməkhaqqının səviyyəsi arasında qarşılıqlı əlaqəyə baxışlarının eyni olmasını vurğulayır. Keynsin fikirlərini təhlil edərək demək olar ki, bu nümunədə o, hər şeydən əlavə, bazar və qeyri-bazar mexanizmlərinin təsiri arasında bir növ “ayırıcı xətt” çəkir: bu mexanizmlərin qarşılıqlı təsiri iqtisadiyyatda müəyyən balansə və ya tarazlığa riayət olunmasını tələb edir.

Artımın bazar mexanizminə görə əmtəə və xidmətlərin istehsalçıları

arasında sahələrarası azad rəqabət (və ya sadəcə “daxili” rəqabət) elementinin mövcud olması nəzərdə tutulur. Bundan başqa, hamıya yaxşı məlum olan sahələrarası rəqabət və vəsaitlərin daha əlverişli sərmayə qoyuluşu axtarışında kapitalların bir sahədən başqa sahəyə sərbəst axını mexanizmi təsir göstərir.

Bugünkü reallıqlar şəraitində iqtisadi artımın bazar mexanizmi təsərrüfat proseslərinə təsirin bilavasitə bazar üsulları ilə iqtisadiyyatın dövlət tənzimləməsi metodlarının (və tənzimləmə dərəcəsinin) optimal nisbətini tapılmasını (müəyyən olunmasını) təmin edən mexanizmlə bağlı olmaya bilməz. Şərhin rahatlığı üçün onu qeyri-bazar mexanizmi adlandırmaq olar.

Artımın bazar və qeyri-bazar mexanizmlərinin konkret qarşılıqlı təsiri, ölkələrin spesifikasiyasından asılı olaraq müxtəlif elementlərdən ibarət ola bilər. Eyni zamanda, bizim fikrimizcə, belə qarşılıqlı təsir qarşılıqlı əlaqədə olan aşağıdakı əsas elementlərin mövcud olmasını hökmən nəzərdə tutmalıdır:

- müxtəlif sahələrdə yüksəktexnologiyalı layihələrə məqsədli investisiya qoyuluşu şəklində dövlət dəstəyi;
- perspektivli layihələrin axtarışı və öz imkanlarını realizə etmək üçün rəqabətədavamlı şərait təqdim edilməsi ilə məşğul olan iri korporativ sistemlər;
- elm və təhsil sahələrində xüsusi sxemlər üzrə investisiyalar və ya güzəştli kreditvermə şəklində innovasiya layihələrinin və təkliflərin seçilməsini və sonrakı dəstəyini həyata keçirən bank-maliyyə təşkilatları.

Xüsusi halda, məqsədli investisiya sahəsində bazar və qeyri-bazar mexanizmlərinin qarşılıqlı təsiri:

- yeni texnoloji zəncirlərin qaydaya salınmasına;
- yanaşı istehsalatların qarşılıqlı təsirinə keyfiyyətinin artırılmasına;
- qabaqcıl və perspektivli texnologiyaların tətbiqinin sadələşdirilməsinə;
- buraxılan məhsulun nomenklaturunun genişləndirilməsinə imkan yaradır.

Artımın hər iki mexanizminin yuxarıda sadalanan elementlərinə

qayıdaraq bir daha təkrarlayaq ki, bu, bir növ karkasdır. Hər iki mexanizmin müxtəlif, o cümlədən beynəlxalq praktikadan və başqa dövlətlərin təcrübəsindən götürülmüş elementlərinin qarşılıqlı təsiri həmin karkas çərçivəsində baş verir. Bununla əlaqədar, məsələn, “təmiz bazar”ın tərəfdarlarının tutduğu ekstremal mövqe ilə razılaşmaq çətindir. Məsələn, yuxarıda adını çəkdiyimiz Lyudviq fon Mizes iddia edirdi ki, “bazar iqtisadiyyatı... və sosializm iqtisadiyyatı bir-birini istisna edir. Qarışıq iqtisadiyyat... mövcud deyil” [6, s.244].

Lakin bazar iqtisadiyyatını maksimal dərəcədə liberallaşdırmağın tərəfdarları adətən hətta sosial-iqtisadi inkişafı uzun müddət üçün proqnozlaşdırmağın mümkün olmasına şübhə ilə yanaşırlar – iqtisadiyyatın qarışıq formaları haqqında isə danışmağa dəyməz. Bəzi iqtisadçılar (məsələn R.Nureyev və Y.Latov) isə ABŞ-da “Yeni kurs” siyasətinin reallaşdırılması gedişində iqtisadi proseslərdə dövlətin rolunun dəyişməsi ilə bağlı tədbirləri təhlil edərək və bu tədbirlərin əhəmiyyətini qiymətləndirərək birbaşa vurğulayırlar ki, real təsərrüfat həyatında qarışıq iqtisadiyyat modeli yaranmışdır [2, s.8].

Bu gün real həyatda, məsələn, Çində müxtəlif iqtisadi ukladların və mülkiyyət formalarının birgə (həm də bəzən çox uzun müddət) mövcud olmasını nəzərdə tutan “sosialist bazar iqtisadiyyatı” konsepsiyasının həyata keçirilməsini, başqa sözlə - məhz qarışıq iqtisadiyyatın reallıqlarını görürük. Bundan başqa, müasir şəraitdə inkişaf etmiş ölkələrin bəziləri və inkişaf etməkdə olan dövlətlərin çoxu öz təsərrüfat siyasətlərində faktiki olaraq qarışıq iqtisadiyyat konsepsiyasını reallaşdırırlar.

Bazar və qeyri-bazar mexanizmlərinin qarşılıqlı təsirinin zəruri olması hətta elementar məntiqin qanunlarından irəli gəlir.

Bir tərəfdən, müasir dövlətin sosial-iqtisadi sahədə yerinə yetirdiyi məsələlərin sayının artması və mürəkkəbləşməsi şəraitində təsərrüfat fəaliyyətinin ən müxtəlif sektorlarında ifrat inzibati tənzimləmə təhlükəsinin də artması təbiidir. Bununla əlaqədar, artımın bazar və qeyri-bazar mexanizmlərinin elementlərinin sıx qarşılıqlı təsiri göstərilən təhlükələrdən qaçmağa xeyli imkan yaradır.

Digər tərəfdən, aşkar görünür ki, əmtəə-pul münasibətləri şəraitində

İstənilən istiqamət üzrə qüvvədə olan bazar mexanizminin məntiqi mütləq onunla nəticələnməlidir ki, hər bir iqtisadi və sosial-iqtisadi layihə kommersiya baxımından sərfəli (və ya əsaslandırılmış) olmalı, başqa sözlə – sahibkara gəlir gətirməlidir. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində sahibkarlığın mahiyyəti bunu tələb edir. Xüsusi halda, artımın bazar mexanizmi bu hədəfin reallaşdırılmasına xidmət edir.

Belə bir sual yaranır: hər bir iqtisadi layihə gəlirin maksimallaşdırılması ilə başa çatmalıdırmı? Burada biz sahibkar üçün nəticə ilə cəmiyyət nöqtəyi-nəzərindən nəticənin nisbəti haqqında onilliklər boyu davam edən diskussiyalara yaxınlaşırıq.

Məsələn, Kembriç məktəbinin banisi Alfred Marşall hələ XIX əsrin sonunda vurğulayırdı ki, məhz həyat səviyyəsinin yüksəlməsi “şüurun, enerjinin və şəxsi ləyaqət hissənin artmasını nəzərdə tutur... Bütün əhəlinin həyat səviyyəsinin yüksəlməsi milli dividəntin əhəmiyyətli dərəcədə artmasına gətirib çıxarır” [7, s.108]. Bu halda “milli dividənt” dedikdə ictimai sərvət, yəni, sözün geniş mənasında bütün cəmiyyətin rifahı nəzərdə tutulur. Beləliklə, A.Marşallın fikrincə, məhz bütün cəmiyyətin maraqlarına riayət olunmasının təmin edilməsi iqtisadiyyatda “əhəmiyyətli artıma” gətirib çıxara bilər.

Əmək məhsuldarlığının artırılması məsələsi haqqında daim danışıqlar. İqtisadi nəzəriyyənin əsaslarından məlumdur ki, əmək məhsuldarlığının vəziyyətinə (və təbii ki, onu artırmağın mümkünlüyünə) iki əsas amil təsir edir: əsas kapitalın (dəzgahların, avadanlıqların, istehsal infrastrukturunun) yenilənməsinə investisiyalar və istehsal proseslərinin təşkili sistemi.

Əsas kapitalın yenilənməsinə investisiyaların əhəmiyyəti haqqında da çox danışıqlar. İndi ilk baxışda sadə hesab edilən belə bir sual verək: hər hansı müəssisədə və ya təşkilatda işçilərin əmək məhsuldarlığının artması sahibkar üçün – bu müəssisənin bazarda əməliyyatlar aparən sahibi üçün sərfəlidirmi? Cavab aşkardır: şübhəsiz, sərfəlidir. Digər tərəfdən, bəs əmək məhsuldarlığının bütün iqtisadiyyat çərçivəsində artması bütün milli iqtisadiyyat üçün, həmçinin cəmiyyətin sosial inkişafı üçün, cavabdeh olan dövlət üçün və bütövlükdə cəmiyyətin özü üçün sərfəlidirmi? Fikrimizcə, bu halda da cavab aşkardır.

Daha sonra, yalnız texniki təchizatın yenilənməsi, yeni, hətta ən müasir avadanlıqların tətbiq edilməsi hesabına istər ayrıca müəssisə (korporasiya) səviyyəsində, istərsə də bütövlükdə milli iqtisadiyyat çərçivəsində əmək məhsuldarlığının artımına nail olmaq mümkün deyil. Bundan ötrü, artıq qeyd edildiyi kimi, əməyin təşkili sistemi eyni dərəcədə müasir olmalıdır. Bu baxımdan, sənaye məhsulları istehsalı sahəsində bütün dünyada tanınmış “kral”lardan biri və konveyer sisteminin ixtiraçısı Henri Fordun fəaliyyəti klassik nümunə sayıla bilər. Vaxtilə onun zavodlarında o dövr üçün ən qabaqcıl texnika ilə təchiz olunmuş ilk konveyerlərin tətbiq edilməsi eyni zamanda qeyri-texniki xarakterli iki mühüm yeniliklə müşayiət olunurdu.

Birincisi, konveyerdə işləyənlərin maaşları əhəmiyyətli dərəcədə – “Ford” korporasiyasının rəqibləri olan müəssisələrlə müqayisədə orta hesabla 2,5 dəfə artırılmışdı.

İkincisi, xüsusi, “konveyer” iş sistemi tətbiq edilmişdi. Bu sistem praktiki olaraq fasiləsiz işi və əmək məhsuldarlığının müvafiq artımını təmin edirdi.

Aydın ki, bu yeniliklərin hər ikisi əvvəlki personalın qismən də olsa ixtisar edilməsi, eyni zamanda artıq yeni, daha müasir avadanlıqlarla təchiz edilmiş iş yerlərinə yeni işçilərin qəbul edilməsi ilə müşayiət olunurdu. Belə düşünmək olar ki, cəmiyyət nöqtəyi-nəzərindən – məsələyə makroiqtisadi göstəricilər mövqeyindən baxsaq – məşğulluq problemi əsla kəskinləşməyib, sadəcə əvvəlki işçilərin yerini yeni işçilər tutublar. Əlbəttə, konkret sahibkar da qazanıb: onun müəssisələrində məhsuldarlığın artması məhsul istehsalı ilə bağlı xərcləri ən qısa müddətdə əhəmiyyətli dərəcədə azaltmağa, daha sonra məhsulun maya dəyərini azaltmağa və nəticə kimi, gəliri artırmağa imkan vermişdir. Bundan başqa, iqtisadiyyatın “ələmətdar” tərkib hissəsi olan avtomobilqayırma sahəsində gözlənilən artım müşahidə olunmuşdur.

Lakin bir təbii sual yaranır: bəs konveyerlə bağlı müasirləşmə ilə əlaqədar olaraq, köhnə işçilərin yeni işçilərlə əvəz edilmiş konkret hissəsinin taleyi necə oldu? Onlar hamısı öz ixtisas səviyyəsinə uyğun olan yeni iş tapa bildilərmidi?

Cəmiyyəti narahat etməyə bilməyəcək bu suallara müvafiq dövlət

təsisatları cavab verməlidirlər. Bizim fikrimizcə, bu bir aksiomdur ki, hər bir konkret anda ayrı-ayrı insanların, kollektivlərin, bütöv sosial təbəqələrin təsərrüfat həyatında maraqları bir-birinə uyğun da ola bilər, paralel də, kəsişməyə də bilər, hətta bir-birinə zidd ola bilər. Prinsip etibarilə burada təəccüblü heç nə yoxdur – hər şeyə rəğmən, konkret anda bütövlükdə milli iqtisadiyyat çərçivəsində artım müşahidə oluna bilər.

Dövlət isə öz fəaliyyətində, A.Marşallın qeyd etdiyi kimi, əhalinin ən müxtəlif qruplarının, həmçinin təsərrüfat subyektlərinin və nəinki ayrı-ayrı sahələrin, həm də konkret ölkənin bütöv regionlarının iqtisadi maraqlarını nəzərə almalı və müdafiə etməlidir. Belə fəaliyyət yalnız müəyyən hüquqi aktlar vasitəsilə deyil, məhz artımın qeyri-bazar mexanizminin daimi işi ilə həyata keçirilir.

Bu problemin beynəlxalq aspekti də özünü göstərir. Biz onu nəzərdə tuturuq ki, son onilliklərdə praktiki olaraq iqtisadiyyatın və ictimai həyatın bütün sahələrində texniki tərəqqinin hədsiz sürətlənməsinə baxmayaraq, bu dövrdə dünya dövlətlərinin böyük əksəriyyətində sosial qeyri-bərabərliyin nəinki davam etməsi, hətta onun birbaşa artması müşahidə olunur. Beləliklə, iddia etmək olar ki, texniki-texnoloji və maliyyə-iqtisadi bazisdə baş verən bütün dəyişikliklərə baxmayaraq, bizim günlərdə haqqında çox danışılan qloballaşma dünya təsərrüfat sistemində zəngin və kasıb ölkələr arasında yaranmış hədsiz qeyri-mütənasibliyi nəinki aradan qaldırmağa, onu heç yumşaltmağa da imkan vermir.

Bundan başqa, müasir iqtisadçılar bu fakt əsasında mühüm nəzəri və praktik nəticələr çıxarırlar. Məsələn, məşhur amerikalı fizik, Nobel mükafatı laureatı Mürey Qell-Mann vaxtilə öz işlərində inkişaf etmiş kapitalist ölkələrində müasir iqtisadi mexanizmin təsirini əks etdirən riyazi modeldən istifadə edərək sübut edirdi ki, yuxarıda qeyd edilən qeyri-bərabərliyin artması ümumiyyətlə bu mexanizmin işi ilə üzvi surətdə bağlıdır.

Bu gün ölkələrin çoxunun, o cümlədən inkişaf etmiş ölkələrin üzləşdiyi iqtisadi və çox cəhətdən sosial-siyasi qeyri-müəyyənlik sosial qeyri-bərabərliyi gücləndirən aşağıdakı hadisələrə səbəb olur:

- əmək məhsuldarlığı artmadığı halda iş vaxtının azaldılması. Bu

haldə, sadəcə, əməkhaqqının müvafiq qaydada azaldılması nəzərdə tutulur;

- əməkhaqqının dəyişən hissəsinin azaldılması;
- adət edilmiş qaydada işə qəbul aparılmadan müvəqqəti iş şərtlərinə keçid.

Belə tendensiyaların təsiri davam edəndə böhranla bağlı qarışıqlıqları aradan qaldırmaq mümkün olmadığına görə aşağıda sadalanan əlverişsiz sosial nəticələr yarana bilər:

- əhalinin müxtəlif təbəqələrində, ilk növbədə orta sınıfdə qeyri-bərabərliyin artması;
- orta sinfin nəzərəcarpacaq dərəcədə azalması;
- yoxsulluğun əhəmiyyətli dərəcədə artması riski.

Bir daha xüsusi olaraq vurğulayırıq: bu, bazar mexanizminin tərkib hissələrini hər hansı şəkildə tarazlaşdırmadan, yalnız onların qeyri-məhdud təsiri halında ola bilər. Hadisələrin belə əlverişsiz inkişafının sosial xarakterli ən uzunmüddətli qorxulu nəticəsi işsizliyin və hətta onunla əlaqədar, yoxsulluğun kəmiyyətə artması deyil, məhz intellektual və yüksək dərəcədə intellektual əməklə məşğul olan əhali kateqoriyalarının nümayəndələrinin orta gəlirli təbəqələrdən yoxsulluq vəziyyətinə keçməsi təhlükəsi yarana bilər ki, bu da öz növbəsində, gələcəkdə hər hansı sabit artımın təmin olunmasını daha da çətinləşdirir.

Bəs cəmiyyətin belə vəziyyətdən çıxması üçün ona hansı yollar təklif edilə bilər? Məntiqə görə, əgər göstərilən şəraitdə bu mexanizmin işləmə alqoritminə birbaşa qeyri-bərabərlik səviyyəsinin azaldılmasına yönəldilmiş sistem alətləri daxil edilməsə, nəticələri gözlənilməz olan (və ya, əksinə, mənfi nəticələri çox əvvəlcədən gözlənilən) qeyri-bərabərlik sonsuzluğa qədər arta bilər.

Həmin alqoritmə belə alətlərin “daxil olunmasını” və onların fəaliyyətini yalnız milli dövlət təmin edə bilər.

Dövlətin bu istiqamətdə gördüyü tədbirlərin əhəmiyyəti konkret məsələ çərçivəsindən kənara çıxaraq müasir bəşəriyyətin sosial-iqtisadi inkişafında bütöv bir yeni fəsil ola bilər. Məsələn, bir sıra iqtisadçı və sosioloqlar yuxarıda adını çəkdiyimiz “Böyük depressiya və böyük islahat: (F.D.Ruzveltin iqtisadi siyasətinin uğurları və uğursuzluqları)”

adlı kollektiv beynəlxalq monoqrafiyanın onlara aid fəsilində vurğulayırlar ki, “Yeni kurs” siyasətinin müəllifi, ABŞ prezidenti F.D.Ruzveltin və onun davamçılarının əsas xidməti məhz “sosial diferensiasiyanın azalması və orta sinfin sayının artması” olmuşdur [5,s.93].

Öz növbəsində, digər iqtisadçı və sosioloqlar isə dövlətin iqtisadi sahədə fəallığını başqa, amma eyni dərəcədə konkret amillərlə əsaslandırırlar. Məsələn, məşhur amerikalı sosioloq Deniyel Bellin fikrincə, “dövlətin iqtisadi həyata müdaxiləsinin yığımla investisiya arasında kəskin fərqi azaldılması vasitəsi olmasının nəzəri cəhətdən əsaslandırılması” [3,s.29] iqtisadiyyatın təşkilində dövlət tənzimləməsi və bazar prinsiplərinin əlaqələndirilməsinə dair müasir nəzəriyyənin banisi C.M.Keynsin ən əhəmiyyətli xidməti olmuşdur.

Başqa sözlə, dövlətin iqtisadi proseslərdə iştirakı tamamilə konkret məqsədlə – dövlət investisiyası üçün ən perspektivli istiqamətləri (sektorları) müəyyən etmək niyyəti ilə əsaslandırılır. İqtisadiyyat üzrə Nobel mükafatı laureatı Robert Solou da iqtisadi artım amillərinin təsirinin öyrənilməsi vaxtı oxşar mövqelərə tərəfdar olduğunu bildirir.

Bizim fikrimizcə, yuxarıda ifadə edilmiş mövqə nə qədər əhəmiyyətli olsa da, məhz cəmiyyətin təşkilinin müxtəlif səviyyələrində, o cümlədən beynəlxalq səviyyədə sosial diferensiasiyanın azalması sabit iqtisadi artıma nail olmağa yönəldilmiş siyasətin ən mühüm tərkib hissələrindən biri sayılmalıdır. Biz belə hesab edirik ki, təsərrüfat fəaliyyəti prosesində bazar və qeyri-bazar mexanizmlərinin qarşılıqlı təsirinin gücləndirilməsi həqiqətən:

- böhran nəticəsində əhali təbəqələrinin xeyli hissəsinin yoxsullaşması və imkansızların sayının artması kimi neqativ sosial tendensiyaların aradan qaldırılmasına;

- hazırda əmək qabiliyyətli yaşda, lakin yoxsullar sırasına “keçid” kimi təhlükəli vəziyyətdə olan vətəndaşların gəlirlərinin artırılmasına, onların ümumi iqtisadi vəziyyətinin yaxşılaşmasına və əmək statusunun bərpasına imkan yarada bilər.

Bu istiqamətdə müvəffəqiyyətlər, hər şeydən əlavə, iqtisadi artımın sabitləşməsi üzrə mühüm cari məsələnin - əhəlinin real gəlirlərinin

artırılması məsələsinin həllinə imkan yaradacaq. Bizim fikrimizcə, bununla əlaqədar, əmək qabiliyyətli əhalinin dəstəklənməsinə yönəldilmiş tədbirlərdən başqa, əhalinin çoxsaylı, amma sosial baxımdan həssas kateqoriyası olan pensiyaçılara birbaşa kömək göstərilməsi də çox vacibdir. Belə kömək və pensiyaların minimal məbləğinin artırılması – bu tədbiri, məsələn, birdəfəlik ödəmələr şəklində həyata keçirmək mümkündür – çoxsaylı vətəndaşlarımızın həm bilavasitə maddi, həm də sosial rifahını yüksəldəcək və beləliklə, bütün cəmiyyətdə ümumi sosial sabitliyin vəziyyətinə müsbət təsir edəcək.

Bir mühüm məqamı dəqiqləşdirmək lazımdır: göstərilən tədbirlər heç bir halda dövlətimizin maliyyə sabitliyini sarsıtmamalı və bazar mexanizminin tarazlığını pozmamalı, 2020-2021-ci illərdə koronavirus pandemiyasına qarşı mübarizə zamanı əhaliyə “helikopter pulu” paylanması kimi kədərli, çox cəhətdən neqativ təcrübə təkrarlanmamalıdır. Xatırladaq ki, bir sıra inkişaf etmiş qərb dövlətlərinin təcrübəsində istifadə olunmuş “helikopter pulu” paylanması nəticəsində, sadəcə, xeyli pul kütləsi istehlak bazarına atıldı və inflyasiya kəskin şəkildə artdı.

Hadisələrin belə inkişafından qaçmaq məqsədilə bizim təklif etdiyimiz tədbirlər dövlətin büdcə imkanlarına uyğunlaşdırılmalı, bu tədbirlərin iqtisadi nəticələri ölçülüb-biçilməli və hər hansı əsassız əlavə pul emissiyasına gətirib çıxarmamalıdır.

Yuxarıda göstərilən şərtlərə əməl edilərsə, dövlətin təklif edilən tədbirləri aşağıda sadalanan göstəricilərin vəziyyətinə dərhal təsir edəcək:

- büdcə-maliyyə daxilolmalarının artımı;
- istehlakçı tələbinin stimullaşdırılması;
- sosial və ictimai-faydalı xidmətlər sferasının inkişafı.

Ona görə də bu konkret məsələlərin reallaşdırılması proqnozlaşdırılan sabit artım trayektoriyasına çıxış kimi ümumi məsələnin həllinə sanballı töhfə verə bilər.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Veblen, T. (1984). Теория праздного класса. М.: (Publisher).
2. Nureev, R. M., & Latov, Y. V. (Eds.). (2016). Великая депрессия и великая реформа: (Успехи и провалы экономической политики Ф.Д.Рузвельта). М.: Норма: ИНФРА-М.
3. Bell, D. (1999). Грядущее постиндустриальное общество. Опыт социального прогнозирования. (Translator, Trans. from English). М.: Academia.
4. Keynes, J. M. (1978). Общая теория занятости, процента и денег. М.: Прогресс.
5. (2016). Критика антикризисного регулирования. Великая депрессия и великая реформа: (Успехи и провалы экономической политики Ф.Д.Рузвельта). (pp. 93). In R. M. Nureev & Y. V. Latov (Eds.), М.: Норма: ИНФРА-М.
6. von Mises, L. (2000). Человеческая деятельность. М.: (Publisher).
7. Marshall, A. (1984). Принципы политической экономии. Т. III. (Translator, Trans. from English). М.: Прогресс.
8. (1979). Экономическая энциклопедия. Политическая экономия. In A. M. Rumyantsev (Ed.), М.: Советская Энциклопедия (Vol. 3, pp. 524).
9. Hodgson, J. (2003). Экономическая теория и институты: Манифест современной институциональной экономической теории. (Translator, Trans. from English). М.: Дело.

Summary

In modern conditions, ensuring sustainable economic growth depends largely on the successful interaction of market and non-market mechanisms in the national economy. The opportunities arising from the process of digitizing the economy contribute to a better balance of societal and individual interests, particularly facilitating the implementation of socially significant projects. By leveraging the opportunities afforded by

economic digitization, societies can better calibrate their economic structures, fostering a dynamic equilibrium that benefits both the collective and individual stakeholders. This abstract underscores the interconnectedness of various economic mechanisms and highlights the transformative potential embedded in their collaborative functioning.

Keywords: economic mechanism, market mechanism, non-market mechanism, the mutual relationship of market and non-market mechanisms.

RƏQƏMSAL TEXNOLOGİYALARIN TƏTBİQİ: AZƏRBAYCANDA SOSIAL MÜDAFİƏNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ MEXANİZMİ KİMİ

Emin Əlirzayev

Azərbaycan Respublikasının Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi

Nazirliyinin tabeliyində Dövlət Sosial Müdafiə Fondu

E-mail: alirzayev@gmail.com

Xülasə

Məqələdə qloballaşma şəraitində getdikcə sürətlənən qlobal rəqəmsallaşma tendensiyası mühitində rəqəmsal texnologiyaların tətbiqinin sosial müdafiə sisteminə təsirinin əsas xüsusiyyətlərinin elmi-nəzəri əsasları, o cümlədən Azərbaycan Respublikasında sosial müdafiənin təkmilləşdirilməsi mexanizmi kimi təşkili və idarə olunması kontekstində aktual problemlərinin, tətbiqi imkanlarının və perspektiv istiqamətlərinin təhlili aparılır. Rəqəmsallaşmanın beynəlxalq təcrübə, Azərbaycanda retrospektiv tətbiqi nəticələri, öyrənilən dərslər nəzərə alınmaqla ölkənin sosial müdafiə sisteminin inkişafına təsiri nəzərdən keçirilir, perspektivə hesablanmış qərarların verilməsi üçün konseptual baxış (o cümlədən rəqəmsallaşmanın perspektivə yönəlmiş tətbiqinin zəif və güclü tərəflərinin SWOT analizi metodu ilə icmal dəyərləndirilməsi aparılmaqla) formalaşdırılır.

Açar sözlər: sosial müdafiə, sosial müdafiə sistemi, sosial rifah, sosial müdafiənin təkmilləşdirilməsi, rəqəmsallaşma.

Giriş

Müasir qloballaşma şəraitində iqtisadi münasibətlərin müasir informasiya-kommunikasiya texnologiyalarına (İKT) əsaslanaraq inkişafı sosial-iqtisadi inkişafın aktual əhəmiyyətli xüsusiyyətlərindəndir.

XXI əsrdə dövlət idarəetməsində İKT-nin tətbiqi artıq özünü yeni və fərqli məqsədlər üçün tərtib edilən elektron hökumət və ya “E-hökumət” (“e-government”) platforması ətrafında təmərküzləşmədə göstərməkdədir. Elektron hökumətin konsepsiya kimi formalaşması isə

daha çox dövlət idarəetməsinin tərkib hissəsi kimi əhaliyə müxtəlif xidmətlərin göstərilməsinin təşkilinin şəffafıq, asanlıq və ya rahatlıq, operativlik, əlçatanlıq, əhatəlilik, eyni zamanda qənaətcillik (xərc effektiviyi) kimi prinsiplərin təmin edilməsinin getdikcə daha çox prioritetlik qazanması ilə bağlıdır.

Hazırda müasir sosial-iqtisadi münasibətlər sistemində xüsusi, eyni zamanda spesifik dövlət idarəetməsi forması kimi çıxış edən – sosial müdafiənin təşkili və idarə edilməsinin də məqsəd və fəlsəfəsini bilavasitə əhaliyə xidmətlərin göstərilməsi və ya onların sosial əhəmiyyətli (sosial müdafiə) ehtiyaclarının qarşılınması olması sosial müdafiə ilə bağlı rəqəmsal texnologiyaların tətbiqini aktuallaşdırmışdır. Dünya miqyasında sosial müdafiə xidmətlərinin təklif olunmasında İKT-nin tətbiqi səviyyəsi və miqyası bu və ya digər miqyasda fərqliliklər göstərsə də, bu istiqamətə idarəetmədə inkişafın prerekviziti mahiyyətində meyllənmə müşahidə olunmaqdadır.

Beynəlxalq və Azərbaycan təcrübəsi baxımından cəmiyyətin həyatının bütün sahələrində olduğu kimi, əhalinin sosial müdafiə sahəsində rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi də onun təkmilləşdirilməsinin yeni, mütərəqqi və innovativ mexanizmi olaraq getdikcə daha çox əhəmiyyətlik qazanmağa və ən son trend istiqamətlərindən birinə çevrilməkdədir.

Buna dövlət səviyyəsində son illər daha qərarlı şəkildə ortaya qoyulması müşahidə edilən rəqəmsal iqtisadiyyatın formalaşdırılması və ya rəqəmsal transformasiya təşəbbüsləri, növbəti yaxın dövr üçün dövlət siyasəti istiqaməti olaraq, iqtisadiyyatın və dövlət idarəetməsinin səmərəliliyinin, informasiya təhlükəsizliyinin və vətəndaşların yaşayış səviyyəsinin yüksəldilməsi məqsədilə İKT infrastrukturunun əsasını təşkil edən genişzolaqlı internet şəbəkəsinin inkişafı, “Hökumət buludu” (G-Cloud), “Böyükhəcmli məlumatlar” (Big Data), “Ağıllı şəhər” (Smart City) və “Ağıllı kənd” (Smart Village) kimi rəqəmsal təşəbbüslərin həyata keçirilməsi, Azərbaycanın regionda rəqəmsal mərkəzə çevrilməsi istiqamətində ardıcıl islahatlar aparılması və s. ilə bağlı götürülmüş mövqə və ya inkişaf kursu da əsaslar yaratmaqdadır [1, 2,3] .

Material və metodlar

Məqalənin işlənilməsində təhlillərin aparılması ilk növbədə seçilən problemin məzmunundan irəli gəlməklə mövcud olan aidiyyəti milli iqtisadi-normativ baza əsasında müəyyən edilmiş istiqamətlər və tələblərdən çıxışa əsaslanır. Fikirlərin irəli sürülməsində elmi-nəzəri tədqiqat metodlarından əsasən empirik-nəzəri dərkətmə və araşdırma, analiz və sintez, induktiv və deduktiv yanaşma, müqayisə, nəzəri modelləşdirmə, abstraktlaşdırma metodlarına, eyni zamanda qoyulan problemlər üzrə suallara aydınlıq gətirilməsi məqsədilə müxtəlif informasiya və məlumatlardan, göstəricilərdən və digər verilənlərdən istifadəyə, zəruri hallarda statistik yanaşma metodologiyalarına əsaslanılmışdır (o cümlədən mülahizələrə dair müəllif tərəfindən iki halda sxematik nümunələr tərtib edilmiş, SWOT analizi metodundan istifadə edilmişdir).

Qlobal səviyyədə sosial müdafiədə rəqəmsallaşma ilə bağlı müasir meyllər və əsas nəzəri yanaşmalar

Qeyd edək ki, bütövlükdə yeni olmaqla sosial müdafiədə İKT-nin, o cümlədən rəqəmsallaşmanın tətbiqi üzrə dünya miqyasında geniş yayılmış uzunmüddətli təcrübə formalaşmadığından sahə üzrə məlumatlara əsasən internet resursları üzrə məlumatlar vasitəsilə əlçatanlıq hiss olunmaqdadır.

Qlobal səviyyədə sosial xidmətlərin təqdim olunmasının “E-hökumət” mexanizmləri vasitəsilə həyata keçirilməsinin tarixi ardıcılığı olaraq sosial müdafiənin təşkili ilə bağlı sonrakı meyllər işin daha çox xidmət təminatçıları ilə vətəndaş arasında kommunikasiyanı asanlaşdırmaq və maraqlar baxımından daha çox benefisiara və ya başqa sözlə, müştəriyə orientasiya olunmuş “Bir pəncərə prinsipi” əsasında qurulması yönündədir.

“Bir pəncərə” prinsipi anlayışı ilə bağlı vahid və ya tam üst-üstə düşən yanaşmalar və yazılış formaları mövcud olmamasına baxmayaraq, daha çox “bir pəncərə sistemi” (ing. “single window system (SWS)”) adı

altında yayılmış anlayışlar məqsəd baxımından oxşarlıq mahiyyəti kəsb edir (ingiliscə, əsasən “single window system”, “one-stop-shop” və digər anlayışlar işlədilir). Bununla belə, bu anlayış və ya lokal mühitdə tətbiq edilən model fərqlilikləri xüsusiyyətlərinə baxmayaraq, hazırki müasir sosial müdafiə sistemlərinin tipik arxitekturası nöqtəyi-nəzərdən “bir pəncərə xidməti”ni mərkəzləşdirilmiş dövlət strukturlarına məxsus sosial müdafiə proqramları üzrə müxtəlif xidmətlərin onların benefisiarlarına (və ya “klientə”) və ya potensial benefisiarlarına lokal səviyyədə (icma, bələdiyyə, rayon, kənd və s.) vahid məkan və ya platforma (həmçinin onlayn formatda) üzərindən çatdırılması forması kimi çıxış edir. Beynəlxalq təcrübədə təqdim edilən xidmətlərin həcminə görə müəyyən edilmiş üç SWS modelini fərqləndirmək olar [4, 5]:

- “Vahid İstinad Nöqtəsi” modeli (ing. “Single Referral Point”): Bu model Cənubi Afrikanın bir neçə ölkəsində (məsələn, Namibiya, Lesoto, Mozambik və Tanzaniya) tətbiq edilən icma yönləndirmə mexanizmləri nümunəsində göstərilə bilər. Bu modeldə müştəri məlumatla təmin edilir və müştərilər qiymətləndirərək xidmət təminatçılarna yönləndirilir və müştəri proqramlarda qeydiyyatına görə özü məsuliyyət daşıyır;

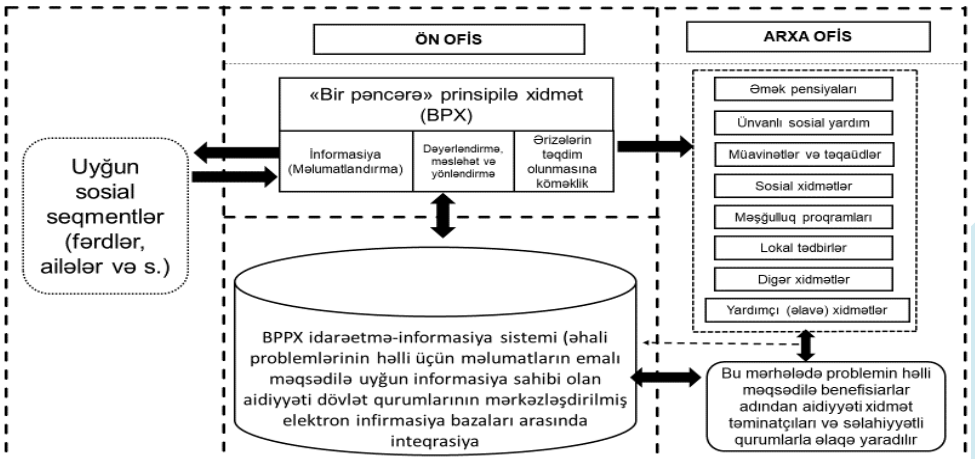
- “Tək Giriş Nöqtəsi” modeli (ing. “Single Entry Point”): Bu modeldə bundan əvvəlki modelin vəzifələrini tam yerinə yetirməklə yanaşı, benefisiarların müraciətləri üzrə ərizələrin doldurulması yerinə yetirilir, bütün lazımı sənədlər toplanılaraq məsul tərəflərə ötürülür. Bu model beynəlxalq miqyasda üç modeldən ən çox yayılmışı olmaqla Braziliya, Çili, Çin və Pakistan kimi ölkələrdə tətbiq olunmaqdadır;

- “Bir Pəncərə” modeli (ing. “One Stop Shop”): Bu model müxtəlif səlahiyyətli orqanları vahid lokalizasiyada cəmləmək, müştərilərə öz üstünlüklərindən (fayda, xeyir və maraqlarından) daha yaxşı istifadə etməkdə kömək etmək və onları mövcud olan bütün proqramların tam çeşidindən həzz almağa öyrətmək ideyasına əsaslanır. Bu modelin nümunəsi mobil “Bir Pəncərə” modeli olan - Cənubi Afrikanın Kənd Yerlərində İstisna Edilmiş İnsanlar üçün İntegrasiya Edilmiş İcma Qeydiyyatı Proqramı (ICROP)-dur.

Daha çox tələbat yönümlü inteqrasiya edilmiş xidmət modeli - bir pəncərəli xidmət (SWS) yanaşmasıdır. SWS mərkəzləri yerli səviyyədə fiziki əlaqə nöqtələridir, burada sosial müdafiə proqramları və xidmətlərindən (potensial) faydalananlara müxtəlif sxemlərə daxil olmaqda dəstək verilir, adətən icma, bələdiyyə, rayon və ya yarımrayon səviyyələrində. Bu yolla sosial müdafiə və digər sosial xidmətlərin əlçatanlığı ilə bağlı çətinliklər, o cümlədən fiziki məsafə, məlumatsızlıq və informasiyasızlıq, eləcə də şəffaflıq və korrupsiya ilə bağlı problemlər aradan qaldırılır və xidmətlər yoxsul təbəqəyə daha yaxınlaşdırıla bilmir. Adətən əvvəlcədən müəyyən edilmiş tədbirlər və proqramlar toplusuna əsaslanan “dərəcələndirmə” və “nağd-plus” modellərindən fərqli olaraq, SWS daha fərdi yanaşmaya əsaslanır. Bu, yoxsulluğun azaldılması üzrə potensial olaraq daha yaxşı nəticələrə gətirib çıxaran daha əhatəli və xüsusi hazırlanmış xidmət yanaşmasına imkan verir [6].

Ümumilikdə, sosial müdafiənin xidmətlər müstəvisində təşkilatı ilə bağlı beynəlxalq təcrübə əsasında formalaşan yanaşma və mexanizmlər nəzərə alınmaqla müasir şəraitdə sosial müdafiə xidmətlərinin rəqəmsal texnologiyaların köməkliyi ilə “bir pəncərə” prinsipilə təqdim edilməsinin idarəetmə əsaslarını aşağıdakı sxemlə təsvir etmək mümkündür (Şəkil 1.)

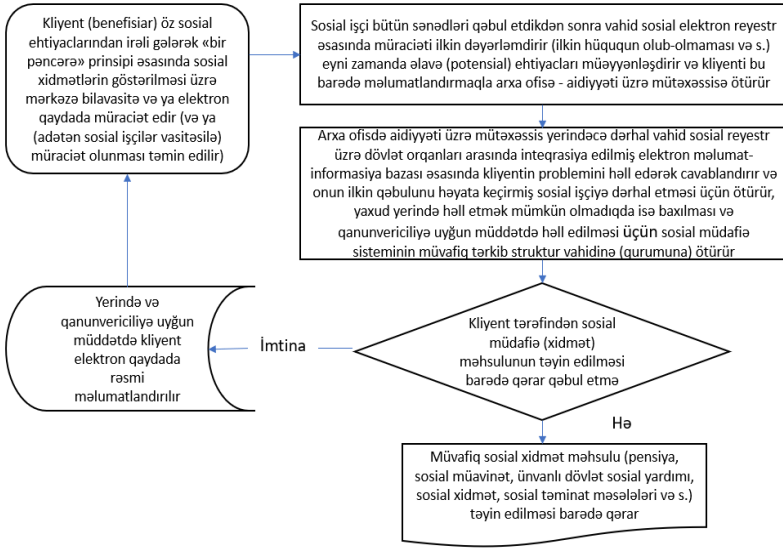

Şəkil 1. Sosial müdafiə xidmətlərini “bir pəncərə” prinsipi ilə təşkilinin funksional strukturu (*Beynəlxalq təcrübə nəzərə alınmaqla Azərbaycan modelinə uyğun lokallaşdırılaraq müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir*)

Sxemdən də görüldüyü kimi, müasir sosial müdafiənin əlçatanlıq, əhatəlilik, şəffafıq, eləcə də yeni fenomen olaraq ortaya çıxan rahatlıq kimi mühüm sosial müdafiə prinsiplərinə uyğun təşkili qlobalizasiya şəraitində bu gün əhali tələbləri olmaqla, bilavasitə rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi imkanları və dərinliyi ilə düz mütənasiblik əlaqəlidir. Dünya Bankının beynəlxalq müşahidə nəticələrinə əsasən sosial müdafiədə “Bir pəncərə” prinsipi ilə xidmət təşkili bütövlükdə fiziki yerləşmə (stasionar, köşk, mobil, çağrı mərkəzi), eyni zamanda əhali qrupları və xidmət üzrə fokuslanmaqla rəqəmsal formalarda (internet saytı, mobil tətbiq) həyata keçirilməkdədir [7].

Bütün hallarda sosial xidmətlərin “bir pəncərə” prinsipi ilə rəqəmsal platformalardan təklif edilməsinin təşkili ilə bağlı informasiyaların işlənməsi proseslərinin alqoritmi aşağıdakı şəkildə qurulur (şəkil 2.)

Şəkil 2. Sosial müdafiənin rəqəmsal texnologiyalar bazasında “bir pəncərə” prinsipi ilə təşkilinin əsasları

Qlobal sosial-iqtisadi məkanın tərkib hissəsi kimi, Azərbaycan Respublikasında da sosial müdafiə üzrə fəaliyyət (xidmət) təşkilində və əhaliyə çatdırılmasında rəqəmsallaşdırmanın tətbiqi və onun genişləndirilməsi xüsusən son onillik ərəfəsində hiss olunan dərəcədə irəliləyə aparılmışdır.

Bu gün Azərbaycanda sosial müdafiənin iqtisadi nöqtəyi-nəzərdən əhali ehtiyaclarının ödənilməsində başlıca həlqəsi rolunu oynayan məcburi dövlət sosial sığortası, fərdi uçot və pensiya təyinatı istiqamətləri üzərində qurulmuş pensiya təminatı sisteminin fəaliyyəti və ötən dövr ərzində dinamika şəraitində fəaliyyətinin təmin olunmasının İKT texnologiyalarının tətbiqi kontekstində mümkün olması nəzərəçarpan xüsusiyyət kəsb edir.

Sosial müdafiənin təşkili ilə bağlı rəqəmsal texnologiyaların məlumatlandırma, təşviqat və kommunikasiya məqsədləri üçün tətbiqinə

mühüm önəm verilir. Bu istiqamətdə sosial müdafiəyə məsul qurumlar tərəfindən internetin sosial şəbəkə imkanlarından da istifadə olunması genişlənməkdədir.

Rəqəmsallaşma prosesinin sosial müdafiə ilə bağlılıq əlaqəsində əlavə törəmə problem istiqamətlərindən biri olaraq qeyd etmək lazımdır ki, müasir şəraitdə qlobal səviyyədə artıq bilavasitə sosial müdafiə sisteminin idarəetmə imkanları daxilində olmamaqla iqtisadiyyatın özünün rəqəmsallaşması nəticələrindən biri kimi əmək münasibətlərinin təşkilinin rəqəmsal platformalar vasitəsilə qurulması miqyasının getdikcə genişlənməsi tendensiyası baş verməkdədir ki, bu da, belə demək mümkünsə, “standart iş yeri” və “iş vaxtı” anlayışlarına yeni baxışın formalaşmasını, eyni zamanda milli səviyyələrdə ölkələrin sosial müdafiə idarəetmə sistemləri qarşısında yeni həlli yollarının və mexanizmlərin axtarılmasını zəruri edən problemləri gündəmə gətirir. Belə ki, bir çox hallarda əsasən mülki müqavilə prinsipi ilə uzlaşmaqla iş təklifinin və işin (biznesin) təşkilinin rəqəmsal platformalar üzərindən qurulması qeydiyyatlılığın təmin olunması nöqtəyi-nəzərdən mürəkkəblik, bununla əlaqədar həmçinin sosial sığortaya cəlb edilmə, sığorta haqqı yığımının təşkil edilməsi mexanizmi və eyni zamanda bu işlərin bir qayda olaraq aşağı gəlirli fəaliyyət sahələri olmasından irəli gələrək sığorta-pensiya sisteminin yığım potensialını zəiflətməsi baxımından sosial sığorta ilə əhatə olunmada və ya keyfiyyətli sosial müdafiənin təmin olunması ilə bağlı çətinliklər yaradır, perspektivə yönəldikdə dövlət aparatında əhalinin gələcək sosial müdafiəsi ilə bağlı narahatlıqlara səbəb olmaqdadır.

Qeyd edilən proseslər dövlət sosial sığortası ilə əhatə edilməyən və ya əhatə edilməsi çətin hesab olunan qeyri-ənənəvi məşğulluq formalarının yaranmasını da sürətləndirməklə sığorta-pensiya sisteminin maliyyə potensialını zəiflətməklə yanaşı, sosial sığorta hadisəsi xarakterli məsələlərə münasibətdə əhalinin sosial müdafiə tədbirləri ilə əhatə olunması problemini dərinləşdirməkdədir. Bu sahədə qlobal əmək bazarında xüsusilə Qərbi Avropa məkanı üzrə daha qabarıq nəzərəçarpan tendensiya - hal-hazırda əmək və istehsal prosesinin təşkilinin, mal və xidmətlərin bazara təklifinin, mal və xidmət təminatçısı ilə bütün bazar iştirakçıları arasında, o cümlədən həmin mal və xidmətlərin istifadəçisi

(alıcısı) arasında münasibətlərin qurulmasının və bununla əlaqədar bir sıra sövdələşmələrin aparılmasının İKT-nin tətbiqinin bu münasibətlərin bütün tərəfləri barəsində etiraf edilən fayda və üstünlükləri (fəaliyyətlə əlaqədar məcmu xərclərin daha az olması, daha çox sərbəstlik, asılılığın, qanunvericilik və sairəə bağlı məhdudiyyətlərin azlığı, iş vaxtı dəyişkənliyi imkanı, məkan-sərhəd məfhumunun nisbiləşməsi), bir sıra böyük iqtisadiyyatlarda özünəməşğulluq və xüsusilə əmək müqaviləsi əsasında göstərilən fəaliyyətlərlə müqayisədə qeyri-standart (əmək) müqaviləli işçilər (işlər) kimi qəbul edilən natamam iş vaxtlı məşğulluq formalarının (ing. “self-employment” və “part-time work”) məşğul əhəlinin tərkibində artan pay qazanması meylə və bununla bağlı müşahidə edilən artım tendensiyası, eyni zamanda fərdlərin əməyə münasibətdə baxışlarının, işdən gözləntilərinin gətdikcə dəyişilməsi əsasında ənənəvi bazarlardan fərqli olaraq, rəqəmsal müstəviyə keçirilməklə yeni biznes modeli kimi qəbul edilən virtual məkanlarda – “platformalarda” həyata keçirilməsinə tədricən daha çox rast gəlinməsidir: Məsələn, sosial-kommunikasiya xarakterli platformalar - Facebook, vasitəçi xarakterli platformalar – Uber (taksi xidmətləri üzrə), rəqəmsal bazar məkanı olaraq - MyHammer, Etsy, adətən informasiya texnologiyaları üzrə iş bölgüsü ilə əlaqədar olan kütləyə istiqamətlənmiş xidmətlərlə bağlı olan UpWork və Amazon mechanical turk və s. Sadalanan istiqamətlərin öyrənilməsinin sosial müdafiə sistemi üçün əhəmiyyəti ondadır ki, rəqəmsal transformasiya müddətində insan əməyinə ehtiyac azalır, dəyər yaradılması prosesində insanın iştirakı ilə sosial sığorta sistemlərinin maliyyə təminatı arasında bilavasitə bağlılıq mövcud olduğu üçün qlobal şəraitdə sosial sığorta sistemlərinin uzunmüddətli dövr üçün likvidliyi probleminin həlli sosial müdafiə sistemini idarə edən orqanlar (qurumlar) və digər sosial tərəfdaşlar üçün qarşıda duran prioritet məsələyə çevrilir. Bununla əlaqədar olaraq mövcud sosial sığorta sistemlərinin istifadəsiz maliyyə imkanlarının aşkarlanaraq dövriyyəyə cəlb edilməsi və ya maliyyə vəsaitlərinin daha optimal idarə olunmasına imkan verən həll yolları axtarılmaqdadır. Eyni zamanda qeyd olunan tipli məşğulluq formaları ilə bağlı beynəlxalq səviyyədə faktiki olaraq hökm sürən ümumi qeyri-müəyyən status həmin fəaliyyət növləri ilə məşğul olan əhəli

həlqəsi ilə münasibətdə bir sıra sosial müdafiə tədbirlərinin, o cümlədən sosial yardım, tibbi sığorta, uşaqla əlaqədar nəzərdə tutulan ödəmələrin, bəzən pensiyalar, xüsusilə əmək qabiliyyətinin müvəqqəti itirilməsi, işsizlik, istehsalat zədəsi, peşə xəstəliyi, əlilliyə və s. görə müavinətlərin, habelə ailə başçısının itirilməsinə və s. görə pensiya verilməsi ilə bağlı sosial müdafiə sistemlərinin öz funksiyalarının yerinə yetirilməsi və ya tam miqyasda təminatın həyata keçirilməsi üçün faktiki olaraq müxtəlif ölkələrdə səciyyəvi fərqlərlə müşahidə edilən məhdudiyətlərin mövcudluğu, yaxud sistem üçün onun ümumi mahiyyətinə zidd potensial çətinliklər formalaşdırması ilə bağlıdır [8].

Azərbaycanda sosial müdafiənin təşkilində rəqəmsal texnologiyaların başlıca tətbiqi istiqamətləri və sosial müdafiənin inkişafına təsir xüsusiyyətləri

2000-ci illərin əvvəllərindən başlayaraq, pensiya təminatı hüquqlarının reallaşdırılması üçün sığorta stajı barədə məlumat və informasiyaların qeydiyyatının aparıldığı baza kimi çıxış edən fərdi uçot sisteminin qurulması, fəaliyyətinin təmin edilməsi və uçotun təşkili bilavasitə İKT-nin tətbiqi nəticəsi olaraq yaradılmış müvafiq proqram təminatları hesabına baş verməkdədir. Eyni zamanda sosial müavinətlər, ünvanlı dövlət sosial yardımını kimi fundamental sosial müdafiə komponentləri ilə bağlı müraciətlərin və dəyərləndirilmə prosedurlarının elektron platformada aparılmaqla nəticələrinin müvafiq altsistemlər vasitəsilə qurumlararası inteqrasiya şəraitində məlumat mübadiləsi hesabına identifikasiyası və nəticələrinin qiymətləndirilməsi ölkədə mövcud imkanlar çərçivəsində İKT-nin tətbiqi səviyyəsini müəyyən edir.

2001-ci ildə dövlət sosial sığorta sistemi çərçivəsində əsasən ödənilən məcburi dövlət sosial sığorta haqlarının uçotunun müvafiq dövlət informasiya məlumat bazalarında hər bir sığortaolunan üçün fərdi qaydada uçotunun aparılması ilə bu barədə məlumatların qeydiyyatının aparılması hesabına pensiya təminatı üçün, bir növ, verilənlər bazası rolunda hesablama mənbəyi rolunu oynamaqla sığorta prinsipi əsasında

pensiya təminatı sisteminin yaradılmasının əsası kimi çıxış edən fərdi uçot haqqında müvafiq qanunun qəbul edilməsi, 2006-cı ildə müvafiq qanunun qəbul edilməsi ilə əmək pensiyaları haqqında formalaşdırılan əsas qanunvericilikdə pensiya təyinatının fərdi uçot bazalarında qeydə alınmış sığorta fəaliyyəti məlumatları (sığorta stajı, pensiya kapitalı və s.) əsasında aparılmasının fundamental olaraq müəyyənləşdirilməsi, 2009-cu ildən başlayaraq ödənilən sığortaedənlər tərəfindən ödənilmiş məcburi dövlət sosial sığorta haqları barədə sığortaya cəlb edilən əməkhaqqı fondu və vəsaitlərin ödənilmiş olduğu sığortaolunanlar barədə, ödənilmiş məbləğlər barədə məlumatların hesabatlar şəklində qəbul edilərək elektron bazasının qurulması Azərbaycanda sosial müdafiənin bütün dövrlərdə əsasını təşkil etmiş pensiya təminatının inkişafında İKT-nin tətbiqinin əhəmiyyəti və rolunu vurğulamağa imkan verir.

Beynəlxalq təcrübəyə əsaslanmaqla 23 may 2011-ci il tarixli prezident fərmanı əsasında yaradılmış və əsas məqsədi sosial xidmət təminatında dövlət qulluqçuları və vətəndaşlar arasında olan “məsafəni” azaltmaq olmaqla, həmçinin bu münasibətləri sadələşdirmək və şəffaflaşdırmaq olan “Elektron Hökumət” portalı dövlət orqanları tərəfindən elektron xidmətlərin geniş tətbiqi, onların sayının və keyfiyyətin artırılması, vətəndaşların xidmətlərdən məmnunluğunun yüksəldilməsi məqsədini əsas tutmaqla, burada beynəlxalq təcrübəyə əsasən vətəndaşların dövlət orqanları ilə təmaslarının daha münasib şəkildə təşkili üçün beynəlxalq nəzəriyyədə də yer almış “bir pəncərə” prinsipi əsasında təşkil olunmuş və dövlət orqanlarının göstərdiyi elektron xidmətlər cəmləşdirilmişdir [9].

Qeyd etmək lazımdır ki, “E-hökumət” portalının yaradılması həmin portal üzərindən sosial müdafiə ilə bağlı xidmətlərin göstərilməsi haqqında müxtəlif qurumların elektron məlumat informasiya bazalarının zəruri məlumat mübadiləsi üzrə inteqrasiyası şəraitində idarəetmənin optimallaşdırılması üçün yeni platforma yaratmaqla əsas nəticə etibarilə sosial müdafiə sistemi ilə bağlı müasir və mütərəqqi idarəetmə imkanlarının açılmasının təməlini formalaşdırmışdır.

Hazırda Elektron hökumət portalı vasitəsilə Azərbaycan Respublikasının Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyi (bundan

sonra – Nazirlik) üzrə 16 istiqamət - məcburi dövlət sosial sığortası üzrə hesabatların təqdim edilməsi, sığortaolunanın ölümünə dair məlumatın onlayn qəbulu, dəfn üçün müavinətin ödənilməsi ilə bağlı müraciətin və sənədlərin qəbulu, əmək müqaviləsi bildirişləri barədə məlumatların işçilər tərəfindən əldə edilməsi, əmək müqaviləsi bildirişlərinin qeydiyyatına alınması və bu barədə işəgötürənə məlumatın verilməsi, əmək qabiliyyətinin müvəqqəti itirilməsinə görə müavinətlə bağlı haqq-hesab cədvəlinin təqdim edilməsi, hamiləliyə və doğuma görə müavinətlə bağlı haqq-hesab cədvəlinin təqdim edilməsi, iş yerinə dair arayış, istehsalatda baş verən bədbəxt hadisə barədə aidiyyəti dövlət strukturuna məlumatların verilməsi, sığortaedənin uçot nömrəsinin öyrənilməsi, sığortaolunanın onlayn uçota alınması, Tibbi-Sosial Ekspert Komissiyaları tərəfindən keçirilmiş müayinə barədə məlumatın verilməsi, Tibbi-Sosial Ekspert Komissiyasında sonuncu müayinəyə dair məlumatın verilməsi, ünvanlı sosial yardımla bağlı müraciətin edilməsi, uşağın anadan olmasına görə müavinətlə bağlı haqq-hesab cədvəlinin təqdim edilməsi, uşağın üç yaşı tamam olanadək ona qulluq etməyə görə müavinətlə bağlı haqq-hesab cədvəlinin təqdim edilməsi üzrə müraciətlərin qəbulu kimi sığortaedən (işəgötürən) və sığortaolunanlar üçün mühüm bir sıra sosial müdafiə istiqamətləri fəaliyyət və xidmətlərin təşkili üzrə başlıca prosedurlar elektron formatda təklif olunmaqdadır.

Sosial müdafiə sahəsində vahid dövlət siyasətinin və səmərəli idarəetmənin həyata keçirilməsi, əhalinin sosial tələbatlarının ödənilməsində müasir informasiya texnologiyalarının tətbiqi ilə kompleks yanaşmanın gerçəkləşdirilməsi, o cümlədən əmək pensiyaları və digər sosial ödənişlərin təyinatının “bir pəncərə” prinsipi üzrə təşkilinin təmin edilməsinin strateji məqsədə çevrilməsi Azərbaycan Respublikasının Dövlət Sosial Müdafiə Fondunun Azərbaycan Respublikasının Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyinin (bundan sonra – Nazirlik) strukturuna daxil edilməsini nəzərdə tutan 18 mart 2016-cı il tarixli 853 nömrəli “Əhalinin sosial müdafiəsi sahəsində idarəetmənin təkmilləşdirilməsi tədbirləri haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamının qəbul edilməsi ilə möhkəmlənmişdir.

9 avqust 2018-ci il tarixli prezident fərmanı ilə yaradılmış və missiyası Azərbaycan Respublikası əhalisinin dövlət tərəfindən təklif edilən əmək, məşğulluq və sosial müdafiə xidmətlərinə Xidmət Mərkəzləri şəbəkəsi vasitəsilə müasir, operativ və elektron xidmətlərin tətbiqi ilə rahat çıxışını təmin etmək olan DOST Agentliyinin ölkədə sosial müdafiə sisteminin tərtibat olaraq daha da müasirləşdirilməsinə töhfə vermişdir. "DOST" mərkəzlərində məşğulluq, əmək münasibətləri, əmək pensiyası və sosial müavinətlər, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin təqaüdləri, əlillik, sosial sığorta və sosial xidmətlər istiqamətində, həmçinin bank və notariat xidmətlər kimi funksional yardımçı xidmətlər də daxil olmaqla ümumilikdə 159 xidmət göstərilir [10].

Məlumatların emalı üçün nazirliyin Mərkəzləşdirilmiş Elektron İnformasiya Sisteminin (MEİS) idarə olunması onun strukturunda əsas sosial müdafiə istiqamətləri üzrə müvafiq altsistemlərin fəaliyyətinə əsaslanır.

Bununla yanaşı, "Əmək, məşğulluq, sosial müdafiə və sosial təminat sahələrində elektron xidmətlərin tətbiqinin genişləndirilməsi haqqında" Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 5 sentyabr 2018-ci il tarixli 258 №-li Fərmanına əsasən nazirliyin nəzdində Azərbaycanın Vahid Sosial Reyestri olan və hər bir vətəndaş haqqında MEİS-dən götürülən məlumatların yerləşdirildiyi və rəsmi saytda şəxsin müxtəlif autentifikasiya imkanları ilə (fərdi identifikasiya nömrəsi (FİN), ASAN imza, Elektron imza və s. kimi) qeydiyyatdan keçdikdən sonra əmək müqaviləsi bildirişləri, pensiya təminatı, müavinət, ərizə və müraciətlər, ünvanlı sosial yardım, fərdi kapital, avtomobil və mənzil növbəsi və s. haqqında onun fərdi uçotunda yerləşdirilən məlumatları istənilən vaxt rejimində görə biləcəyi "e-sosial" internet portalının da 2019-cu ildə yaradılması sosial müdafiə xidmətlərinin onlayn müstəvidə təqdim edilməsi ilə bağlı imkanları daha da artırmışdır.

Bu innovativ tədbir İKT-nin tətbiqi ilə bağlı əhəmiyyətli imkan olmaqla yanaşı, vətəndaşın onun barəsində portalda toplanmış məlumatları mütəmadi izləyə bilməsi üçün şərait yaratmaqla yaranan sosial-əmək hüquqlarının təminatına ictimai nəzarəti həyata keçirmək

imkanı yaratmışdır.

2019-cu ilin əvvəlindən başlayaraq pensiya, müavinət və təqaüdlər üzrə sosial ödənişlərin təyinatı elektronlaşdırılmışdır. Bu da vətəndaşların sosial təminat növlərinə hüquqları yarandığı halda müraciət olunmadan və sənəd təqdim edilmədən onlara müvafiq təyinatların elektron qaydada aparılmasına imkan verməkdədir [11].

Əhalinin məşğulluğu, əmək, sosial müdafiə və təminat sahələrində göstərilən xidmətlərin keyfiyyətinin yüksəldilməsi, habelə sosial müdafiə sahəsində idarəetmənin təkmilləşdirilməsi ilə bağlı həyata keçirilən tədbirlərin davam etdirilməsi məqsədilə “Sosial müdafiə sahəsində idarəetmənin təkmilləşdirilməsi ilə bağlı əlavə tədbirlər haqqında” AR Prezidentinin 30 dekabr 2019-cu il tarixli 912 nömrəli Fərmanı ilə nazirliyin tabeliyində 4 ayrı publik hüquqi şəxs, o cümlədən nazirliyin tabeliyindəki Dayanıqlı və Operativ Sosial Təminat Agentliyi (DOST Agentliyi) yaradılmış, DOST Agentliyinin “DOST” mərkəzləri açıldıqca yaradılan publik hüquqi şəxslərin yerli qurumlarının fəaliyyətinin, əhaliyə göstərilən xidmətlərin əlçatanlığı qorunmaqla, regional əsaslarla qurulmasının təmin edilməsi nazirlik qarşısında tapşırıq olaraq müəyyən edilmişdir.

Sonradan DOST Agentliyinin Müşahidə Şurasının 17 dekabr 2021-ci il tarixli 4 nömrəli qərarı ilə nazirliyin strukturuna daxil olan qurumların və strukturuna daxil olmayan tabeliyində olan qurumların informasiya-kommunikasiya məsələlərinin vahid şəkildə idarə edilməsi, nazirliyin informasiya texnologiyaları siyasətinin müəyyənləşdirilməsi, dövlət və qeyri-dövlət qurumlarının informasiya bazaları ilə qarşılıqlı inteqrasiyası, elektron xidmətlərin təşkili və dayanıqlılığın təmin edilməsi, informasiya sistemlərinə dəstəyin göstərilməsi və inkişaf etdirilməsi, informasiya sistemlərinin səmərəli və təhlükəsiz işinin təmin edilməsi və bu sahədə idarəetmə sisteminin təkmilləşdirilməsi istiqamətində fəaliyyət göstərən Agentliyin törəmə təşkilatı olan “DOST Rəqəmsal İnnovasiyalar Mərkəzi” MMC təsis edilmişdir [12].

Hazırda DOST Agentliyinin rəsmi internet resurslarında xidmət şəbəkəsinin xəritəsindən əsasən görünür ki, Bakı şəhərində 5, regionlarda isə 2 regional mərkəz (Abşeron və Qarabağ) fəaliyyət göstərir və daha 14

regional mərkəzin də açılacağı gözlənilməkdədir.

Nazirliyin rəsmi internet resursları vasitəsilə 30.09.2023-cü il tarixinə açıqlanan statistikaya əsasən e-sosial.az portalına bu il 5,7 milyon müraciət qeydə alınmışdır. Portal pensiya, müavinət, təqaüd, əlillik, reabilitasiya, məşğulluq, iş yeri və s. barədə 31 növ elektron arayışı rəqəmsal platforma vasitəsilə almaq imkanı da yaradır [13].

Eyni tarixə həmin platformada açıqlanmış aylıq statistik məlumatlara əsasən onun fəaliyyəti dövrünə uyğun gələn 09.05.19 – 30.09.23 zaman kəsiyində əhatə şəbəkəsi üzrə mərkəzlərə daxil olan ümumi müraciətlərin sayı - 2 069 698 (Birbaşa müraciətlər - 1 787 312, övladlığötürmə və funksional yardımçı xidmətlər – 235 570, TSEK – 8 488, elektron xidmətlər - 38 328), o cümlədən ümumi müraciətlərin 61 faizə yaxınını sosial müdafiə, 21,3 faizini məşğulluq, 11,6 faizini əlillik, cəmi 1,0 faizə yaxınını əmək münasibətləri üzrə istiqamətlərə aid olmuş, vətəndaş məmnunluğu səviyyəsi çağrı mərkəzi üzrə - 93,0 faiz, mərkəzlər üzrə - 98,2 faiz olmuşdur. Ən çox müraciət edən yaş qrupu 60-69, ən çox müraciət edənlərin yaşı isə 65 təşkil etmişdir [14].

Bu ilin yanvar-avqust aylarında 111,9 min pensiya, müavinət və təqaüd təyinatı elektron infrastruktur üzərindən proaktiv qaydada həyata keçirilmişdir. Ötən dövrdə 92,5 mini pensiya, 520 mini isə müavinət və təqaüd olan 612,5 min təyinat e-sistem üzərindən proaktiv qaydada aparılmışdır [15].

Göründüyü kimi, göstərilən xidmətlərin “bir pəncərə prinsipi” ilə təqdim olunması DOST Agentliyinin özü tərəfindən də istifadəçinin (xidmətlərin potensial benefisiarının) diqqətinə çatdırılması vacib hesab olunan nüanslardan olması mühüm strateji məqamlardandır.

Ölkə əhalisinin sayı nəzərə alınmaqla DOST Agentliyi nümunəsində sosial müdafiənin təşkilində rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi nəticəsinin effekti ümumən müsbət qiymətləndirilə bilər. Belə ki, sözügedən qurum tərəfindən təklif edilən xidmətlərin statistikasını sistemin tətbiqi ilə bağlı məmnunluq, şəffaflıq, asanlıq və operativlik prinsiplərinə münasibətdə hədəflərə böyük ölçüdə uyğunluğun olduğunu deməyə əsas verir.

Bununla belə, müqayisəli üstünlüklər prinsipi nöqtəyi-nəzərdən

əldə olunmuş sadalanan istiqamətlərlə eyni zamanda xərc effektivliyi prinsipinin prioritet olaraq görünməməsini də düşünmək mümkündür.

Qeyd edək ki, DOST Agentliyinin müvafiq qanunvericiliklə (DOST Agentliyinin fəaliyyətinin təmin edilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2018-ci il 10 dekabr tarixli 387 nömrəli Fərmanına əsasən) müəyyənləşdirilmiş maliyyələşmə mənbələri sırasında dövlət büdcəsi və fəaliyyətindən əldə edilən gəlirlərlə yanaşı, dövlət sosial müdafiə fondunun və işsizlikdən sığorta fondunun büdcəsi əsas hissəni tutmaqdadır. Belə ki, DOST Agentliyinin maliyyələşməsi barədə açıq mənbələr üzrə məlumatlar da bunu göstərməkdədir:

Ali audit qurumu olan AR Hesablama Palatasının (bundan sonra – Palata) nazirlik tabeliyində Dövlət Sosial Müdafiə Fondunun 2023-cü il üçün büdcə layihəsinə dair açıqladığı 01.11.2022-ci il tarixli ilkin rəy məlumatına əsasən Hesablama Palatası hesab edir ki, “DOST” Agentliyinə ayrılan vəsaitin həcmnin artırılması fonunda Fondun saxlanılması üzrə xərclərində də artımların baş verməsi Fond və “DOST” Agentliyi tərəfindən fəaliyyət istiqamətlərinin optimallaşdırılmaqla daha effektiv müstəvi üzərində formalaşdırılmasına zərurət vardır. 2022-ci il ilin büdcəsinə dair Qanunda olduğu kimi, Fondun növbəti (2023-cü il) il üzrə büdcəsinə dair Layihədə də “DOST” Agentliyinə köçürələcək vəsait ilə pensiya və müavinətlər üzrə bank əməliyyatlarının aparılması və sair xidmət haqları xərci eyni bölmədə verilmiş, bu istiqamətdə xərc ediləcək vəsait 60,5 mln. manat həddində müəyyənləşdirilmişdir ki, bu da cari (2022-ci) ilin proqnoz göstəricisindən, eləcə də ilin sonuna gözlənilən icradan 10,5 mln. manat və ya 21% çoxdur. Layihə ilə birlikdə təqdim edilmiş İzahata əsasən növbəti ildə “DOST” Agentliyinə köçürüləcək vəsait 35,0 mln. manat olaraq proqnozlaşdırılır ki, bu da cari ilin müvafiq göstəricisindən 16,7% (5 mln. manat) çoxdur. Göründüyü kimi, məcburi dövlət sosial sığorta haqlarından formalaşan gəlir hesabına olmaqla “DOST” Agentliyinə köçürülən vəsait əvvəlki illərdən başlayaraq artım tempinə malikdir. Təqdim edilmiş məlumatda “DOST” Agentliyi üzrə xərclərin artımı 2023-cü ilin yanvar ayında ölkənin bir sıra şəhər və rayonlarında yeni mərkəzlərin açılmasının nəzərdə tutulması ilə əlaqələndirilmişdir. Hazırda “DOST” Agentliyi tərəfindən məşğulluq,

əmək, sosial müdafiə və təminat sahələrində fəaliyyətlər “DOST” mərkəzlərində “göstərilən xidmətlərin siyahısı”na müvafiq olmaqla “DOST” mərkəzləri vasitəsilə həyata keçirilir. Qeyd edək ki, bu fəaliyyətlər Fondun Nizamnaməsində göstərilən fəaliyyətlərlə eynilik təşkil edir. Başqa sözlə, hazırda Fondun funksional fəaliyyət istiqamətlərinə aid olan vəzifələrin müəyyən hissəsi paralel olaraq “DOST” mərkəzləri vasitəsilə də həyata keçirilir. Fond tərəfindən təqdim edilmiş məlumata əsasən 2021-ci ilin icrası ilə müqayisədə cari ilin sonunda Fondun saxlanması üzrə gözlənilən xərclərin 27,3 mln. manat və ya 40,3% çox olaraq nəzərdə tutulması hər il “DOST” Agentliyinə köçürülən vəsaitin artırılması fonunda Fondun da xərclərinin artdığını əks etdirir. Bu isə bir daha “Dövlət sosial müdafiə fondunun 2022-ci il büdcəsi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanun Layihəsinə Hesablama Palatasının rəyində qeyd edildiyi kimi Fond və “DOST” Agentliyi tərəfindən fəaliyyət istiqamətlərinin optimallaşdırılması zərurətinin mövcudluğunu göstərir [16].

Palatanın eyni tarixdə açıqladığı işsizlikdən sığorta fondunun 2023-cü il üçün büdcə layihəsinə rəy məlumatına əsasən işsizlikdən sığorta fondu hesabına maliyyələşdirilən müvafiq qurumların, o cümlədən DOST Agentliyinin sosial sahədə xidmətlərin təşkili üzrə fəaliyyətinin müştərək maliyyələşdirilməsi xərcləri növbəti (2023-cü) ildə də artımla proqnozlaşdırılmış, 2023-cü ildə DOST Agentliyinin sosial sahədə xidmətlərin təşkili üzrə fəaliyyətinin işsizlikdən sığorta fondu hesabına müştərək maliyyələşdirilməsi xərcləri 35,0 mln. manat olmaqla proqnozlaşdırılan artım əsasən “DOST” Agentliyinin sosial sahədə xidmətlərin təşkili üzrə fəaliyyətinin müştərək maliyyələşdirilməsi xərclərinin artımı hesabına baş verməkdədir, təqdim edilmiş məlumata görə “DOST” Agentliyi üzrə xərclərin artımı 2023-cü ildə respublikanın bir sıra şəhər və rayonlarında yeni mərkəzlərinin açılmasının nəzərdə tutulması ilə əlaqələndirilmişdir [17].

Qeyd edilən informasiyalar əsasında belə nəticəyə gəlmək olur ki, təkcə 2023-cü il üçün dövlət sosial müdafiə və işsizlikdən sığorta fondları hesabına tək bu iki mənbədən “DOST” Agentliyinə onun fəaliyyətinin təşkili məqsədilə 70,0 mln. vəsait ayrılmışdır və bu məbləğlər illər üzrə

artım dinamikası göstərməklə eyni vaxtda həcm baxımından əhəmiyyətli maliyyə resursudur. Bir qayda olaraq, maliyyə idarəetməsi nəzəriyyəsi və praktikasını nöqtəyi-nəzərdən müəssisə, təşkilat və ya qurumların fəaliyyətinin təmin edilməsi ilə bağlı onların xərclərinin qarşılınması üçün əvvəlcədən proqnozlaşdırılmaqla sonradan maliyyələşdirilməsi təmin edilən xərclərin kassa icrası olaraq böyük ölçüdə sərf edildiyini nəzərə alıqda dolaylı olaraq xidmətlərin “bir pəncərə” prinsipi ilə kifayət qədər xərctutumlu olaraq başa gəlməsi barədə fikir formalaşır. Belə ki, ölkədə sosial müdafiə xərclərində əhəmiyyətli paya malik olmaqla dövlət sosial müdafiə fondunun ən böyük iki xərc istiqamətləri olan əhaliyə ödəniş xərclərindən sonra (pensiya xərcləri üzrə - 5,9 mlrd. manat, məcburi dövlət sosial sığorta haqları hesabına ödənilən müavinət xərcləri üzrə - 170,4 mln. manat) üçüncü xərctutumlu istiqamət olaraq, nazirlik tabeliyində Dövlət Sosial Müdafiə Fondunun aparatının və digər struktur bölmələrinin saxlanması xərclərinin isə 106,7 mln. manat həcmində nəzərə alınması (proqnozlaşdırılması) xərctutumluluq baxımından qeyd etdiyimiz fikri möhkəmləndirməyə imkan verir. Eyni vaxtda nazirliyin tabeliyindəki digər publik şəxslərin yeni strukturları tərkibində mərkəzləşdirilmə tədbirlərinin aparılması ilə onlar tərəfindən də DOST Agentliyi tərəfindən göstərilən xidmətlərin bu və ya digər ölçüdə göstərilməsinin davam etdirildiyini, eyni zamanda “arxa ofis” funksiyasında olan (“back office”) həmin publik şəxslərin və onların regional strukturlarının saxlanması üçün kifayət qədər vəsaitlər ayrıldığını nəzərə alarsaq, bu, rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi ilə sosial müdafiə xidmətlərinin əsasən operativ, asan, əlçatan və ən əsası isə bütün hallarda geri plana atılmayan - xərc effektivliyinə baxılmasının zəruriliyi barədə düşünməyə rəvac verir.

Qeyd etmək lazımdır ki, sosial müdafiədə rəqəmsallaşmanın ən bariz nümunəsi olaraq toxunduğumuz bu məsələ layihə olaraq özlüyündə Azərbaycanda fundamental islahat əhəmiyyətli olmaqla əhalinin sosial müdafiə xidmətləri ilə əhatə olunmasında keyfiyyət dəyişikliyi yaratmaqla və xidməti fəaliyyətin təşkili ilə vətəndaş məmnunluğunun yüksək səviyyədə saxlanması təmin edilməkdədir. Vətəndaş məmnunluğunun davamlı olaraq yüksək səviyyədə

saxlanması qurulan sistemin lokal şərtlər və əhali ehtiyacları nəzərə alınaraq təşkili səviyyəsi ilə əlaqələndirilə bilər. Bu layihəni bilavasitə dövlət rəhbərliyi səviyyəsində əhalinin sosial rifahının yaxşılaşdırılması istiqamətində ortaya qoyulmuş təşəbbüs, siyasi iradə və qərarlılıq nümunəsi olaraq, xüsusi və ayrıca konsept olaraq sosial xidmətlərin “bir pəncərə” prinsipi ilə təşkilinin Azərbaycan mühitinə uyğunlaşdırılmış modeli olaraq qəbul etmək olar.

Sahə üzrə işin uğurlu təşkilinə görə beynəlxalq səviyyədə dəfələrlə Beynəlxalq Sosial Təminat Assosiasiyası (ISSA) və digər təşkilatlar tərəfindən sosial təminat sahəsində və vətəndaş məmnunluğunun artırılmasında qabaqcıl innovasiyalar, rəqəmsal texnologiyaların, eləcə də dövlət xidmətlərinin göstərilməsində operativ metodların tətbiq edilməsi və s. görə sertifikat və mükafatlara layiq görülmüşdür [18, 19].

Habelə son illər sosial sahədə geniş elektronlaşma proqramı icra edilib. Bu gün Azərbaycan Respublikası Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyinin 159 xidmətindən 140-dan çoxu (90 faiz) elektron platformada təqdim edilir. Həmçinin 30 e-arayış, 51 proaktiv təyinat xidməti, ölkənin elektron sosial reyestri, “Əmək və Məşğulluq” altsistemi və s. yaradılıb. Ölkəmizdə aparılan sosial islahatların uğurları beynəlxalq səviyyədə də yüksək qiymətləndirilərək son 5 ildə 46 beynəlxalq mükafat və sertifikat əldə olunub [20].

Bununla belə, BMT-nin əmək münasibətlərinin tənzimlənməsi ilə bağlı ixtisaslaşmış qurumlarından olmaqla dünyanın əksər ölkələrinin üzvü olduğu, Azərbaycan Respublikasının da əmək məsələləri sahəsində əməkdaşlıq etdiyi əsas beynəlxalq təşkilat olan Beynəlxalq Əmək Təşkilatının (ing. ILO) yanaşmasının da əsas məzmununa uyğun olaraq, sosial müdafiənin nəticə etibarilə rəqəmsallaşmanın tətbiqi üzərində qurulduğu “bir pəncərə” prinsipi ilə təşkilinin ümumən formalaşmış konseptual əsasları bu sistemin daha çox sosial işçilər üzərindən yerli səviyyələrdəki bələdiyyə, icra nümayəndəliyi və s. kimi məntəqələrində ailələrin ümumən sosial rifah mənşəli problemlərinin, sosial müdafiə və həyat səviyyəsini formalaşdırın cari və potensial ehtiyaclarının öyrənilməsi, qeydə alınması və vətəndaş, fərd və ya ailə miqyasında sosial vəziyyətinin kompleks qiymətləndirilməsi və optimal çıxış (həll)

yollarının tapılması, onlar üçün ən uyğun dəstək mexanizminin müəyyən edilməsi üçün həmin sosial qruplar adından ərizələrin hazırlanması, məlumatların qurumlararası səviyyədə baxılması üçün vahid elektron informasiya sistemlərinə ötürülməsi, sonrakı mərhələdə müraciətə (problemə) baxılmasının nəticələnməsi üçün birbaşa öz nəzarətində monitorinqinin aparılması, məlumatlandırma və cari halda qaldırılmış problemin həlli üçün həmin şəxslərin və ya sosial qrupun müvafiq sosial müdafiə mexanizmi ilə əhatə olunmasına nail olunması istiqamətləri üzərində kökləşdiyini göstərir [21, 22].

Dünya Bankı təcrübəsi də bu istiqamətdə sosial müdafiə xidmətlərinin təqdim edilməsində aşağıdakı məqamların gözlənilməsini məqsədmüvafiq hesab edir:

Sosial müdafiə proqramlarının təsirini maksimum dərəcədə artırmaq üçün aşağıdakılar vacibdir: (1) resursların bölüşdürülməsini milli siyasət və strategiyalarla uyğunlaşdırmaq; (2) nəzərdə tutulan benefisiarları adekvat əhatə dairəsi və müavinət və s. ödəniş səviyyəsi ilə təmin edə bilən əlçatan proqramlar tərtib etmək; (3) proqram tərtibi və maliyyələşdirmədə səmərəliliyi təmin etmək; (4) yerli səviyyədə proqramların real çatdırılmasında səmərəliliyi təmin etmək [23].

Nəticə və tövsiyələr

Qeyd edilənlər nəzərə alınmaqla Azərbaycanda sosial müdafiənin rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi bazasında prospektiv təkmilləşdirilməsi baxımından aşağıdakı məsələlərin nəzərə alınmasını məqsədmüvafiq hesab edirik:

- sadalananlar nöqtəyi-nəzərdən müasir sosial-ictimai mühit və sosial-iqtisadi münasibətlər şəraitində sosial müdafiə xidmətlərinin təşkili ilə bağlı yeni trend və labüd inkişaf istiqaməti kimi qəbul edilən rəqəmsallaşmanın tətbiqini sosial müdafiənin daha keyfiyyətli təşkili baxımından olduqca zəruri hesab etməklə yanaşı, qarşıya qoyulan hədəflər istiqamətində sistemin səmərəli idarə olunması üçün konkret hədəflər (vətəndaş məmnunluğu, əhatə dairəsinin genişlənməsi, operativ, asan və rahat xidmət təklifi və s.) və xərç-

tələbat seçimləri arasında optimal kombinasiyanın tapılması bazasında qərar qəbulu prinsipliliğinin mənimsənilməsinin vacibliyi;

- sosial müdafiənin təşkilində DOST konsepsiyası nümunəsində müvəffəqiyyətli milliləşdirilmiş modelin qurulmasına, vətəndaş məmnunluğu təmin olunmaqla səviyyəsinin davamlı saxlanılmasına nəzərən müraciətlərə baxılmasında daha çox vətəndaşların stasionar qaydada qurulan binalarına fiziki yaxınlaşmaları halları ilə müşayiət olunmaqla həlli yanaşmasının böyük yer tutması və ya üstünlük verilməsi, xidmətlərin elektron platformalar üzərindən (internet saytı, mobil tətbiq, e-köşk və s.) təşkili ilə bağlı faktiki göstəricilərin və təşəbbüslərin artırılmasının həmin fonda bir qədər geridə qalması baxımından daha az xərctutumlu, asan və operativlik xüsusiyyətlərini özündə qabarıq olaraq daşması nəzərə alınaraq hazırki mərhələdə elektron platformalar vasitəsilə xidmət təşkilinə önəm verilməsinin vacibliyinin nəzərə alınması;
- beynəlxalq təcrübədə sosial xidmətlərin rəqəmsal texnologiyalar bazasında verilənlərin işlənilməsi sisteminin fəaliyyət nəticəsi olaraq ehtiyacı olan sosial qruplara bağlı verilən qərarlar əsasında sosial müdafiə üzrə dəstək-həll yollarının verilməsi işinin xüsusən kommunikasiya, məlumat (informasiya) toplanılması və mərkəzləşdirilmiş elektron informasiya idarəetmə bazasına daxil edilməsi (ötürülməsi) mərhələsinin peşəkar sosial işçilər üzərindən qurulmasının da mövcud idarəetmə sistemi çərçivəsində nəzərə alınmasının xərclərə qənaət (xüsusən də stasionar mərkəzlərdə cəlb edilən işçilərin əməkhaqqı fondu ilə müqayisədə bir qayda olaraq öz yaşadığı ərazidə işə cəlb edilən sosial işçinin daha aşağı əməkhaqqına qane olması);
- stasionar mərkəzlərdə əhaliyə xidmətə cəlb edilən əməkdaşlarla müqayisədə sosial işçilərin bu sahədə ali təhsil səviyyəsində ixtisaslaşma alması və insanlarla daha uyğun rəftar, davranış və sosial-psixoloji təsir imkanlarında olması, bu yanaşmanın ölkədə artıq illərdir ki formalaşmaqda olan sosial iş ixtisasına yiyələnən işçi qüvvəsinin öz ixtisasına uyğun məşğulluğunun təmin olunmasına və

möhkəm sosial işçi institutunun formalaşmasına təsiri kimi məqamlar nəzərdə saxlanılmaqla eyni zamanda bununla ölkənin sosial müdafiə sistemi çərçivəsində, həmçinin sosial xidmətlərin göstərilməsinə məsul qurumun (Sosial Xidmətlər Agentliyi) imkanlarının genişlənməsilə sistemin ümumən təkmilləşdirilməsi üçün əlavə imkanların formalaşması;

- ümumən sosial müdafiənin təkilinin rəqəmsal texnologiyaların təbii mühitində aparılması ilə bağlı başlıca prinsip olaraq, yüksək (eyni) vətəndaş məmnunluğuna nail olmasına imkan verəcək daha az xərc-maliyyələşmə tələb edən həll yollarının seçilməsi və tətbiqinin istər bu işin zəruri nəzəri əsasları, eləcə də Azərbaycan konteksti baxımından prioritet olmasının idarəetmə səviyyəsində qərar qəbulu prosesində ilkin prioritet olaraq nəzərə alınması vacibliyinin mənimsənilməsi;
- sosial müdafiədə rəqəmsallaşmanın müvəffəqiyyətli tətbiqi, xüsusilə onun əsas məqsədi olan – sosial müdafiə ehtiyacları və problemlərin düzgün və hərtərəfli təhlil edilərək identifikasiyası, operativ və ünvanlı surətdə həlli üzrə qərarların verilməsinin yalnız bilavasitə müxtəlif dövlət orqanları və qurumlarının mərkəzləşdirilmiş elektron informasiya bazaları vasitəsilə qurumlararası zəruri və lazımı səviyyədə inteqrasiyanın təmin olunması şərtində mümkün olmasının prerekvizit rolu oynamasının qəbul edilməsi;
- Hazırda ölkə üzrə növbəti sosial-iqtisadi inkişaf isitqamətləri çərçivəsini müəyyənləşdirən - Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər”in təsdiq edilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2021-ci il 2 fevral tarixli 2469 nömrəli Sərəncamının icrasını təmin etmək məqsədilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasının 2022–2026-cı illərdə sosial-iqtisadi inkişaf Strategiyası”nda da əhalinin sosial müdafiəsi, xüsusilə həssas təbəqələrin sosial təminatının gücləndirilməsi, pensiya sisteminə mühüm keyfiyyət dəyişikliyinə baş verməsi, bütün vətəndaşlar üçün ədalətli və əhatəli sosial müdafiə sisteminin qurulması, pensiyaçılar üçün effektiv yığım, aztəminatlı əhali qrupu üçün zəruri ehtiyacların ödənilməsi, əlilliyi olan şəxslər üçün işə sosial yardımların

əlçatanlığının artırılması, sosial sığortanın tətbiqinin genişləndirilməsi, hamı üçün bərabər iştirak imkanı yaradan sosial təminat və sosial xidmətlər sisteminin inkişaf etdirilməsi, şübhəsizdir ki, sistemdə rəqəmsal texnologiyaların daha geniş və dərinləşdirilmiş tətbiqini də şərtləndirməkdədir. Təsadüfi deyil ki, qeyd edilən strateji sənədin yüksək və ədalətli sosial təminat, inklüziv cəmiyyət məqsədi istiqamətində xüsusən prioritet olaraq seçilərək sənədə daxil edilmiş - ünvanlı dövlət sosial yardımı (ÜDSY) almaq üçün elektron platformanın yenilənməsi, sadələşdirilməsi və ÜDSY almaq üçün şərtlərin optimallaşdırılması tədbirinin icrası üçün mərhələli nəticə indikatorları olaraq ailələrin ünvanlı dövlət sosial yardım hüququnu müəyyənləşdirmək üçün elektron informasiya sisteminin təkmilləşdirilməsi, VEMTAS proqramının (ünvanlı dövlət sosial yardımı üçün müraciət və yardımın təyin olunması üçün “Elektron Hökumət” portalı üzərindən 22-dən artıq dövlət qurumunun informasiya ehtiyatlarından və sistemlərindən istifadə olunmaqla ətraflı qiymətləndirmə prinsipi ilə işləyən Vahid Elektron Müraciət və Təyinat Alt Sistemi) yeni versiyasının tətbiq edilməsi, ev təsərrüfatları kitablarının elektronlaşdırılması, 3 iqtisadi rayon üzrə yekunlaşdırılaraq proaktiv təyinatın test edilməsi, əhalinin gəlirlərinin daha təkmil bəyan edilməsi mexanizminin formalaşdırılması, əhalinin gəlirlərinin daha təkmil bəyan edilməsi mexanizmi formalaşdırıldıqdan sonra ÜDSY-nin təyin olunması mexanizminin gəlirlərin bəyan olunması mexanizminə uyğunlaşdırılması kimi konkret həll istiqamətlərinin müəyyən olunması Azərbaycanda sosial müdafiənin təkmilləşdirilməsi üçün sistemin mövcud rəqəmsallaşdırılması səviyyəsində mövcud olan və ya həllini gözləyən İKT əsaslı problemlərin (proaktiv təyinatların aparılması keyfiyyəti, sosial müdafiə xarakterli müraciətlərin tam elektron formada icrası üçün müvafiq elektron platformanın yaradılması (internet, mobil tətbiq və s.), sosial müdafiə sisteminin özündə idarəetmə proseslərinin tam elektronlaşmasının təmin edilməsi, sosial müdafiə üzrə dəstək mexanizminin göstərilməsində problemin müəyyənləşdirilməsinin tələb olunan informasiyaların proqram əsası

əlaqələndirilməsi, təhlil və tam zəruri səviyyədə qurumlararası inteqrasiyasının qurulması) həlli tələb olunmaqla rəqəmsal texnologiyaların və yanaşmaların tətbiqi ilə bağlı işlərə daha ciddi yanaşılması zərurətini göstərməkdədir.

Azərbaycanda artıq sosial müdafiənin təşkilinin mütərəqqi aspekti olaraq onun təkmilləşdirilməsi mexanizmi kimi çıxış edən rəqəmsal texnologiyaların tətbiqinin ölkədə sosial müdafiənin növbəti perspektivi baxımından da əhəmiyyətli olmaqla zəif və güclü tərəflərinin SWOT analizi metodu ilə icmal qiymətləndirilməsinin verilməsini məqsədmüvafiq hesab edirik (şəkil 3.)

	MÜSBƏT		MƏNFI	
Daxili	Güclü tərəflər <ul style="list-style-type: none">- sosial müdafiənin intitusional olaraq əhalinin sosial rifahının təmin olunmasında böyük pay sahibi olması;- uzun illər əsas sosial müdafiə mexanizmləri kimi, pensiya və müavinətlərlə təminat üzrə davamlı inkişafın olması;- əvvəllər uzun illər boyu sosial müdafiə orqanlarının ölkənin bütün inzibati rayonları üzrə xidmət şəbəkəsi ilə təmsil olunması;- əhalidə sosial müdafiə və təminata münasibətdə tələb stereotiplərinin formalaşması;- ötən uzunmüddətli fəaliyyət dövründə yetərli maliyyə imkanlarının mövcudluğu və ayrılmış vəsaitlər çərçivəsində formalaşmış uğurlu maliyyələşdirmə təcrübəsi;- müvafiq sahədə dərin təcrübə əldə etmiş illərlə formalaşan kadrların mövcudluğu;- İKT-nin artıq illərlə möhkəmlənmiş tətbiqlə bir sıra başlıca xidmətlərdə elektronlaşdırmaya nail olunması (hesabatlılıq, pensiya, müavinətlərin təyinatı və s.);- yarana biləcək böhran vəziyyətlərində (iqtisadi böhran, pandemiya və s) sosial müdafiənin təmin olunmasında xüsusi rolə malik olması	S	W	Zəif tərəflər: <ul style="list-style-type: none">- həssas əhali təbəqəsi arasında İKT-dən istifadə bacarıqlarının yetərinə inkişaf etməməsi, xüsusən bu sahədə regional fərqliliklər;- İKT-nin ümumən tətbiqi ilə bağlı regional və institusional infrastruktur imkanları ilə bağlı fərqliliklər;- «bir pəncərə» prinsipi ilə sosial müdafiə xidmətlərinə təşkilində regional yayılmanın tam təmin olunmaması;- xidmətlərin təşkilində xərc-effektivliyinin prioritet olaraq götürülməməsi (fiziki yerləşməyə üstünlük verilməsinin daha çox hiss olunur);- qurumların məlumat bazalarının təfərrüatlı "data"ya malik olmaması, əhatəlilik problemi və qurumlararası inteqrasiyanın dərinləşməməsi;- sosial müdafiə proqramları ilə bağlı ümumi innovativ yanaşma səviyyəsinin aşağı olması;- rəqəmsallaşmaya kütləvi "axın"ə nisbətə kibertəhlükəsizlik ehtiyaclarının artması
Xarici	İmkanlar: <ul style="list-style-type: none">- dövlət rəhbərliyi səviyyəsində rəqəmsallaşdırmanın tətbiqi ilə bağlı aydın və fundamental siyasi iradın mövcudluğu;- xidmətlərin təklifində rəqəmsallaşmanın tətbiqi ilə bağlı benefisiarlar (klient/fərd/vətəndaş/əhali) tərəfdən müsbət yanaşmanın marağın mövcudluğu;- İKT-dən istifadə ilə bağlı ictimai marağın yüksək olması	O	T	Təhdidlər: <ul style="list-style-type: none">-maliyyə təhlükə mənbələri ilə bağlı sistemlilik;- regional (fiziki) genişlənmə hədəfinə münasibətdə maliyyələşmə riskləri;- zəruri məlumat mübadiləsi üzrə qurumlararası inteqrasiyanın təmin edilməsində texniki-texnoloji, maddi, subyektiv, inzibati-təşkilati maneələrin qalması;- rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi ilə bağlı kadr potensialının aşağı olması və ya sənətin zəifliyi

Şəkil 3. Azərbaycanda sosial müdafiənin təkmilləşdirilməsi mexanizmi kimi rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi imkanları üzrə SWOT analizi

Ədəbiyyat siyahısı

1. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin (2021, February 2) Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər.” Retrieved from <https://president.az/articles/view/50474>

2. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin (2021, April 27) “Rəqəmsal inkişaf sahəsində idarəetmənin təkmilləşdirilməsi haqqında” 1325 nömrəli Fərmanı. Retrieved from <https://e-qanun.az/framework/47331>
3. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin (2022, July 22) “Azərbaycan Respublikasının 2022–2026-cı illərdə sosial-iqtisadi inkişaf Strategiyası”nın təsdiq edilməsi haqqında” 3378 nömrəli Sərəncamı. Retrieved from <https://e-qanun.az/framework/50013>
4. Retrieved from <https://socialprotection-humanrights.org/wp-content/uploads/2017/01/giz2014-en-single-window-services-in-social-protection.pdf>
5. Retrieved from <https://socialprotection.org/discover/blog/single-window-services-models-international-experiences-and-country-case-brazil%E2%80%99s>
6. Schüring, E., & Loewe, M. (Eds.). (2021). Handbook on Social Protection Systems. Cheltenham, UK: Edward Elgar Publishing. <https://doi.org/10.4337/9781839109119>
7. Əlirzayev, Ə. Q., & Əlirzayev, E. Ə. (2020). Sosial inkişaf: hədəflər və mexanizmlər (monoqrafiya). Baku, Azerbaijan: (Publisher).
8. Əlirzayev, E. Ə. (2021). Sosial sığorta sistemlərinin perspektivi ilə bağlı yeni (son) qlobal çağırışlar: özünəməşğulluq, digitalizasiya və “platforma” işi. In International Asian Congress on Contemporary Sciences-V (pp. 331). Retrieved from https://www.asyakongresi.org/_files/ugd/614b1f_b7dfcee814a640408067b8dd25f58b2f.pdf
9. Retrieved from <https://www.e-gov.az/az/content/read/2>
10. Retrieved from <https://dost.gov.az/services>
11. Retrieved from <https://sosial.gov.az/media/xeberler/yanvar-avqust-aylarinda-1119-min-pensiya-muavinet-ve-teqaud-teyinati-e-qaydada- aparilib>
12. Retrieved from <https://dost.gov.az/page/dost-reqemsal-innovasiyalar-merkezi>
13. Retrieved from <https://sosial.gov.az/media/xeberler/e-sosialaz-portalina-bu-il-57-milyondan-cox-muraciet-qeyde-alinib>
14. Retrieved from <https://dost.gov.az/statistics> (30.09.2023-cü il tarixinə)

açıqlanmış)

15. Retrieved from <https://sosial.gov.az/media/xeberler/yanvar-avqust-aylarinda-1119-min-pensiya-muavinet-ve-teqaud-teyinati-e-qaydada- aparilib>

16. Retrieved from https://sai.gov.az/files/DSMF_REY_2023-842813006.pdf (pp. 52-53)

17. Retrieved from https://sai.gov.az/files/ISF_REY_2023-957936100.pdf (p. 33)

18. Retrieved from <https://dost.gov.az/page/mukafat-ve-sertifikatlarimiz>

19. Retrieved from <https://dost.gov.az/news/374>

20. Retrieved from https://azertag.az/xeber/oten_20_ilde_azerbaycanda_vetendas_rifahinin_teminati_sahesinde_muhum_ugurlar_elde_olunub

21. Retrieved from <https://www.social-protection.org/gimi/gess/ShowProjectWiki.action;jsessionid=TGOcUW-pTA32eptJfX2NpZ59701FroMyDyzvRLsWe3cEw7oLV9Y!1750948109?id=1024&pid=1435&lang=FR>

22. Retrieved from <https://un.mfa.gov.az/az/content/44/azerbaycan-respublikasi-ve-beynelxalq-emek-teskilati>

23. Sabbih, M. A., & Coudouel, A. (2021). Efficiency in the Delivery of Social Protection Benefits and Services to Beneficiaries. World Bank. <http://hdl.handle.net/10986/36251>

Summary

The article analyzes the scientific-theoretical basis of the main features of the impact of the application of digital technologies on the social protection system in the environment of the global digitalization trend, which is increasingly accelerating under the conditions of globalization, as well as the current problems, application opportunities and prospective directions in the context of the organization and management of the social protection improvement mechanism in the Republic of Azerbaijan. The purpose of the research is to provide systematic and theoretically based improvement directions in the

direction of the development of the social protection system and the further qualitative improvement of the social protection of the population. The scientific novelty of the research is the putting forward of concrete considerations regarding the direction of improvement in the conditions of the application of digitalization elements at the current level of development of social protection in the context of the national social protection model. Taking into account the international experience, the results of retrospective application in Azerbaijan, the impact of digitization on the development of the country's social protection system, a conceptual view is formed (including an overview evaluation of the weaknesses and strengths of the perspective-oriented application of digitization using the SWOT analysis method) for making perspective-based decisions.

Keywords: social protection, social protection system, social welfare, enhancement of social protection, digitization.

RƏQƏMSAL İQTİSADİYYATIN NƏZƏRİ ASPEKTLƏRİ

Məmtiyev Kamil

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC), Azərbaycan
E-mail: kamil_muellim@mail.ru

Bayramov Hafis

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC), Azərbaycan
E-mai:: hafis.bayram@mail.ru

Xülasə

Məqalədə “rəqəmsal iqtisadiyyat” anlayışının əsas aspektlərinə, onun xarakterik xüsusiyyətlərinə və rəqəmsal iqtisadiyyatın institusional strukturuna baxılmışdır. Bundan başqa, “rəqəmsal iqtisadiyyat” anlayışı normativ və elmi nöqteyi nəzərdən müəyyənləşdirilmiş, onun baza komponentləri və əsas sektorları göstərilmişdir. Rəqəmsal iqtisadiyyatın baza normativ nizamlanması, məsələsi və məqsədi müəyyən edilmiş, onun inkişafının perspektiv istiqamətləri aydınlaşdırılmışdır.

Açar sözlər: *texnoloji infrastruktur, rəqəmsal proseslər, elektron ticarət*

XX əsrin sonu XXI əsrin əvvəllərində dünya iqtisadi inkişafındakı əsas tendensiya *sənaye* və *postsənaye* iqtisadiyyatından *rəqəmsal iqtisadiyyata* və ya informasiya və kommunikasiya texnologiyalarının (İKT) şəbəkəli istifadəsinə əsaslanan iqtisadiyyata keçid olmuşdur. "Rəqəmsal iqtisadiyyat" konsepsiyasının formalaşma tarixi, bir çox tədqiqatçılara görə Massaçur Texnologiya İnstitutundan olan Amerikalı alim Nicolasu Negropontenin adıyla bağlıdır və hər şeydən əvvəl informasiya-kommunikasiya texnologiyaları ilə əlaqəlidir. Aydınır ki, İnternet və mobil kommunikasiyaların inkişafı "*rəqəmsal iqtisadiyyatın baza texnologiyalarıdır*". Nəticədə, bu proseslər iqtisadiyyat və sosial sferanın bütün sahələrinə, o cümlədən istehsal, səhiyyə, təhsil, maliyyə xidməti, nəqliyyat və s. təsir etmişdir. Texnoloji infrastrukturun inkişafı və geniş məlumat bazalarının istifadəsi cəmiyyətdə kütləvi rəqəmsal çevrilməsinə səbəb olmuşdur.

Rəqəmsal iqtisadiyyata aşağıdakı əsas komponentlər daxildir:

- *texnoloji infrastruktur* - aparat təminatı, proqram təminatı və rabitə şəbəkələri;
- *rəqəmsal proseslər* - uğurlu biznesi təmin edən proseslər;
- *elektron ticarət* - malların internet vasitəsilə satışı.

Rəqəmsal iqtisadiyyat aşağıdakı əsas elementləri əhatə edir: elektron ticarət, elektron banklar, elektron ödəmələr, internetdə reklam, elektron valyuta. Bu gün ən inkişaf etmiş elektron ticarətdir, yəni internet vasitəsilə müxtəlif malların alınması və satılması.

1. Rəqəmsal iqtisadiyyatın anlayışları və xüsusiyyətləri

Rəqəmsal iqtisadiyyat elektron biznes və elektron kommertiya ilə bağlı ədədi texnologiyaya əsaslanan iqtisadi fəaliyyətdir. Rəqəmsal iqtisadiyyatın xidmətə və məhsula görə ödəmələri əsasən ədədi valyuta ilə həyata keçirilir. Sadə formada desək, rəqəmsal iqtisadiyyat – *iqtisadi, sosial və mədəni* münasibətlər sistemidir ki, ədədi informasiya–kommunikasiya texnologiyalarından (İKT) istifadəyə əsaslanır. Bir sözlə, onu *ədədi texnologiyaya əsaslanan iqtisadiyyat* kimi xarakterizə etmək olar.

Mövcudluğunun ilk günlərində rəqəmsal iqtisadiyyata bəzən internet bağlantısından asılı olduğu üçün *internet iqtisadiyyatı, yeni iqtisadiyyat* və ya *vəb iqtisadiyyatı* deyilirdi. Bununla birlikdə, iqtisadçılar və iş adamları rəqəmsal iqtisadiyyatın internet iqtisadiyyatına nisbətən *daha inkişaf etmiş və mürəkkəb* olduğunu iddia edirlər ki, bu da bir tərifi görə sadəcə internetdən əldə edilən iqtisadi dəyər deməkdir.

Beynəlxalq mənada rəqəmsal iqtisadiyyat, sahibkarlıq subyektləri arasındakı münasibətlərin şəbəkə – sistem təşkil etdiyi məkan quruluşudur. Buraya yeni informasiya, texnologiyalar və məhsullar, telekommunikasiya xidmətləri, elektron biznes, elektron ticarət, elektron bazarlar, məsafədən xidmətlər və digər komponentlərin yaradılması və istifadəsi sektoru daxildir.

Rəqəmsal iqtisadiyyat üçüncü sənaye inqilabından dördüncü sənaye inqilabına keçidi əks etdirir. Qeyd edək ki, bəzən rəqəmsal inqilab adlanan üçüncü sənaye inqilabı XX əsrin sonunda analoq elektron

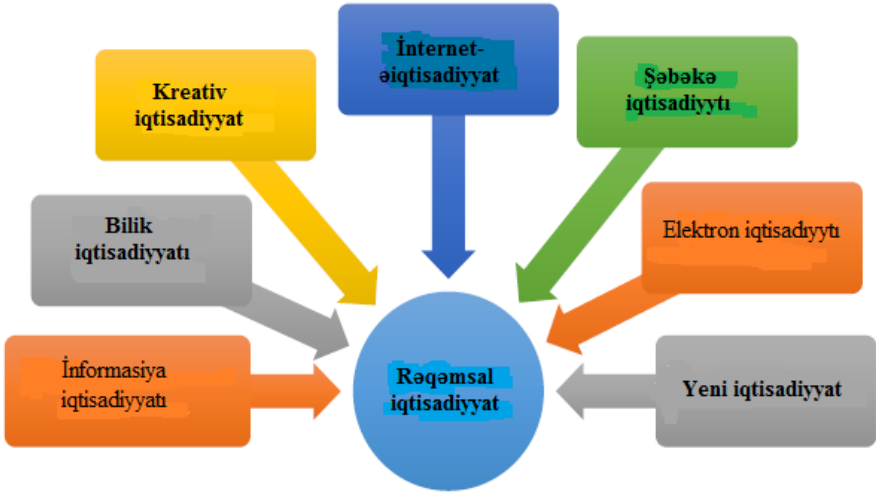

mexaniki cihazlardan rəqəmsal texnologiyaya keçidlə ba  verən dəyişikliklərə aiddir. Dördüncü sənaye inqilabı rəqəmsal inqilaba əsaslanır.

Rəqəmsal bazarlarda rəqabət tarixən *tsiklik* olmuşdur. Uğurlu bir firma əhəmiyyətli dərəcədə sövdələşmə g c  əldə edə bilər, lakin bu üstünlük yeniliklərin növbəti d vr  qar sında *həssas* ola bilər. Rəqəmsal iqtisadiyyat cəmiyyətin hər tərəfini, insanların qarşılıqlı əlaqəsini, iqtisadi mənzərəni, yaxşı bir işə düzəlmək  c n lazım olan bacarığı v  hətta siyasi qərar verm ni əhatə edir. Inki af etməkdə olan rəqəmsal iqtisadiyyat yeni tədqiqatlar v  irəliləyişlər yaratmaq, i  yerlərini və iqtisadi böyüməni artırmaq potensialına malikdir.

2. Rəqəmsal iqtisadiyyatın təyini

Bir çox xarici və yerli t dqiqat ırlar *rəqəmsal iqtisadiyyatı* informasiya iqtisadiyyatı, bilik iqtisadiyyatı, kreativ iqtisadiyyat, internet-iqtisadiyyat,  b k  iqtisadiyyatı, elektron iqtisadiyyat, yeni iqtisadiyyat və s. kimi müəyyən edirlər. Bu terminlər *post-sənaye iqtisadiyyatında* yeni hadisələrə istinad etmək  c n tez-tez bir-birinin əvəzinə istifadə olunur ( kil 1).

Şəkil 1. Post-sənaye iqtisadiyyatında yeni fenomenlər

Bu anlayışlar arasındakı qarşılıqlı əlaqəni nəzərdən keçirək.

İnformasiya iqtisadiyyatının əsas hərəkətverici qüvvəsi maddi nemətlərin istehsalı və istehlakı deyil, həm maddi formada (yüksək texnoloji məhsullar), həm də qeyri-maddi formada məlumatların istehsalı və istehlakıdır, nəticədə nəinki iqtisadiyyatın, eyni zamanda bütün cəmiyyətin inkişafında əsas amil olur.

İnformasiya şəbəkələrindən, ilk növbədə internetdən kütləvi istifadə şəraitində internetdə hər hansı bir iqtisadi fəaliyyət kimi **İnternet-iqtisadiyyat** anlayışı və biznesdə müasir informasiya texnologiyalarının tətbiqinin **şəbəkə iqtisadiyyatı** yarandı.

Buna paralel olaraq İKT mühitində formalaşan və reallaşdırılan maddi dəyərlərin istehsalı, paylanması, mübadiləsi və son istehlakı sahəsindəki iqtisadi münasibətlər yığımı kimi **elektron iqtisadiyyat** termininin daxil edilməsi zərurəti yarandı.

Rəqəmsal iqtisadiyyat yalnız sadalanan bütün iqtisadiyyatların xüsusiyyətlərini deyil, həm də rəqəmsal iqtisadiyyatın keyfiyyət etibarını xarakterizə edən bir sıra daha ümumi fərqli xüsusiyyətləri özündə

cəmləşdirən bir ümumiləşdirici konsepsiya kimi meydana çıxdı.

Rəqəmsal iqtisadiyyat aşağıdakı inkişaf meyillərinə malikdir:

- geniş və intensiv istifadə olunan rəqəmsal texnologiyalar əhalinin və sahibkarlıq subyektlərinin *iqtisadi, siyasi və mədəni* həyatının gündəlik hissəsinə çevrilir, bütövlükdə cəmiyyətin inkişafının mühərriki olur;
- sənədlərin və biliklərin rəqəmsal məkana kütləvi şəkildə köçürülməsi, elektron imzaların geniş istifadəsi, vətəndaşların dövlətlə ünsiyyətinin elektron platformaya keçməsi, əmək və istehsal proseslərinin yeni təşkili yollarının inkişafı müşahidə olunur;
- Rəqəmsal iqtisadiyyatın əsası olan İKT ölkənin iqtisadi inkişafının təməlinə çevrilir və yeni iqtisadi artım mənbələrinin yaranması üçün ilkin şərtlər yaradır.

Qeyd edək ki, bu gün dünyada "rəqəmsal iqtisadiyyat" kimi bir fenomenin ortaq bir anlayışı yoxdur, ancaq bir çox tərif var. Belə ki, qonşu Rusiya Federasiyası Prezidentinin 9 may 2017-ci il tarixli "Rusiya Federasiyasında 2017 - 2030-cu illərdə İnformasiya Cəmiyyətinin İnkişaf Strategiyası haqqında" 203 nömrəli Fərmanına uyğun olaraq *rəqəmsal iqtisadiyyat* təsərrüfat fəaliyyətidir ki, istehsal prosesinin əsas faktori *ədadi formada* olan *verilənlərdir*. Onların ənənəvi idarəetmə formalarından fərqli olaraq emalı müxtəlif istehsal növlərinin, texnologiyalarının, avadanlıqlarının, malların və xidmətlərin saxlanması, satışı, çatdırılması səmərəliliyini əhəmiyyətli dərəcədə artmasına imkan verir [3].

Dünya Bankına görə *rəqəmsal iqtisadiyyat* rəqəmsal informasiya və kommunikasiya texnologiyalarının istifadəsinə əsaslanan *iqtisadi, sosial* və *mədəni* əlaqələr sistemidir[2].

3. Rəqəmsal iqtisadiyyatın əsas komponentləri

Bəzi alimlər rəqəmsal iqtisadiyyatın üç *əsas komponentini* müəyyənləşdirirlər:

1. aparat, proqram təminatı, telekommunikasiya və s.;

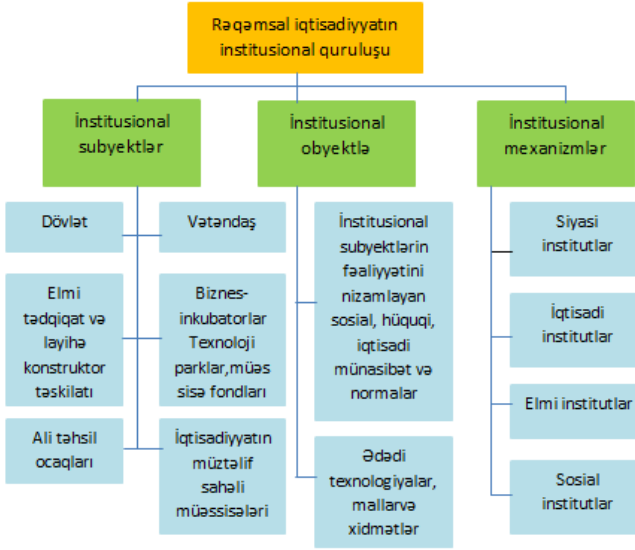
2. virtual bazar subyektləri arasındakı virtual qarşılıqlı fəaliyyət çərçivəsində kompüter şəbəkələri vasitəsilə həyata keçirilən biznes proseslərini əhatə edən **elektron iş əməliyyatları**;
3. İnternet vasitəsi ilə mal tədarükünü nəzərdə tutan və hazırda rəqəmsal iqtisadiyyatın ən böyük seqmenti olan **elektron ticarət**.

Rəqəmsal iqtisadiyyatın aşağıdakı *sektorları* fərqlənir:

1. *elektron ticarət* - virtual mağazalarda internet vasitəsi ilə mal və xidmətlərin həyata keçirilən yeni ticarət növü;
2. *elektron marketing* – kompaniya marketinginin kompleks tədbiridir ki, obyekt müəssisənin (*təşkilatın, şirkətin*) informasiya-analitik və ekspert-tədqiqat fəaliyyəti olan *elektron vasitələrin* tətbiqi ilə bağlıdır;
3. *elektron bankçılıq* - müştəri tərəfindən uzaqdan ötürülən sifarişlərə (yəni banka səfəri olmadan) əsasən kompüter və telefon şəbəkələrindən istifadə edən bank xidmətləri göstərmə texnologiyaları;
4. *elektron sığorta xidmətləri* – bilavasitə internet vasitəsilə sifariş edilə bilən sığorta xidmətləri.

Qeyd edək ki, qonşu Rusiyada rəqəmsal iqtisadiyyatın müasir tənzimlənməsi ənənəvi, yəni rəqəmsal olmayan iqtisadiyyatın tənzimlənməsinə əsaslanır. Müddəaları rəqəmsal iqtisadiyyata tətbiq oluna bilən əhəmiyyətli bir sıra aktlar mövcuddur. Eyni zamanda, rəqəmsal iqtisadiyyatın tənzimlənməsi üçün, eləcə də onun xüsusiyyətlərini əks etdirən ayrıca aktlar da mövcuddur, lakin bunlar sayca azdır və əsasən elektron sənəd dövriyyəsi və elektron ticarətlə əlaqədardır (məsələn, elektron imza barədə Federal qanun [4], Rusiya Federasiyası Hökumətinin 27 sentyabr 2007-ci il tarixli 612 sayılı qərarı ilə təsdiq edilmiş malların distansion üsulla satılması qaydaları [1]).

Rəqəmsal iqtisadiyyatın institusional quruluşu üç əsas elementdən ibarətdir: institusional subyektlər, institusional obyektlər və institusional mexanizm (şəkil 2.)

Şəkil 2. Rəqəmsal iqtisadiyyatın institusional strukturu

Rəqəmsal iqtisadiyyatın subyektləri bunlardır:

- Son illərdə **onlayn** əməliyyatların köməyi ilə həm global bazarların formasını, həm də səmərəliliyini və öz quruluşunu dəyişdirən 6-cı nəsil rəqəmsal transmilli şirkətlər (Apple, Google, Hon Hai, IBM, Microsoft, Oracle, Samsung, Sony, LG, America Movil, Deutsche Telekom, NTT, Vodafone, vs.);
- innovasiya mərkəzləri (Hi-Tech Park, Skolkovo);
- dəyəri 1 milyard dolları keçən ictimai olmayan «компания-единопроги» texnologiya şirkətləri (ByteDance, Didi Chuxing, JUUL Labs, WeWork, Airbnb və s.);
- İKT məhsulu və xidmətlərinin istehsalı ilə məşğul olan sahibkarlıq obyektləri;
- rəqəmsal sfera müəssisələrində işləyən şəxslər;

Ümumiyyətlə, rəqəmsal iqtisadiyyatın normativ hüquqi tənzimləmə vəziyyəti elmi ictimaiyyət tərəfindən tənqidi qiymətləndirilir. Hüquqi

tənzimlənmənin praktiki tələbatdan geri qalması müşahidə olunur, lakin gecikmə zamana görə artmışdır. Son vaxtlar rəqəmsal transformasiyaya milli prioritet kimi diqqət ayrılması hər bir ölkənin *keçid ölkəsindən* bir qrup dəyişkən ölkəyə keçməsi və rəqəmsal iqtisadiyyatın qlobal liderlərinə qoşulma imkanı yaratmışdır.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Андиева, Е. Ю., & Фильчакова, В. Д. (2016). Цифровая экономика будущего, индустрия 4.0. Прикладная математика и фундаментальная информатика, 3, 214-218.
2. Василенко, Н. В. (2017). Цифровая экономика: концепции и реальность: Инновационные кластеры в цифровой экономике: теория и практика: труды научно-практической конференции с международным участием 17-22 мая 2017 года (под ред. д-ра экон. наук, проф. А. В. Бабкина). СПб.: Изд-во Политехнического университета.
3. Ефимушкин, В. А. (2017). Понятие цифровой экономики. Retrieved from <https://bi.hse.ru/data/2017/03/30/>
4. Об утверждении программы «Цифровая экономика Российской Федерации»: Распоряжение Правительства РФ от 28.07.2017 № 1632-р. Retrieved from <http://static..>

Summary

The article explores the fundamental aspects of the concept of "digital economy," examining its characteristic features and institutional structure. Additionally, the understanding of the "digital economy" is defined from both normative and scientific perspectives, highlighting its basic components and key sectors. The normative regulation, issues, and objectives of the digital economy are identified, and the prospective directions of its development are elucidated.

Keywords: technological infrastructure, digital processes, e-commerce.

ƏMƏK BAZARINA ÇIXIŞIN RƏQƏMSALLAŞMASI VƏ SOSIAL SAHƏNİN İNFORMASIYA-KOMMUNİKASIYA İNFRASTRUKTURUNUN İNKİŞAFI MƏSƏLƏLƏRİ

Ruqiyyə Hacıoğlu

Əmək Bazarı və Sosial Müdafiə Məsələləri üzrə Milli
Observatoriyanın baş mütəxəssisi

E-mail: rugiyya.hajioghlu@sosial.gov.az

Xülasə.

Məqalədə sosial sahənin informasiya-kommunikasiya infrastrukturunun inkişafı məsələləri şərh edilmişdir. İqtisadiyyatın rəqəmsallaşmasının müasir əmək bazarına təsiri və əmək bazarına çıxışın rəqəmsallaşmasının əsas xüsusiyyətləri təhlil edilmişdir. İqtisadiyyatın rəqəmsallaşdırılmasının əmək bazarına və peşəkar kadr hazırlığı sistemində təsirinə təhlil edilməsi aktual məsələlərdəndir. Təhsil sistemində rəqəmsallaşma bir tərəfdən yüksək keyfiyyətli təhsil xidmətlərinə tələbatın artmasına, digər tərəfdən isə ənənəvi təhsil formatlarının populyarlığının aşağı düşməsinə səbəb olur. Dəyişikliklərin dərinliyi və miqyası səbəbindən təhsil sisteminin təşkili modelinə tam yenidən baxılmasına ehtiyac vardır. Bununla yanaşı, rəqəmsal dövrün çağırışlarına cavabın keyfiyyətindən ölkəmizin gələcəyi – onun iqtisadiyyatının səmərəliliyi, əhalinin həyat keyfiyyəti və s. asılıdır. Eyni zamanda, iqtisadiyyatın rəqəmsallaşmasının əmək bazarlarına əks təsirləri orta müddətdə perspektivdə aşağı ixtisaslı iş yerlərinin azalması, robotlaşdırma səviyyəsinin artması ilə ifadə olunur. Məqalədə rəqəmsallaşmanın mənfi nəticələrinə qarşı və əmək bazarına çıxışın rəqəmsallaşması üçün müvafiq tədbirlərin görülməsinə dair təkliflər verilir.

Açar sözlər: rəqəmsallaşma, əmək bazarı, təhsil sistemi, rəqəmsal iqtisadiyyat, avtomatlaşdırma.

Dünyada əmək bazarının inkişafını və insan kapitalının reallaşmasının formalarını müəyyən edən ən mühüm amillərdən biri

informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının (İKT) inkişafıdır [6]. Müasir dövrdə informasiya cəmiyyəti insanların xammal və materialların emalından daha çox informasiyanın istehsalı, qorunması, emalı və reallaşması ilə məşğul olan bir sistem kimi formalaşaraq postindustrial cəmiyyəti artan yüksəliş templəri ilə əvəzləməkdədir. Sosial sahədə informasiya texnologiyalarının istifadə edilməsi aşağıdakı məsələlərin həllinə dəstək olur:

- regionlarda əhalinin ehtiyaclarının daha ətraflı və vaxtında nəzərə alınması, bunların aradan qaldırılmasına məqsədyönlü təsir edilməsi;
- maddi nemətlərin paylanmasında sosial ədalət prinsipinin gözlənilməsi;
- iqtisadi sahələrin sosial infrastrukturunun effektiv fəaliyyətinə təsir edilməsi;
- cəmiyyətin intellektual potensialının yüksəldilməsi, əhalinin istirahətinin, əyləncə və asudə vaxtının təşkilinin yeni formalarının inkişaf etdirilməsi.

Buna baxmayaraq, bütün dünyada informasiya texnologiyalarının tətbiq olunmasını ləngidən bir sıra obyektiv səbəblər vardır. Həmin faktorlardan bir neçəsini qeyd etmək olar: iqtisadi qeyri-sabitlik; qanunvericilikdəki boşluqlar; informasiya texnologiyaları sahəsində yüksək səviyyəli mütəxəssislərin çatışmamazlığı; idarəedici işçi heyətin avtomatlaşdırma, yeni informasiya sistemlərinin və texnologiyalarının tətbiqi məsələlərində kifayət qədər biliyə malik olmaması; informasiya texnologiyaları üzrə elmi-tədqiqatlara və praktiki istehsala xərclənən dövlət vəsaitinin kifayət qədər olmaması [2].

Bununla əlaqədar olaraq sosial sahənin informasiya-kommunikasiya infrastrukturunun inkişaf etdirilməsi vacib məsələlərdən biridir. Bu sahədə başlıca yeri sosial gərginliyin qarşısının alınması və sosial dəstəyə ehtiyacı olan əhalinin təminatı üzrə tədbirlər kompleksini özünə daxil edən sosial müdafiə sistemi tutur. İnformasiya texnologiyalarının imkanlarından sosial müdafiə sistemində istifadə olunmasının labüdlüyü aşağıdakı səbəblərdən irəli gəlir:

- sosial müdafiə orqanlarında avtomatlaşdırılmış iş yerlərinin təşkili, lokal şəbəkələrin mərkəzi informasiya sistemində birləşdirilməsi, ümumi korporativ şəbəkənin formalaşması;
- paylanmış və korporativ məlumat bazalarının formalaşması;
- sosial müdafiə sistemində informasiya emalının müasir proqram vasitələrindən istifadə olunması, elektron xidmətlərin həyata keçirilməsi (sosial sığorta, pensiya təminatı, sosial müavinətlərin ödənilməsi məsələlərinin avtomatlaşdırılması, əlillərin tibbi-sosial ekspertiza və reabilitasiyası üzrə dövlət xidməti orqanlarının və məşğulluq xidməti orqanlarının işinin avtomatlaşdırılması);
- müasir kompüter texnologiyalarından istifadə edərək regional və milli səviyyədə sosial müdafiə sahəsinin vahid informasiya məkanının (inteqrasiya olunmuş informasiya sistemlərinin) formalaşması;
- distant təhsil (təlim) texnologiyalarının istifadə olunması (işsizlərin, sosial işçilərin, sağlamlıq imkanı məhdud şəxslərin və s. distant kadr hazırlığı);
- vətəndaşların müraciətləri üzrə qəbul edilən qərarların icrasına nəzarətin avtomatlaşdırılması;
- sosial proseslərin proqnozlaşdırılması, sosial müdafiə məsələlərinin həllində qərar qəbul edilərkən riyazi modellərin istifadə olunması;
- sosial sığorta fondlarının vəziyyətinin aktual ekspertizası.

İnformasiya texnologiyalarının sosial müdafiə sahəsində inkişaf etdirilməsi prosesi - kompüter texnikası və serverlərinin əldə edilməsini, korporativ şəbəkə sisteminin qurulmasını, korporativ proqram təminatı vasitəsilə məlumat banklarının idarə olunmasını və istifadəsini, təşkilatların işinin ofis və digər tətbiqi proqramlar vasitəsilə lokal səviyyədə avtomatlaşdırılmasını, "E-hökumət" həllərinin tətbiqi, elektron xidmətlər şəbəkəsinin inkişafı və elektron sənəd dövriyyəsinin elektron formada tətbiqi perspektivlərini əhatə edir [1,3].

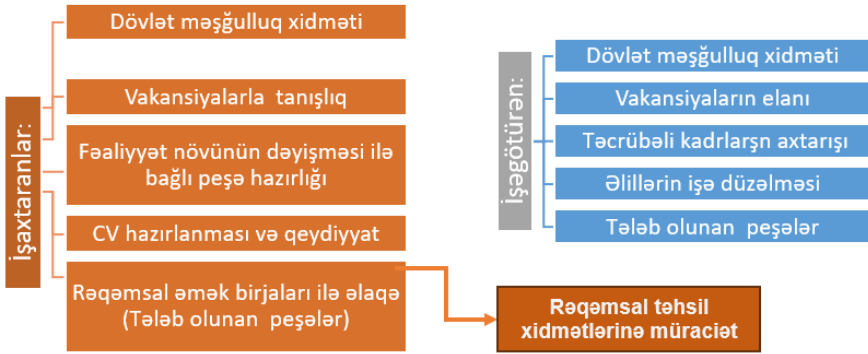
Qeyd etmək lazımdır ki, avtomatlaşdırmanın eksponensial artımı ilə yanaşı, geridə qalan yenidən hazırlıq, ixtisasartırma və iş yerlərinin yaradılması prosesləri arasında uyğunsuzluq təhlükəsi də vardır. Bu halda əmək qabiliyyətli əhalinin bir hissəsinin yeni texnologiyaların yaradılması və tətbiqi proseslərində iştirak etməyə hazır olmaması, (ləngiməsi) daimi yenidən hazırlıq və ixtisasartırma xidmətlərinin formalaşmasını labüd edir. Bu ləngimənin növbəti səbəblərini qeyd etmək olar:

- IT infrastrukturunu ilə bağlı boşluqlar;
- Təlim infrastrukturunun yetərli olmaması;
- Təlim-tədris prosesində mövcud olan boşluqlar və çatışmamazlıqlar.

Əmək və təhsil bazarının rəqəmsallaşdırılması - təhsil xidmətlərinin keyfiyyətini və əlçatanlığını artırmağı, habelə əmək fəaliyyətinin yeni tələblərinə və imkanlarına uyğun müxtəlif rəqəmsal texnologiyaların tətbiqini nəzərdə tutur. Əmək bazarına çıxışın rəqəmsallaşması məşğulluq sahəsində göstərilən elektron xidmətlərin “Vahid əlaqələndirmə mərkəzlərindən həyata keçirilməsi ilə əlaqədardır (şəkil 1.) Bununla əlaqədar olaraq, Dövlət Məşğulluq Agentliyinin növbəti rəqəmsal layihələrini qeyd etmək olar :

1. Əmək və məşğulluq alt sistemi (ƏMAS) [10];
2. “Bacar” virtual platforması [11] ;
3. “Elektron əmək birjası” platforması [12];

Şəkil 1. Vahid əlaqələndirmə mərkəzləri vasitəsilə məşğulluq sahəsində göstərilən elektron xidmətlər.

4. İctimai işlərin portalı [13];
5. Məşğul şəxslərin reyestri [14];
6. Qeyri-formal məşğulluğa nəzarət informasiya ehtiyatı (Monitoring və səyyar yoxlama) [15];
7. Məşğulluq xəritəsi [16];
8. “CV yarat” platforması [17].

Əmək bazarının rəqəmsallaşdırılması iş axtarışı, təlim və bacarıqların inkişafı, karyeranın idarə edilməsi üçün onlayn rəqəmsal platformalardan istifadə edilməsi prosesidir. Rəqəmsal əmək platformaları müxtəlif tapşırıqları və ya layihələri yerinə yetirmək üçün işçiləri və işəgötürənləri (müşəriləri) internet üzərindən əlaqələndirən sistemlərdir. Həmin sistemlər ənənəvi əmək münasibətlərini yenidən təşkil etməyə, əməliyyat xərclərini azaltmağa, işin çevikliyini və əlçatanlığını artırmağa imkan verdikləri üçün rəqəmsal iqtisadiyyatın xüsusiyyətlərindən birinə çevrilmişlər.

Rəqəmsal əmək platformalarının iki əsas növü var: veb əsaslı onlayn platformalar və geolokasiya əsaslı platformalar. Veb texnologiyalarına əsaslanan onlayn platformalar veb saytın işlənilməsi, dizayn, tərcümə, mətn yazma və s. kimi uzaqdan həyata keçirilə bilən xidmətlər təqdim edir. Geolokasiya əsaslı platformalar

işçinin müəyyən bir yerdə fiziki iştirakını tələb edən xidmətlər göstərir, məsələn, taksi, yemək çatdırılması, təmizlik xidmətləri və s.

Daha geniş mənada rəqəmsal texnologiyalar vətəndaş jurnalistikası, sosial ticarət, informasiya təhlükəsizliyi və ya müştərək (ortaq) istehlak kimi yeni məşğulluq növlərinə uyğun peşə fəaliyyəti üçün mühit yaradır. Ümumiyyətlə, bu mühiti təşkil edən platformaların (Vk, Instagram, Facebook) meydana gəlməsi ilə yeni məşğulluq növləri yaranır. Fərdi rəqəmsal platformalar istifadəçilərə fərdi xidmətlər, taksi, kirayə mənzil və ya sərbəst dizayn işləri (AirBnB, Uber, YouDo, Pro) baxımından müəyyən peşə (frilans) fəaliyyətlərinə daxil olmaq üçün əlverişli şərait yaradır.

Əmək və təhsil bazarının rəqəmsallaşdırılmasının bir çox üstünlükləri vardır:

- Gündəlik proseslərin avtomatlaşdırılması, süni intellekt, böyük məlumatlar, bulud texnologiyaları və digər innovativ həllərdən istifadə etməklə əməyin səmərəliliyinin və məhsuldarlığının artırılması.
- Müxtəlif onlayn kurslara, platformalara və resurslara çıxış yolu ilə özünü inkişaf etdirmə, qabaqcıl təlim və yenidən təlim imkanlarının genişləndirilməsi.
- Tələbələrin motivasiyasını və iştirakını artırmaq üçün fərdiləşdirmə, interaktivlik və digər üsullarla təhsilin keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması.
- Rəqəmsal bərabərsizliyin azaldılması, coğrafi və iqtisadi maneələrin aradan qaldırılması, müxtəlifliyə və multikulturalizmə hörmət yolu ilə sosial inteqrasiyanın, hərəkətliliyin və inklüzivliyin təşviqi [18].

Bununla yanaşı, əmək və təhsil bazarının rəqəmsallaşdırılması bir çox problemlərin yaranmasına səbəb ola bilər:

- Təhsil və əmək münasibətlərində şəxsi təmasın, emosional əlaqənin və həmrəyliyin itirilməsi təhlükəsi.

- İnsan əməyinin maşınlarla əvəzlənməsi, əmək bazarının qeyri-sabitliyi və gözlənilməzliyi, sosial müdafiənin və zəmanətlərin olmaması ilə işsizlik və ayrı-seçkilik təhlükəsi.
- İnformasiya bolluğu sayəsində intellektual mədəniyyət, yaradıcılıq və tənqidi düşüncə böhranı, analitik bacarıqların çatışmaması, rəqəmsal cihazlardan və xidmətlərdən asılılıq [19].

Rəqəmsallaşma dövrünə uğurla uyğunlaşmaq üçün həm rəqəmsal sərişlərin (məsələn, müxtəlif proqramlar, tətbiqetmələr, platformalarla işləmək bacarığı), həm də yumşaq bacarıqların (məsələn, kommunikasiya, qarşılıqlı əlaqə, özünütəşkil, emosional zəka) inkişaf etdirməsi tövsiyə olunur. Bundan əlavə, rəqəmsal və real dünya arasında tarazlığı qorumaq lazımdır [2,7].

İqtisadiyyatın rəqəmsallaşması şəraitində intellektual hüquqların qorunması məqsədi ilə kibertəhlükəsizlik (informasiya təhlükəsizliyi) məsələləri diqqət mərkəzində yer alır. Aktual məsələlərdən biri əhalinin “Rəqəmsal etimad” probleimidir. Rəqəmsal etimad qlobal rəqəmsal iqtisadiyyatın inkişafı üçün əsas amillərdən biridir. Rəqəmsallaşmanın inkişafı üçün şərt olan əhalinin rəqəmsal inam səviyyəsi rəqəmsal hazırlığın öyrənilməsində əsas yer tutur. Rəqəmsal etimadın ölçülməsinin beş parametri vardır: etibarlılıq, inam, şəffaflıq, təhlükəsizlik, dürüstlük. Rəqəmsal etimadın artması və rəqəmsal platforma istifadəçilərinin hüquqlarının qorunması rəqəmsal xidmət və texnologiyalardan daha çox istifadə edilməsinə şərait yaradır.

Rəqəmsal iqtisadiyyatın qurulması məqsədlərinə görə Azərbaycan sosial-iqtisadi sahələrdə yüksək texnologiyaların tətbiqinin keyfiyyətcə yeni səviyyəsinə keçməkdədir. Yeni texnoloji səviyyə təkcə istehsalı deyil, həm də əmək ehtiyatlarının strukturunun dəyişməsinə nəzərdə tutur. Bu dəyişikliklər iş qüvvəsinin keyfiyyətinə və onların yenidən hazırlığı, o cümlədən ixtisaslaşması sisteminə öz təsirini göstərməlidir. Bununla əlaqədar olaraq, ölkənin təhsil və təlim sisteminin həyata keçirdiyi aktual peşə və ixtisaslar üzrə kadr hazırlığı tədbirləri əmək bazarının tələbləri ilə uzlaşmalıdır.

Əmək bazarının artan tələblərinin qarşılınması üçün müvafiq bacarıq və biliklərə malik işçi qüvvəsinin çatışmazlığı onunla bağlıdır ki, əməyin təklifi çevik deyil, lakin tələblər daha sürətlə dəyişir. Bacarıqların uyğunsuzluğuna görə aşağı rəqabətlik formalaşır. Bazar münasibətləri şəraitində əmək bazarının işçi qüvvəsinə olan tələb və təklifin razılaşdırılmış çevikliyi təmin etmək üçün növbəti tədbirlərin görülməsi məqsədəuyğundur:

- İşəgötürənlərlə təhsil müəssisələri arasındakı əlaqələrin inkişaf etdirilməsi;
- işəgötürən tərəfindən işçilərin yenidən hazırlıq və ixtisasartırma kursları ilə məqsədyönlü şəkildə təmin edilməsi;
- dövlət təhsil sistemində riyaziyyat və informasiya texnologiyaları fənnlərinin tədrisinin yenidən qurulması ilə tələbələrə ilkin rəqəmsal bacarıqların formalaşdırılması;
- əhalinin rəqəmsal savadlılıq səviyyəsinin yüksəldilməsi;
- gənclərin gələcək peşələrdə müasir tendensiyaları dərk etməsinə dəstək vasitələrinin inkişaf etdirilməsi (internet resurslar, əmək bazarının aktual problemlərinə dair məqalələr);
- vətəndaşların tələb olunan və populyar peşələr haqqında məlumatlandırılması sisteminin inkişaf etdirilməsi;
- ətraf mühitin dəyişməsinə və texnoloji çağırışlara vaxtında diqqət yetirilməli olan kadrların yenidən ixtisaslaşması və fasiləsiz təlimi üçün kompleks proqramların işlənilməsi hazırlanması [4].

Əmək bazarına çıxışın rəqəmsallaşdırılması üçün bütün maraqlı tərəflərin (dövlət, biznes, işəgötürənlər, təhsil müəssisələri, həmkarlar ittifaqları və vətəndaş cəmiyyəti) koordinasiyalı fəaliyyəti lazımdır. İşçilərin məşğulluğunu, təhsilini və yenidən hazırlanmasını dəstəkləmək, hüquq və mənafelərini qorumaq, yeniliyi stimullaşdırmaq və rəqəmsal infrastrukturunu inkişaf etdirmək üçün strategiya və tədbirlər planının hazırlanması məqsədəuyğundur. Eyni zamanda, növbəti məsələlərin həlli də əmək bazarına çıxışın rəqəmsallaşmasına dəstək ola bilər:

- 50 yaşdan yuxarı işsizlərin məşğulluq agentliyinə elektron müraciətinə dair təlimlərin keçirilməsi.
- İşıxtaranların məşğulluq agentliyinin elektron xidmətlərinə dair informasiya ilə məlumatlandırılması.
- İnsanların məşğulluq imkanlarının genişləndirilməsi, iş axtarışı və işçilərin seçilməsi mexanizmlərinin elektron müstəviyə keçirilməsi ilə əlaqədar olaraq, Məşğulluq Agentliyi tərəfindən göstərilən elektron xidmətlərə tələbatın müəyyən edilməsi üçün sosioloji sorğunun keçirilməsi məqsəduyğundur. Çünki, iqtisadiyyatın rəqəmsallaşması işçilərin və işəgötürənlərin ixtisas və səriştəsinə, habelə məşğulluğun təşviqi sahəsində dövlət (məşğulluq) xidmətlərinin səmərəliliyinə və əlçatanlığına yeni tələblər qoyur.
- Rəqəmsallaşma şəraitində məşğulluq xidmətlərinin, ilk növbədə, dövlət xidmətlərinin göstərilməsində səmərəliliyin artırılmasına mane olan problemlərin müəyyən edilməsi və bu xidmətlərə tələbin artırılmasına yönəlmiş məsələlərin həlli.

Ədəbiyyat siyahısı

1. President.az. Azərbaycan Respublikasında rabitə və informasiya texnologiyalarının inkişafı üzrə 2010-2012-ci illər üçün Dövlət Proqramı (Elektron Azərbaycan). Retrieved from <http://president.az/articles/564>
2. Hacızadə, E. M. (2012). İnformasiya cəmiyyəti texnologiyalarının inkişafında elektron hökumət konsepsiyasının rolu və əhəmiyyəti. Azərbaycanın Vergi Jurnalı, 5.
3. DOST Agentliyi. Xidmətlər. Retrieved from the official website: <https://dost.gov.az/services>
4. President.az. Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış İnkişaf Konsepsiyası. Retrieved from http://www.president.az/files/future_az.pdf

5. Насирəhimova, М. Ş. (2010). Elektron dövlət mühitində sənəd dövriyyəsi sistemlərinin aktual problemləri və həll yolları. İnformasiya cəmiyyəti problemləri, №2.
6. Тагаров, Б. Ж. (2020). Особенности новых форм реализации человеческого капитала в цифровой экономике. Историко-экономические исследования, 21(1), 56-79. DOI: 10.17150/2308-2488.2020.21(1).56-79.
7. Рязанцева, М. В. (2017). "Будущее Российского рынка труда в условиях цифровой экономики." Материалы X Международной научно-практической конференции «ИННОВАЦИОННОЕ РАЗВИТИЕ РОССИЙСКОЙ ЭКОНОМИКИ», Москва: ФГБОУ ВО «РЭУ им. Г. В. Плеханова».
8. E-Government of Azerbaijan. Services. Retrieved from <https://www.e-gov.az/az/services>
9. Report.az. Azərbaycanca rəqəmsal iqtisadiyyatın inkişafı üzrə strategiya hazırlanır. Retrieved from <https://report.az/ikt/azerbaycanda-reqemsal-iqtisadiyyatin-inkisafi-uzre-strategiya-hazirlanir/>
10. DMA. EMAS. Retrieved from <https://dma.gov.az/layiheler/reqemsal-layiheler/emas>
11. DMA. BACAR. Retrieved from <https://dma.gov.az/layiheler/reqemsal-layiheler/bacar>
12. DMA. Elektron Əmək Birjası. Retrieved from <https://dma.gov.az/layiheler/reqemsal-layiheler/elektron-emek-birjasi>
13. DMA. İctimai İşlər Portalı. Retrieved from <https://dma.gov.az/layiheler/reqemsal-layiheler/ictimai-islerin-portali>
14. DMA. Məşğulluq Xəritəsi. Retrieved from <https://dma.gov.az/layiheler/reqemsal-layiheler/mesgul-sexslerin-reyestri>

15. DMA. Monitoring və Səyyar Yoxlama Alt Sistemi. Retrieved from <https://dma.gov.az/layiheler/reqemsal-layiheler/monitorinq-ve-seyyar-yoxlama-alt-sistemi>
16. DMA. Məşğulluq Xəritəsi. Retrieved from <https://dma.gov.az/layiheler/reqemsal-layiheler/mesgulluq-xeritesi>
17. DMA. CV Yarat Platforması. Retrieved from <https://dma.gov.az/layiheler/cv-yarat-platformasi>
18. Stokov, A. A. (2020). Digitalization of education: problems and prospects. Vestnik of Minin University, 8(2).
19. Nekhoda, E. V., & Pan, L. (2021). Transformation of the labor market and employment in the digital age. Russian Journal of Labor Economics, 9(September).

Summary.

The article discusses the development issues of the information and communication infrastructure in the social sphere. It analyzes the impact of the digitization of the economy on the modern labor market and explores the key characteristics of the digitization of entry into the labor market. Examining the influence of digitization on the labor market and the professional training system is a current issue. The digitization of the education system leads to an increased demand for high-quality educational services on one hand, while on the other hand, it reduces the popularity of traditional education formats. Due to the depth and scale of these changes, there is a need for a thorough re-examination of the organizational model of the education system. Additionally, the quality of the response to the challenges of the digital age is crucial for the future of our country, impacting its economic efficiency, the quality of life of the population, and more. The article provides proposals for relevant measures to counter the negative consequences of digitization and suggests actions for the digitization of entry into the labor market.

Keywords: digitization, labor market, education system, digital economy, automation.

III. INTERNATIONAL CONFERENCE ON MODERN TRENDS ON DIGITAL
ECONOMY

16 November, 2023, Baku, Azerbaijan

BÖLMƏ 2/SECTION 2

Rəqəmsal iqtisadiyyat və Ali təhsil sistemi: əsas tendensiyalar və maneələr

РОЛЬ ЦИФРОВИЗАЦИИ В ПОВЫШЕНИИ ЭФФЕКТИВНОСТИ ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКЕ

Кеберлинский И.С.

Азербайджанского Государственного экономического университета
E-mail: imrankab05@gmail.com

Гусейнова Ш.А.

Азербайджанского Государственного экономического университета

Резюме

Статья посвящена роли цифровой технологии в совершенствовании высшего образования в Азербайджанской Республике. Автором статьи для исследования применены методы сравнительного анализа и опроса респондентов. Автор проанализировал данные литературы и ответы респондентов по цифровизации Азербайджанского Государственного Экономического Университета. В качестве респондентов были выбраны студенты АГЭУ, которые отвечали на вопросы, поставленные в опроснике, и оценивали недостатки и преимущества внедрения цифровой технологии в процесс образования.

На основании результатов исследования, автор приходит к заключению о том, что изучение разных сторон направления по применению цифровой технологии в совершенствовании высшего образования является на сегодня актуальной задачей в науке и практике вузовского образования. Цифровые технологии в образовании имеют колоссальный потенциал с целью улучшения качества и эффективности процесса обучения.

Ключевые слова: Цифровая технология, Высшее образование, Азербайджан, Образовательные технологии, Эффективность обучения

Введение

Цифровизация экономики во многих странах на сегодня прочно вошла во многие сферы деятельности общества, в том числе и в

вузовское образование. Высшее учебное заведение (ВУЗ) — это важнейший этап в жизни молодых людей для получения образования, когда студенты целенаправленно приобретают знания и навыки по выбранной ими специальности. В современном мире процесс образования в ВУЗах развитых стран невозможно представить без цифровой технологии. Неоспоримым фактом является то, что на основе применения цифровых технологий повышается эффективность всех сфер хозяйственной деятельности страны, а в ВУЗах повышается качество учебного процесса и эффективность подготовки специалистов. При этом цифровизация обладает довольно большим потенциалом в ускорении устойчивого развития экономики страны. Об этом свидетельствуют исследования многих авторов в различных областях знаний, включая вузовское образование [3, 5, 7, 10].

Термин «цифровизация» означает трансформацию процессов управления хозяйством страны путем внедрения цифровых технологий в экономику, а также в другие сферы деятельности общества [2]. Процесс цифровизации, в принципе, осуществляется путем обработки любой информации на основе использования цифровой технологии и создания возможности ее дальнейшей передачи и широкого распространения. Цифровое обращение информации вовлекает в процесс разные отрасли экономики, в том числе и сферу вузовского образования, способствуя инновационному ее развитию [7].

Процесс активной цифровизации мировой экономики приносит с собой много положительного и открывает достаточно возможностей для ее развития, в том числе и в области высшего образования. Цифровые технологии позволяют студентам, помимо эффективного освоения учебных предметов по единому учебному плану и единым сроком освоения, расширять кругозор и решать проблемные задачи. В современных напряженных условиях в мире цифровизация дает возможность перехода на дистанционные формы обучения, становясь весьма актуальным и востребованным средством для решения возникающих проблем, например, для создания цифровых копий учебной

литературы, процесс преобразования документов в цифровой формат, предоставления всем ВУзам доступа к скоростному интернету и другим операциям. Это значительно экономит ресурсы и время. Кроме того, широко применяемые современные цифровые технологии позволяют обеспечивать непрерывность долговременного процесса обучения, причем при необходимости его индивидуализации и устранения устоявшихся барьеров традиционного обучения.

Цифровизация процесса обучения студентов ВУЗов явилась фундаментом для коренной трансформации данного процесса и значительному повышению качества учебного процесса на основе освоения информационной грамотности и умения работать с новейшими современными технологиями. Для такого утверждения имеется целый ряд преимуществ, этих технологий некоторые из которых приведем ниже:

- компьютерные технологии позволяют, прежде всего, организовывать дистанционное обучение. Такая форма обучения доступна для многих молодых людей, которые по тем или иным причинам ранее не могли посещать учебные заведения;
- форма обучения по онлайн-системе экономически более выгодна, нежели традиционное обучение из-за значительных потерь времени и энергии, связанных с расстояниями и транспортом. Кроме того, электронные учебники снижают расходы на учебные материалы;
- компьютерные технологии позволяют персонализировать процесс обучения и адаптировать обучение к индивидуальным способностям и возможностям отдельных студентов;
- компьютерные технологии позволяют повышать творческий потенциал обучающихся студентов, поскольку виртуальные среды, онлайн-курсы и мультимедийные материалы способствуют увеличению интереса к разносторонним материалам, находящимся в пространстве Интернета. Кроме того, студенты имеют возможность свободно общаться между собой и преподавателями, создавать совместные проекты, дискутировать и т.д. И все это через виртуальные сети;
- интернет и компьютерные технологии способствуют глобализации процесса обучения, поскольку международная связь и общение между студентами разных стран не имеет границ;

- компьютерные технологии дают возможность совершенствовать процесс контроля знаний студентов, поскольку у педагогов и администраторов появляется реальная возможность более эффективно следить за успеваемостью обучающихся и выявлять проблемные ситуации в учебе и своевременно устранять их.

Следовательно, можно утверждать, что компьютерным технологиям и цифровизации образования в ВУЗах присущи большой потенциал для повышения качества и эффективности процесса обучения. Цифровая система образования позволила сделать обучение в ВУЗах мобильным, интерактивным, динамичным и привлекательным.

Конкретными преимуществами процесса цифровизации образования для студентов являются:

- возможность свободного выбора собственной программы обучения;
- индивидуальное и самостоятельное обучение;
- возможность использования цифровых учебников;
- привлекательность учебных занятий;
- интерактивность и многообразность процесса обучения;
- заинтересованность в развитии собственной базы новых знаний и навыков;
- стимулирование творческих способностей;
- возможность широкого общения со студентами различных ВУЗов;
- экономия затрачиваемого времени и средств на обучение и другие.

Однако, следует также отметить, что наряду с положительными сторонами, цифровизация приносит также и множество отрицательных последствий, в частности, в социальной и культурной сферах. В связи с этим, некоторые представители педагогического сообщества считают, что цифровизация – это очередной «модный подход» к новшествам и что надо сохранять традиционные ценности в сфере образования, причем в прежнем виде [3].

Из этого следует, что при трансформации образовательного

процесса необходимо проводить тщательный анализ деталей данного процесса. Сложности и перспективы широкого внедрения цифровой технологии в сферу образования требуют особо серьезной и предварительной проработки представляемой информации. И только при условии полного соответствия нововведений в устоявшийся образовательный процесс, обеспечивающих прогрессивный рост качества образования и приносящих реальную пользу обучающимся студентам, проводить организационные и структурные изменения и внедрять новшества.

Цель исследования состоит в изучении роли цифровизации высшего образования в Азербайджанской Республике и ее влияния на социально-экономическое развитие страны.

Материалом для исследования послужили данные по изучению и анализу источников литературы и данные опроса респондентов для выявления показателей, связанных с внедрением цифровой технологии в сферу высшего образования.

Методы исследования – аналитический и метод опроса респондентов.

Аналитический метод исследования мы использовали при изучении и оценке литературных данных разных авторов, а метод опроса - при анализе и оценке данных, полученных от респондентов, которыми являлись студенты Азербайджанского Государственного экономического университета.

Для управления образовательных процессов в сфере вузовского образования используют две системы обработки информации, в частности аналоговые и цифровые. В аналоговых системах применяется определенный спектр частот создания и передачи информации. Сектор аналоговой системы на рынке информации занимает до 60 %. Однако эта система имеет такие недостатки, как низкая скорость передачи информации, большие объемы используемых ресурсов, ошибки, низкое качество передаваемой информации [5].

Сектор цифровой системы, не имея таких недостатков, обладает свойствами высокой скоростью передачи информации, незначительным объемом используемых ресурсов, высоким

качеством передаваемой информации. Кроме того, цифровая система обладает также более высокой степенью управляемости осуществляемых процессов [6].

Весьма важным фактором является то, что от цифровизации ВУЗовского образования в немалой степени зависит конкурентоспособность национальных экономических систем. А при несвоевременном и неэффективном применении актуальной информации и неполноценном использовании цифровых ресурсов в конкретном ВУЗе происходит потеря его престижа и рыночных позиций [4].

Основой цифровых технологий образовательных процессов в ВУЗах является оказание образовательных услуг, связанных с использованием цифровых технологий, имеющих элементы цифровой техники. Цифровые технологии при этом позволяют получить более качественное, инновационное образование, а элементы цифровизации образования в ВУЗах превращают ее в уникальный процесс. В целом, цифровизацию образовательных процессов ВУЗов можно считать важной и творческой деятельностью, которая обуславливает развитие цифровых технологий, в которые входят сервисы по оказанию онлайн-услуг, использованию цифрового образовательного процесса, дистанционного обучения, осуществлению электронных образовательных курсов и другие услуги [9].

Роль высшего образования во всех странах, особенно в период усиления конкуренции в области социально-экономической деятельности, неоспорима. Прогресс в развитии образования в ВУЗах, являясь весомой составной частью концепции социально-экономической политики страны, играет весьма важную роль ее успешного развития в целом, ибо речь идет о подготовке квалифицированных кадров. Следует подчеркнуть, что цифровизация повсеместно вошло в систему образования в ВУЗах Азербайджана. К настоящему времени, благодаря государственным программам и реформам, в системе образования Азербайджана достигнуты значительные успехи.

В распоряжении Президента страны Ильхама Алиева «О некоторых мерах по интеграции высших учебных заведений Азербайджанской Республики в европейское образовательное пространство» от 31 января 2008 года было ясно указана необходимость разработки программы в области высшего образования. Важность этой программы заключалась в том, что высшее образование, являясь основой для гармоничного развития личности и общества в целом, формирует его интеллектуальный потенциал и способствует устойчивому развитию страны в социально-экономической и культурной сферах.

За прошедшие годы в Азербайджане проделана большая работа по укреплению и расширению материально-технической и учебной базы вузов, в которых созданы максимально благоприятные условия для внедрения принципиально новых технологий, прежде всего, на основе цифровой экономики.

Приведем таблицу применения цифровых технологий в высших учебных заведениях Азербайджанской Республики, отражающую динамику внедрения цифровизации ВУЗов с 2012 по 2022 гг.

III. INTERNATIONAL CONFERENCE ON MODERN TRENDS ON DIGITAL ECONOMY

Год	16 November, 2012	2015	2023, Baku, Azerbaijan 2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022
Виды экономической деятельности											
Количество вузов, использующих компьютеры (ед.)	733	830	904	925	935	944	951	976	988	992	1006
Количество компьютеров с доступом в интернет на образовательных учреждениях (ед.)	20382	25153	29123	34772	34907	35250	36284	36293	40991	44661	53192
Количество образовательных учреждений с доступом в интернет (ед.)	693	784	869	891	895	907	913	945	952	958	970
Удельный вес вузов, использующих компьютеры, в количестве действующих предприятий, в процентах	70,1	71,2	71,7	72,0	71,1	72,9	73,2	73,4	75,3	75,7	76,8

Табл. 1. Динамика внедрения компьютерных технологий в ВУЗах Азербайджана с 2012-2022 гг.

Из таблицы видно, что процесс использования компьютерных технологий обучения в ВУЗах с каждым годом возрастает. Так, с 2012 по 2022 годы количество ВУЗов, использующих компьютеры, увеличилось на

одну треть, а удельный вес ВУЗов, использующих компьютеры в действующих образовательных учреждениях, увеличился на 6,7 %.

На уровне современных требований сформирована нормативно-правовая база, позволяющая повышать эффективность учебного процесса и проводить контроль качества образования студентов. В соответствии с решением главы государства, заметно повышена заработная плата работников ВУЗов. Все эти меры, в свою очередь, позволили увеличивать возможности ВУЗов нашей страны для активного участия, как преподавателей, так и студентов в международных проектах и успешно подключаться к международным информационно-коммуникационным, а также коммерческим программам. Внедрение же результатов научно-исследовательских работ, проводимых в ВУЗах, будут для них источником дополнительного финансирования. С нашей точки зрения, было бы целесообразным, чтобы в таких проектах принимали участие и студенты нашего Университета.

24 октября 2013 года Президент Азербайджанской Республики Ильхам Алиев утвердил «Государственную стратегию развития образования в Азербайджанской Республике». Принятие такой стратегии сыграло огромную роль на пути к модернизации высшего образования в Азербайджане на основе новой философии, инновационных достижений, внедрения в образовательный процесс передовых технологий, в том числе и в цифровой экономике.

Признанным фактом является то, что Азербайджанская Республика динамично и успешно развивается. Важной целью данной стратегии было формирование такой системы образования, которая бы вывела Азербайджан в число стран, занимающих передовые места в мировом масштабе. Для выполнения этой цели Азербайджану нужны высококвалифицированные и высокоинтеллектуальные кадры, подготовка которых требует образование на самом современном уровне. Претворение в жизнь намеченной стратегии Государство начало проводить путем соответствующих организационных реформ, выявления наиболее достойных молодых людей, успешно закончивших школьную учебную программу и направления их в ведущие ВУЗы передовых стран мира. Представители азербайджанской молодежи, обучающиеся за рубежом, наряду с учебой, выполняют также роль активных агитаторов нашей страны. Распространяя достоверную информацию о нашем государстве, народе, традициях, степени развития страны, планах и перспективах ее на

мирную жизнь, они осуществляют большое и важное дело [1].

Окончив зарубежные ВУЗы, молодые специалисты с высокими теоретическими и практическими знаниями и навыками возвращаются на Родину. Государство проявляет заботу о них, благоустраивает их по специальностям, и они начинают свою целенаправленную деятельность на благо нашей страны. Такая стратегия, являясь приоритетным направлением в политике Азербайджана, приносит свои плоды. Молодые, грамотные и высококвалифицированные кадры, подготовленные на основе Государственной программы, на сегодня успешно трудятся на важных постах различных сфер экономики страны и способствуют ее стремительному и устойчивому развитию, показывая миру весьма эффективные результаты роли цифровизации в сфере высшего образования.

С целью изучения мнений студентов Азербайджанского Государственного Экономического Университета (АГЭУ) о преимуществах и недостатках использования цифровых технологий нами был разработан опросник сделанный в Google Forms, состоящий из четырех вопросов, включающих пол, возраст и мнение о преимуществах и недостатках использования цифровых технологий в АГЭУ (см. Приложение). В опросе приняли участие 31 студент. Из них 11 студентов были мужского пола и 20 – женского пола. Средний возраст студентов составил 19 лет.

Студенты отметили следующие недостатки в использовании цифровых технологий в АГЭУ, среди которых выделяются отвлекающие факторы, утрата личного взаимодействия между студентом и преподавателем и нехватка соответствующих навыков (см.Рис.1).

Рис.1

Среди преимуществ цифровизации в АГЭУ преобладает возможность дистанционного обучения (Рис.2)

Рис. 2

Анализ данных о цифровой технологии, ее значения в сфере высшего образования Азербайджанской Республики показывает, что роль цифровизации образования в ВУЗах страны, в том числе и в АГЭУ весьма значительная. Благодаря дальновидной политике Президента страны и государственных органов, Азербайджан достиг больших успехов в деле реформирования и поступательного развития в данной сфере. Впервые в истории отечественного образования утверждены и успешно реализуются 16 государственных программ по реорганизации и внедрению в сферу высшего образования передовых мировых технологий. Целенаправленное претворение в жизнь разработанных и утвержденных программ в отдельные разделы образования позволило достигнуть значительных успехов в сфере образования в целом.

Данный процесс затронул целый ряд областей в сфере высшего образования, в частности таких позиций, как реорганизация инфраструктуры на основе современных требований к образованию, внедрение принципиально новых моделей и механизмов обучения и оценки уровня знаний студентов, кардинальное повышение качества подготовки кадров, причем в соответствии с потребностями рынка труда, подготовка квалифицированных кадров по разным специальностям за рубежом и т.д. Все это способствовало значительному повышению эффективности подготавливаемых специалистов, а это, в свою очередь, положительно отразилось на росте социально-экономических параметров устойчивого развития страны.

Однако, несмотря на наличие многих преимуществ в деле цифровизации образования, имеются также трудности и недостатки данного процесса. Например, в силу неподготовленности устоявшейся системы образования к новым преобразованиям, на начальном этапе реформ многие преподаватели ВУЗов и студенты не воспринимали новшества с энтузиазмом, материально-техническая база не была подготовлена в должной степени, не было соответствующих атрибутов, а именно учебных программ, планов, учебников, методических разработок и т.д. Кроме того, уровень подготовки преподавателей, не отвечал современным требованиям. Все это отрицательно сказывалось на качестве подготовки студентов. Но, благодаря целенаправленной работе государственных служб и коллективов самих ВУЗов, ситуация выравнивалась и повышался качественный уровень по всем позициям. В итоге, Азербайджан достиг того уровня высшего образования, который

практически отвечает мировым стандартам.

Заключение

Цифровизация образования – весьма актуальная проблема, особенно в сфере высшего образования, поскольку молодой человек получает искомую специальность и путевку в трудовую жизнь именно на этом этапе образования. Значение цифровизации образования особо актуализировалось в период пандемии COVID-2019, которая в значительной степени способствовала переходу к цифровому обучению[11]. В этих не простых условиях обострилась ситуация по решению целого ряда жизненно важных вопросов, в том числе и по организации процесса образования на основе цифровых технологий. Среди таких вопросов были: доступность цифровых технологий для всех участников образовательного процесса, доступность и надежность цифрового оборудования, наличие цифровых компетенций у участников образовательного процесса, интегрирование цифровых технологий в образовательный процесс, содержание и формы цифрового учебного материала, цифрового доверия участников образовательного процесса, образовательных коммуникаций и т.д. В таких условиях вопросы и проблемы использования цифровых технологий в сфере образовании становятся особо значимыми. Следует отметить, что процесс цифровизации со всеми своими преимуществами и ограничениями, причем вне зависимости от разных форсмажорных условий, прочно вошел во многие области общества, в том числе и сферу высшего образования.

В цифровизации образования преимуществ значительно больше, нежели недостатков, причем эти преимущества весьма эффективны. Однако это не значит, что с внедрением цифровизации в образовании высшей школы исчезнут взаимоотношения педагог – студент, ибо они остаются и останутся навсегда. Цифровые технологии, какие бы они не были эффективными, живое общение между учителем и учеником полностью заменить не могут. В будущем цифровые технологии в совершенствовании процессов обучения и сотрудничества между студентами и педагогами позволят открыть много нового, интересного, перспективного.

При этом важно учесть, что с развитием современных технологий эти возможности будут расширяться и совершенствоваться, открывая новые горизонты в мировом образовании. Потому исследования разных

сторон этого направления является и останется актуальной задачей в науке и практике вузовского образования.

Ключевые слова: высшее образование, реформирование образования, цифровые технологии, трансформация, цифровизация образования

Литература

1. Веснин, В. Р. (2006). Менеджмент: учеб. - 3-е изд., перераб. и доп. - М.: ТК Велби, Изд-во Проспект.
2. Гегель (1970). Наука логики (Т. 1). М.
3. Гусейнова, Ш. А. (2016). Реформирование системы высшего образования Азербайджанской Республики. Теоретические и практические аспекты экономики и интеллектуальной собственности.
4. Иванов, В. С., Коречков, Ю. В., Вейцман, В. М., & Иванов, С. В. (2013). Комплексная информационная система управления организацией высшего образования. Сборник научных трудов SWorld, 43(4), 96.
5. Иванов, В. С., Коречков, Ю. В., Иванов, С. В., & Рогов, Н. И. (2014). Институционализация системы высшего образования в России. Теория и практика общественного развития, 1, 369-373.
6. Иродов, М. И., & Кабанова, Л. В. (2016). Самообучающаяся организация как эффективный механизм обеспечения качества высшего образования. Интеллектуальный потенциал образовательной организации и социально-экономическое развитие региона: сборник материалов международной научно-практической конференции, 76-81.
7. Иродов, М. И. (2012). Организация электронного обучения в вузе: синергетический резонанс. Электронная Казань, 298-302.
8. Коречков, Ю. В. (2017). Процессный подход к управлению организацией высшего образования. Интернет-журнал «НАУКОВЕДЕНИЕ» Том 9(3).
9. Коречков, Ю. В., & Иванов, С. В. (2012). Социально-экономические эффекты инновационной образовательной среды в экономике знаний. Интернет-журнал Науковедение, 4(13), 32.
10. Тихомирова, Н. В. (2009). Управление современным университетом, интегрированным в информационное пространство: концепция, инструменты, методы. Диссертация доктора экономических наук, М., 278.
11. Qasimli, V., Talibova, M., Quliyeva, G., Museyibov, A., Mirzəyev, F., Qədəşov, A., & Əhmədova, G. (2023). Rəqəmsal İqtisadiyyat – Baku: Azprint nəşriyyatı.

12. Qasımlı, V. (2021). İqtisadi Artım – Baku.
13. OECD (2022). Promoting Enterprise Digitalisation in Azerbaijan. Paris: OECD Publishing.
14. Электронная библиотечная система: Официальный сайт Государственного комитета статистики Азербайджана. (2023). Баку.

Summary

The article explores the role of digital technology in enhancing higher education in the Republic of Azerbaijan. The author employs methods of comparative analysis and respondent surveys for the research. The study analyzes literature data and responses from respondents on the digitization of Azerbaijan State Economic University. Students from ASEU are selected as respondents, providing answers to questionnaire questions and evaluating the advantages and disadvantages of integrating digital technology into the educational process. Based on the research findings, the author concludes that investigating various aspects of applying digital technology to enhance higher education is a current challenge in the science and practice of university education. Digital technologies in education have enormous potential to improve the quality and efficiency of the learning process.

Keywords: Digital technology, Higher education, Azerbaijan, Educational technologies, Learning efficiency

III. INTERNATIONAL CONFERENCE ON MODERN TRENDS ON DIGITAL
ECONOMY
16 November, 2023, Baku, Azerbaijan

BÖLMƏ 3/SECTION 3

Rəqəmsallaşma meqatrend kimi iqtisadiyyatın maliyyə sektoru

ПРИМЕНЕНИЕ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА В СОВРЕМЕННОМ ФИНАНСОВОМ МЕНЕДЖМЕНТЕ

Мирза Исмаилов

Азербайджанский Государственный Экономический
Университет (UNEC)

E-mail: mirza.ismayilov8@gmail.com

АННОТАЦИЯ

В современном мире финансовые учреждения испытывают все большее давление для того, чтобы принять общественные ожидания, которые теперь являются частью их бизнес-плана. Этот фактор дал углубленное понятие о корпоративной устойчивости, поскольку все эти организации ставят своей целью обеспечить заинтересованным сторонам и сотрудникам свободу исследовать другие альтернативы, чтобы реализовать конкурентное преимущество. Продвижение устойчивых практик и развитие в финансовой отрасли требует хорошего финансового менеджмента. Некоторые экономические процедуры, такие как денежно-кредитная скрупулезность, применяемая для обновления, а также улучшения выбора кредитов, улучшились благодаря различным методологиям искусственного интеллекта. Финансовые менеджеры получили хороший результат, применяя эту стратегию для управления и наблюдения за всей административной деятельностью и транзакциями внутри организаций.

Ключевые слова: финансовый менеджмент, искусственный интеллект, технология, алгоритмы, принятие решений.

Постоянное внедрение искусственного интеллекта стало причиной развития моделей ведения бизнеса, которые существенно модифицировали финансовый сектор. В финансовой индустрии искусственный интеллект также стал важным

технологическим достижением, поскольку он дал возможность финансовым фирмам быстрее снижать затраты и увеличивать стоимость. Большая часть финансовых секторов мира используют искусственный интеллект в своей повседневной деятельности в целях обеспечения клиентов превосходной функциональной помощью. Эти элементы функциональной поддержки включают чат-ботов для обнаружения мошенничества, тестирования перепроверки, роботизированного обучения, изучения рынка, надзорного и пробного оценочного тестирования. Некоторые из функций включают в себя поиск компромиссов по алгоритму, конфигурацию торгового портфеля и аутентификацию модели. Эти технические достижения существенно повлияли на финансовую индустрию, улучшив безопасность и прозрачность в ходе разнообразных финансовых операций по всему миру. Таким образом, оценке общей эффективности искусственного интеллекта в развитии экономических сделок на мировом уровне помогло бы анализ обширных сборников работ и даже дискуссий о внедрении искусственного интеллекта в экономическое управление. Сферы прикладной экономики, эконометрики и финансов используют математические и статистические данные и их анализ в течение долгих лет. Вместе с тем, внедрение и популярность больших данных тоже способствовали пониманию машинного обучения. За последнее время экономисты разработали множество эконометрических моделей (продвинутый уровень и базовый уровень). Эти модели по-прежнему являются эффективными. Некоторые модели охватывают различные методы, помогающие экономистам и финансистам. Спектр этих операций включает оценку рисков, разработку проектов и управление денежными средствами. [2]

Прежние технологии были неспособны заниматься сложными проектами. Тем не менее, искусственный интеллект может помочь и генерировать всякого рода решения для сложных проектов. В сфере финансов, искусственный интеллект может заниматься предложениями финансовых продуктов, расчетами страховых

взносов, прогнозированием цен на акции, прогнозированием будущих прибылей и убытков и т.д. Исходя из вышеизложенного, становится очевидно, что управление финансовым менеджментом изменилось само по себе. Сфера финансового менеджмента довольно сильно связана со сбором данных о потребителях. Это свидетельствует о том, что финансовый менеджмент довольно сильно зависит от интеллектуального анализа данных. Многие компании и правительства используют методы искусственного интеллекта и машинного обучения для защиты интересов потребителей. С помощью искусственного интеллекта финансовые махинации, такие как банковское мошенничество (мошенничество с ипотекой, мошенничество с кредитными картами и отмывание денег), страховое мошенничество (мошенничество с медицинским страхованием и мошенничество с автострахованием), мошенничество с компаниями (мошенничество с изменениями / фальсификациями финансовой отчетности, мошенничество, связанное с рынком акций), находятся под строгим контролем. Для выявления этих мошенничеств было разработано большое количество передовых технологий. Эти технологии очень полезны как для учреждений, так и для клиентов и всех других сторон, участвующих в транзакциях.

Определение промышленных революций также меняется из-за искусственного интеллекта. В последние годы с помощью этих передовых технологий было обнаружено много мошенничеств. Другой важной областью искусственного интеллекта является планирование себестоимости продукта (включая расходы на рекламу) и улучшение ценности бренда продукта. Это можно выполнить с использованием предсказательной аналитики. Финансовые консультанты могут консультировать клиентов на базе отчетов, генерируемых искусственным интеллектом. Машинные алгоритмы являются направляющим источником для улучшения ситуации. Например, чат-бот может быть использован

на веб-сайте для общения с клиентом. К примеру, чат-бот может быть использован на веб-сайте для общения с клиентом. Это также экономит затраты и уменьшит взаимодействие с человеком. Самой важной функцией в любом бизнесе является системой управления взаимоотношениями с клиентами.

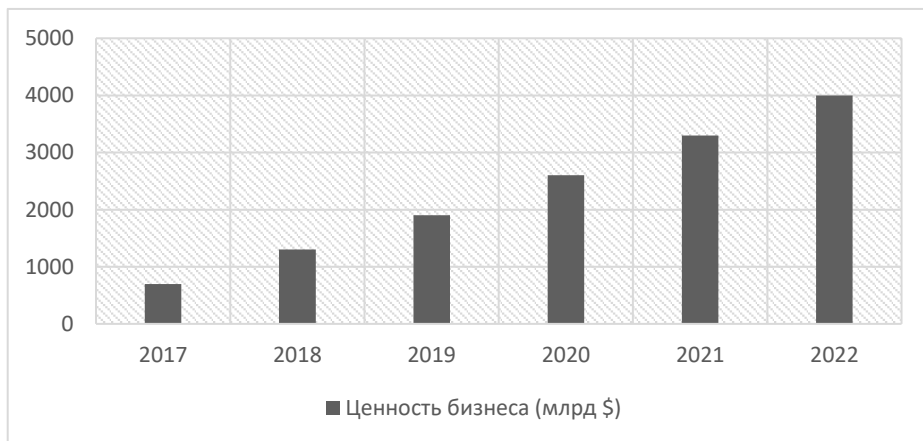

Рис.1. Глобальная ценность бизнеса, основанная на ИИ [11]

На основе вышеуказанного графика, можно сделать вывод, что искусственный интеллект приобрел все большее значение в различных сферах бизнеса. В настоящее время, анализу тональности текста в финансовой сфере уделяется большое внимание. Он используется при анализе поведения рынка и ожидании, а также для прогнозирования грядущих потенциальных тенденций. Также, он часто используется и в поведенческих финансах. Анализ различных черт, наблюдаемых у потребителей, основанный на склонности к риску, возможно легко рассчитать с использованием искусственного интеллекта. На основе вышеизложенного материала можно сделать вывод, что роль искусственного интеллекта с каждым днем набирает обороты во всех областях.

Искусственный интеллект - это применение алгоритмов и

компьютеров для развития, а также воспроизведения интеллекта людей. Посредством новейших арифметических процедур, а также широких информационных множеств, искусственный интеллект дает возможность экстраполяционно идентифицировать закономерности для обеспечить правильное решение поставленных вопросов. На самом деле, это механизм оптимизации. Информация, предоставленная компьютерной программе, определяла это исследование, а не внутренние способности аппаратов. В настоящее время, искусственный интеллект значительно продвинулся вперед, что позволило созданию приложений экспертам в области экономики. Таким образом, предусматривается, что искусственный интеллект частично или полностью вытеснит человеческие ресурсы, в то же время преобладая над людьми в их производительности. [5]

Идентификация явлений была проведена посредством искусственного интеллекта. Умение определять паттерны упрощает выявление поведения, отклоняющегося от нормы. Искусственный интеллект может быть задействован, к примеру, для выявления рисков безопасности, отмывания денег, нерегулярных финансовых механизмов и незаконной деятельности и оповещения пользователей о них. Он используется при разработке комплексных инвестиционных стратегий. Консультационные услуги робота автоматизированы при помощи рекомендаций по управлению портфелем. Это становится довольно распространенным явлением для отдельных акционеров. Дополнительные приложения искусственного интеллекта используются в торговле финансовыми алгоритмами, где система, которая усваивает информацию о колебаниях конъюнктуры рынка, а также уровнях цен при помощи пользовательских алгоритмов, позволяет совершать сделки, которые являются как оперативными, так и запрограммированными. [7]

Использование искусственного интеллекта в услугах,

относящихся к финансам имеет много преимуществ. Автоматизация процессов способствует повышению эффективности, а также креативности. Кроме этого, это также может понизить уровень количества ошибок, вызванных эмоциональными или ментальными аспектами. Это может увеличить точность и лаконичность управления данными при помощи понимания и распознавания долгосрочных достижений, а также тенденций, которые нынешние методы не могут легко обнаружить. Использование искусственного интеллекта может быть осуществлено в семантическом синтаксисе, новостях и тексте. Текстовые материалы, такие как статьи, книги, посты в социальных сетях и другие письменные материалы, могут быть автоматически интерпретированы и оценены посредством искусственного интеллекта. Это будет жизненно важно для ожидающегося расширения экономических структур, поскольку компьютеры с искусственным интеллектом могут быстро запоминать все актуальные новости и информацию, в то время как людям понадобится несколько часов, чтобы разобраться со всеми нюансами, которые могут оказать влияние на эффективность инвентаризации. Интеллектуальный анализ данных упрощает оценку, прогнозирование и анализ уровней цен на основе рыночных данных. Законодательные и институциональные изменения могут также учитывать прогнозы и выводы.

Обширная информация, получаемая из социальных сетей и других источников

Интернета, предлагает новые захватывающие инструменты для изучения поведения участников рынка. В первую очередь, было обнаружено, что анализ настроений в контенте социальных сетей улучшает прогнозирование будущих результатов различных выборов. Оценка кредитоспособности, состоящая из анализа кредитного риска, ставок по облигациям, а также скоринговых и рейтинговых ставок, могла бы по-новому инициировать

плодотворное внедрение искусственного интеллекта. Несколько исследований продемонстрировали улучшение оценки кредитоспособности и точности прогнозирования дефолта при применении искусственных нейронных сетей. ZestFinance, компания, основанная бывшим ИТ-директором Google Дугласом Мерриллом, создала портал программного обеспечения, который создает расширенную и эффективную коммуникацию между кредиторами и заемщиками. Традиционные банковские системы не изменились за 50 лет, несмотря на меньшее количество точек сбора данных, менее 50 все еще внедряются и часто принимаются предвзятые решения. Благодаря программному обеспечению ZAMI от ZestFinance миллионы новых клиентов были идентифицированы с использованием ряда точек данных, и поиск залогового обеспечения был прекращен. Основываясь на многолетних исследованиях, они заявляют, что в анализе кредитов нет ни одного прорыва. Таким образом, используя тысячи точек данных, ZAML позволяет лучше идентифицировать лучших заемщиков. Данное обеспечение также помогает устранить пристрастия. В случае неоплаты долга по кредиту вовремя, основатель компании указывает, что он не всегда плохой заемщик, и он был удивлен, обнаружив, что за вероятностью дефолта человека стоят другие факторы. Это особенно актуально для молодых людей с небольшим опытом работы в сфере кредитования, чего основные компании обычно стараются избегать. Тем не менее, они предлагают методы ZAML для взлома "черного ящика" машинного обучения, который описывает, как именно производятся тесты, и предлагает кандидатам юридическую информацию в неблагоприятном случае. Несмотря на это, они предлагают методы ZAML для взлома "черного ящика" машинного обучения, который описывает, каким образом производятся тесты, и предлагает кандидатам юридическую информацию в неблагоприятном случае. [3]

Цели исследования состоят в том, чтобы понять проблемы и возможности искусственного интеллекта в управлении

финансами, а также обработать и оценить решения искусственного интеллекта для бесперебойного функционирования финансового менеджмента.

Это исследование основано исключительно на вторичных данных. Сбор данных осуществлялся с помощью различных исследовательских работ, опубликованных отчетов и других материалов, доступных онлайн.

Ниже приведен анализ вторичных данных и показаны примеры применения искусственного интеллекта в финансовом менеджменте:

- Соблюдение нормативных требований – выявление и предотвращение мошенничества: С увеличением популярности электронной коммерции или онлайн-транзакций возможности мошенничества также возрастают. Искусственный интеллект основан на системе борьбы с мошенничеством, которая обнаруживает действия мошенников, сообщает о них и блокирует такие транзакции. Банковские и финансовые учреждения используют программное обеспечение для обнаружения мошенничества, конфигурации которого могут быть обнаружены путем внедрения прогностической аналитики, лишенной какой-либо осведомленности о человеческих предикторах, и с помощью алгоритмов машинного обучения для выявления двойственных транзакций и минимизации ложного отказа.
- Прогнозирование рынка ценных бумаг и торговой системы: Некоторые проблемы могут вызвать препятствия в торговой системе. Системы искусственного интеллекта обеспечивают более быстрый анализ данных для того, чтобы узнать причину сбоя. Компьютерная система запрограммирована на оценку того, когда следует оптимизировать прибыль по отношению к торговым акциям, а когда уменьшить ущерб во время кризиса, и помогает инвесторам, учреждениям и компаниям быстро

принимать решения.

- **Повышение безопасности:** В искусственном интеллекте алгоритмы машинного обучения мгновенно распознают ненастоящие сделки. Они не ждут раскрытия преступления после того, как оно совершено. Многие организации внедряют искусственный интеллект для повышения безопасности онлайн-транзакций и связанных с ними услуг.
- **Риск-менеджмент:** Из-за отсутствия риск-менеджмента, различные отрасли переключились на ипотечный кризис. В более раннем приложении программного обеспечения основное внимание уделялось только отчетам о финансах и выбранным заявкам на получение кредита. Однако, новая технология машинного обучения показывает все данные, соответствующие текущим тенденциям рынка, чтобы предотвратить преступления, связанные с финансами. Он также предсказывает кризис, связанный с финансами, с помощью своих задач по оценке кредитоспособности в текущей среде. Таким образом, риск андеррайтинга может быть снижен. Все проблемы, связанные со здоровьем, кредитами, страхованием жизни и ипотекой могут решиться. Чтобы оценить финансовое состояние людей и даже компаний, финансовые учреждения должны постоянно прогнозировать вызовы, связанные с финансами. Для создания моделей финансового прогнозирования и оценки их эффективности в двух основных областях предотвращения экономических проблем различные ученые и писатели использовали машинное обучение, а также статистические методы.

Хандани, Ким и Ло говорили, что система прогнозирования, которая является непараметрической и нелинейной, была создана путем внедрения методов машинного обучения. Это исследование показывает, что аналитическая информация о кредитном риске клиентов может быть очень полезна для прогнозирования

систематических опасностей, таких как финансовый кризис 2008-2009 годов. [6]

- Решения по кредитам и кредитным картам: При обработке решений по кредитам и кредитным картам искусственный интеллект автоматически проводит оценку, что значительно сокращает затраты и усилия и делает весь процесс справедливым и прозрачным.
- Персонализированное банковское обслуживание: В банковской сфере искусственный интеллект играет важную роль для осуществления всех транзакций онлайн, таких как платежи и оплаты процентов по депозитам. Виртуальные помощники на основе искусственного интеллекта, такие как Siri, Microsoft Cortana и т.д., уже набирают популярность на потребительских рынках. Это дает реальное направление будущему клиенту, и, таким образом, он может получить правдивые факты и быстрые объяснения своих трудностей.
- Управление портфелем ценных бумаг и робот-консультант: Технологии по-прежнему будут иметь решающее значение для многих аспектов управления активами, как это было на протяжении многих лет. В управлении портфолио использование машинного обучения и искусственного интеллекта способно повысить точность и эффективность рабочего процесса, а также вознаграждение и удовлетворение потребителей. Антончич привел пример конкурентного преимущества, которое фирмы могут получить, интегрируя услуги анализа больших данных в свой корпоративный план. [1]

По мнению Татсат П., учреждения, занимающиеся управлением благосостоянием и активами, изучают системы искусственного интеллекта, чтобы помочь им повысить свою способность использовать огромную информацию о прошлом и принимать правильные решения, связанные с инвестициями. Например, использование роботизированных советников, которые на самом деле являются алгоритмами, формирующими финансовый

портфель пользователя в соответствии с его целями и отношением к риску. Они обеспечивают механизированное наставничество и помощь в вопросах финансирования. [9]

Бати, Чандани и Чатея провели качественное исследование, связанное с рынком, с целью создания эксклюзивного дискурса о роботизированных устройствах. Она также была направлена на уменьшение предубеждений в отношении поведения, вытекающих из суждений профессионалов, связанных с финансовыми компаниями. [4]

- Выявление финансового мошенничества и борьба с отмыванием денег: В отчете о финансовых преступлениях за период с 2010 по 2011 год Федеральное бюро расследований классифицировало три вида мошенничества, связанного с финансами. Первым видом является банковское мошенничество. Оно включает в себя отмывание денег, мошенничество с ипотекой и кредитными картами. Вторым видом является корпоративное мошенничество. Это включает в себя мошенничество с товарами, ценными бумагами и финансовой отчетностью. И, третьим видом является страховое мошенничество. Это включает в себя мошенничество с автострахованием и медицинским страхованием. Сложные системы обнаружения мошенничества с финансовой отчетностью были разработаны для того, чтобы помочь заинтересованным сторонам и компаниям делать выборы. Нынешние исследователи, такие как Омар, Джохари и Смес обнаружили ошибочное изменение финансовой отчетности в управленческой отчетности, направленной на важность моделей машинного обучения для выявления поддельных компаний. Кроме того, многие исследователи использовали модели интеллектуального анализа данных, чтобы сосредоточить свои исследования на структурированных данных. [10]
- Анализ тональности текста и поведение инвесторов: Чтобы

определить настроение рынка, эксперты тщательно изучают большие объемы неструктурированной информации, такой как деловые документы, сообщения в социальных сетях, видео, фотографии и аудиозаписи. Например, чат-боты помогают компаниям в качестве компьютерной рабочей силы. Они используют эксклюзивные алгоритмы для упрощения взаимодействия с потребителями с минимальной помощью людей. Машинные алгоритмы и предсказательная аналитика могут выступать в качестве личных финансовых консультантов клиентов, давая им советы о том, как улучшить свое положение. В своей статье Кумар и Рави подробно рассмотрели многочисленные способы использования интеллектуального анализа текста. [8]

Как известно, искусственный интеллект используется во всех областях, но есть некоторые вызовы, с которым он сталкивается:

- Трудный для понимания: Язык машинного обучения не так прост для понимания. Это приводит к определенной степени риска и максимизирует уровень управления. Чтобы уменьшить свои сложности, банкам необходимо подробно разъяснять своим пользователям модели и факты, лежащие в их основе, чтобы они могли предотвратить принятие неверных бизнес-решений.
- Основан на доступности информации и и качестве данных: Как мы знаем, технология искусственного интеллекта основана на больших данных. Только когда загружается достаточное количество данных хорошего качества, они предоставляют надежную информацию. Даже в качественных источниках в данных могут быть скрыты преубеждения. Проблемы качества в финансовом секторе обычно мешают справочным данным. Уже сложно согласовать данные спереди назад. Любой существенный проект искусственного интеллекта должен начинаться с инициативы по обеспечению качества данных.

Отсутствие этого приводит к опасным потерям для пользователей.

- **Ответственность:** Еще одним главным вызовом в области искусственного интеллекта заключается в ответственности за то или иное принятое решение. В случае неуспешности определенного решения, будет отсутствовать объяснение того, почему алгоритм положительно или отрицательно отреагировал на определенный запрос. Это может нарушить разумное мышление банкира. В результате становится важным нанять человека-супервайзера для подтверждения решений машины для таких важных задач, как разблокировка /блокирование платежей или аутентификация сделок, что частично противоречит первоначальному замыслу использования машины.
- **Быстро изменяющаяся технология:** Правильная технология искусственного интеллекта может сочетаться с активными системами, автоматизировать трудоемкие ручные процедуры, обеспечивать производительность, необходимую для использования передовых технологий, и использоваться повторно для других целей.
- **Надежность искусственного интеллекта:** Из соображений безопасности точность искусственного интеллекта зависит от данных, которые он использует, и от того, насколько он контролирует систему. Надежная система, способная выдержать испытание временем, требует постепенного, но неуклонного подхода к разработке на основе тестирования, в основе которого лежат оценка и верификация для построения соответствующего алгоритма.
- **Недостаток эмоционального интеллекта:** Искусственный интеллект обладает интеллектом при решении различных специфических задач; обнаруживает мошеннические действия, но ему не хватает эмоционального интеллекта. Например, чат-боксы умны, но им не хватает эмпатии, так как они делают то,

что загружает программа.

- Регулятивные барьеры: Прозрачность в области искусственного интеллекта важна для достижения успеха в хорошо регулируемом мире финансовых услуг. Требуется эксперт в области, который может объяснить логику и основной контекст, связанный с данными. Способность машинного обучения объяснять свое мышление во многом поможет преодолеть юридические препятствия и завоевать признание потребителей.
- Отслеживание показателя успеха: Прогнозирование с помощью искусственного интеллекта не дает точной гарантии того, принесут ли ваши инвестиции вам прибыль или убыток. Это сложная задача для отслеживания показателей успеха, таких как то, как машинное обучение положительно влияет на поведение человека, как снизить затраты и как повысить эффективность.

Использование искусственного интеллекта и машинное обучение расширилось в секторе финансового менеджмента. В основном это проявляется в финансовом моделировании, емкости хранилища данных и больших данных. Искусственный интеллект сыграл значительную роль в цифровых финансовых услугах и бесконтактном банковском обслуживании. Это помогает экономить средства и повышать эффективность. Это включает в себя некоторые риски, такие как утечка данных и другие кибератаки. Но этот риск можно снизить, усилив меры безопасности, наняв экспертов и расширив знания клиентов.

Предлагаемая парадигма учитывает значительный объем выводов других ученых, а также собственные исследовательские интересы автора. Ограничением данного исследования является не сбор более широкого диапазона информации ввиду ограничения по количеству страниц. Способность аналитического исследования предлагать полный и понятный процесс определения областей исследований является одним из его ключевых преимуществ. В отличие от тщательного систематического обзора, рецензенты могут быстро определить интересующий их предмет на основе

количества, вида и качества исследовательских данных. Следующие статьи были выбраны для обзора моего исследования из списка лучших публикаций по искусственному интеллекту и машинному обучению. Эти статьи получили наибольшее количество цитирований, и они формируют часть основного направления анализа для исследования доступных дискурсов. Подборка небольших исследований всегда полезна для понимания их широты. Аналитические исследования фокусируются на методологии и используют различные формы исследования по сравнению с систематическими оценками, поскольку они в конечном счете предлагают повествовательную и выразительную суть предыдущих и текущих исследований.

Литература

1. Antoncic, M. (2020). A paradigm shifts in the board room: Incorporating sustainability into corporate governance and strategic decision-making using big data and artificial intelligence. *Journal of Risk Management in Financial Institutions, 13*(4), 290-294.
2. Babel, K., Buehler, A., Pivonka, B., Richardson, B., & Waldron, D. (2019). Derisking machine learning and artificial intelligence. Retrieved from <https://www.mckinsey.com/capabilities/risk-and-resilience/ourinsights/derisking-machine-learning-and-artificial-intelligence>
3. Buchanan, B. (2019). Artificial intelligence in finance. *Zenodo. Journal of The Alan Turing Institute*. Retrieved from <http://doi.org/10.5281/zenodo.2612537>
4. Bhatia, A., Chandani, A., & Chhateja, J. (2020). Robo advisory and its potential in addressing the behavioral biases of investors – A qualitative study. *Journal of Behavioral and Experimental Finance*. Retrieved from <https://doi.org/10.1016/j.jbef.2020.100281>
5. Marsh, G., Carpenter, G., Mercer, W. O. (2019). Artificial intelligence applications in financial services. *Marsh and McLennan Companies*.
6. Khandani, A. E., Kim, A. J., & Lo, A. W. (2010). Consumer Credit-risk Models via Machine-learning Algorithms. *Journal of Banking & Finance, 34*(11), 2767–87.

7. Kraus, S., Palmer, C., Kailer, N., Kallinger, F. L., & Spitzer, J. (2019). Digital entrepreneurship: A research agenda on new business models for the twenty-first century. *International Journal of Entrepreneurial Behavior & Research, 25*(2), 353-375. <https://doi.org/10.1108/IJEBR-06-2018-0425>
8. Kumar, B. S., & Ravi, V. (2016). A Survey of the Applications of Text Mining in Financial Domain. *Knowledge-Based Systems, 114*, 28-147. <https://doi.org/10.1016/j.knosys.2016.10.003>
9. Tatsat, H. (2020). *Machine Learning and Data Science Blueprints for Finance: From Building Trading Strategies to Robo-Advisors Using Python*. O'Reilly Media.
10. Omar, N., Johari, Z., & Smith, M. (2017). Predicting fraudulent financial reporting using artificial neural network. *Journal of Financial Crime, 24*(2), 362-387. <https://doi.org/10.1108/JFC-11-2015-0061>
11. Reza Mardanghom and Henrik Sandal, Artificial Intelligence in Financial Services, (2019). <https://core.ac.uk/download/pdf/288306886.pdf>. pp 4.

Summary

In the modern world, financial institutions are facing increasing pressure to meet societal expectations, which are now part of their business plans. This has given rise to an enhanced understanding of corporate sustainability, as these organizations aim to provide stakeholders and employees the freedom to explore alternative avenues for gaining a competitive advantage. Promoting sustainable practices and development in the financial industry requires sound financial management. Some economic procedures, such as monetary scrupulousness applied for updates and improvements in credit selection, have been enhanced through various artificial intelligence methodologies. Financial managers have achieved positive results by applying this strategy to oversee and monitor all administrative activities and transactions within organizations.

Keywords: financial management, artificial intelligence, technology, algorithms, decision-making.

III. INTERNATIONAL CONFERENCE ON MODERN TRENDS ON DIGITAL
ECONOMY

16 November, 2023, Baku, Azerbaijan

BÖLMƏ 4/SECTION 4

Rəqəmsal iqtisadiyyatın inkişafının beynəlxalq aspektləri

123

RƏQƏMSALLAŞMANIN BİZNESİN İNKİŞAFINA TƏSİR İSTİQAMƏTLƏRİ

Vəfa Mahmudova

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC)

E-mail: vafa_mahmudova@unec.edu.az

Xülasə

Məqalədə dövrümüzdə informasiya texnologiyalarının aktuallığı, iqtisadi sahələrin inkişafına təsir istiqamətləri, biznesin səmərəliyi və insan resurslarının fəaliyyət keyfiyyətinə təsir dərəcəsi təhlil edilmişdir. Hal-hazırda bütün dünya üzrə tanınmış markalar öz müştərilərinin tələbatlarını daha keyfiyyətli şəkildə ödəyə bilmək, eyni zamanda öz resurslarından daha səmərəli şəkildə istifadə edə bilmək üçün bir çox proqram təminatlarından, eləcə də texnoloji avadanlıqlardan istifadə edirlər. Texnoloji avadanlıqların tətbiqindən əvvəl şirkətlər bir sıra prosesləri əl əməyi vasitəsi ilə həyata keçirdiklərindən daha çox vaxt itirirdilər. İndi isə kompüter texnologiyalarının tətbiqi sayəsində vaxt itirmədən daha dəqiq və düzgün məlumatlar əldə etmək və ötürmək, paralel olaraq digər prosesləri də keyfiyyətli şəkildə idarə etmək mümkündür. Bütün bunlar informasiya texnologiyalarının biznesə tətbiqinin daha səmərəli və effektiv nəticə verə bilməsini təsdiq edir. Sadalanan üstünlüklərlə bərabər yaranan problemlər bu yeniliklərdən imtina etmək yox, daha çox təkmilləşdirməni zəruri edir.

Açar sözlər: informasiya texnologiyaları, rəqəmsallaşma, rəqəmsal marketing, təhlükəsizlik

Giriş

Hazırkı dövrdə informasiya texnologiyalarının aktuallığı sürətlə artır və bu tendensiyanın gələcəkdə də davam edəcəyi labüddür. İnformasiya texnologiyalarının tətbiqi təkcə insanların deyil, müəssisələrin də gündəlik həyatında baş verən prosesləri əsaslı şəkildə dəyişdirmişdir.

İnformasiya istehsalın və infrastrukturun bütün sahələrinin inkişafına mühüm təsir göstərir. İnformasiya inkişaf etmiş ölkələrin

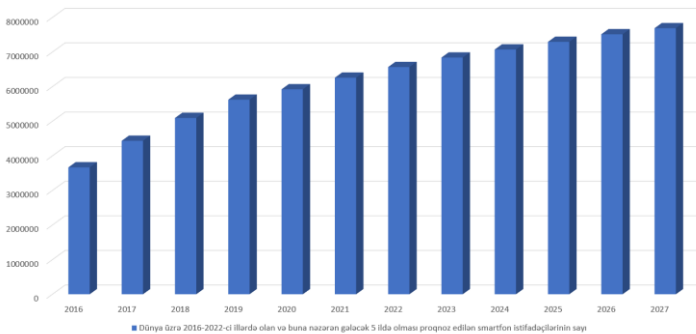
ictimai münasibətlər sisteminin ən başlıca əlamətlərindən biridir. İnformasiya cəmiyyətinin bazar mexanizminin fəaliyyətində, həmçinin industrial əsrin bazarında onu fərqləndirən yeni əlamətlər baş verir [5].

İnformasiya texnologiyaları müasir biznesin səmərəliliyini və insan resurslarının fəaliyyət keyfiyyətini əhəmiyyətli dərəcədə artırmağa kömək edir. Müasir “ağıllı telefon” texnologiyası iş adamlarının əməkdaşları, təchizatçıları, partnyorları, müştəriləri ilə ünsiyyətini tam şəkildə dəyişdirib. Belə ki, indi artıq istənilən şirkət sahibi smartfondan istifadə edərək dünyanın istənilən yerindən veb əsaslı müştəri münasibətlərinin idarə edilməsi xidmətinə daxil ola bilər.

2. İnformasiya texnologiyalarının biznesdə tətbiqinin zəruriliyi

Mobil telefonun yaradılması rabitə sahəsində ən mühim hadisələrdən biri hesab oluna bilər. Ofisdən uzaqda olarkən belə görülə biləcək işlərin çeşidi smartfonların inkişafı nəticəsində xeyli genişləndirilib. Bu da öz növbəsində effektivliyin artmasına gətirib çıxarır.

Diagram 1. Dünya üzrə 2016-2022-ci illərdə olan və buna nəzərən gələcək 5 ildə olması proqnoz edilən smartfon istifadəçilərinin sayı:

<https://www.statista.com/statistics/330695/number-of-smartphone-users-worldwide/> saytının məlumatları əsasında müəllif tərəfindən tərtib

edilmişdir.

Qrafikdən də göründüyü kimi keçən 7 il ərzində dünya üzrə olan mobil telefon istifadəçilərinin sayı 6 milyonu ötmüşdür. Artan bu tendensiyanın növbəti illərdə də davam edəcəyi və 2027-ci ildə bu rəqəmin 7 milyonu ötəcəyi proqnozlaşdırılır. Bu isə artıq mobil telefonların daha çox sahələrdə geniş şəkildə istifadə olunacağı deməkdir.

Hazırda biznes dünyasında internet üzərindən həyata keçirilən onlayn konfranslar çox aktualdır. Bu tipli konfrans və ya iclasların keçirilməsi üçün təkcə texnoloji avadanlıqlar deyil, həmçinin Zoom, BlueJeans və başqa bu kimi proqramlardan istifadə olunur. Əksər təşkilatlarda biznesin səmərəliliyini artırmaq üçün bu proseslərin həyata keçirilməsini təmin edən İT şöbələri biznesin inkişafına aşağıdakılar vasitəsilə dəstək olurlar:

Effektiv ünsiyyət: Şirkətin daxilində əməkdaşlar arasında effektiv ünsiyyətin yaradılması müəssisənin səmərəli fəaliyyəti üçün əsas şərtlərdəndir. Belə ki, əməkdaşlar sistemə daxil olaraq müştərilərlə əlaqə yarada, sənədləri və müxtəlif faylları məsafədən asılı olmayaraq mübadilə edə bilərlər.

Məlumatların təhlükəsizliyi: İT mütəxəssisləri kiber təhlükəsizlik proqramlarından istifadə edərək bu məlumatların qorunmasını təmin edirlər. Ümumiyyətlə kiber təhlükəsizlik serverlərdə, müxtəlif mobil cihaz və kompüterlərdə, sistem və şəbəkələrdə olan hücumların qarşısını almaq üçün vasitələri özündə birləşdirir.

Məlumatlar bazasının analizi və araşdırmalar: İT mütəxəssisləri müxtəlif proqram və alətlərdən istifadə edərək şirkətlərdə daima keyfiyyət və səmərəliliyi artırmaq üçün yeni metodlar tətbiq etməyə çalışır. Bununla yanaşı, informasiya texnologiyaları verilənlər bazası və konkret informasiyalardan istifadə edərək çox asanlıqla təhlil apara və şirkətə düzgün biznes strategiyasının tətbiqində yardımçı ola bilər.

Biznesdə informasiya kommunikasiya texnologiyalarının tətbiq olunduğu digər bir sektor də müştərilərlə əlaqələndir. Sözügedən sektor hər bir şirkətin bazarda uğur qazanması üçün olduqca vacibdir. Müştərilərə düzgün xidmət göstərilməməsi müştəriləri rəqiblərinizə üz tutmağa vadar edə bilər, güclü müştəri əlaqələrinin qurulması isə marka sədaqətinin inkişafına təkan verir. Müştərilərlə əlaqələr sahəsində İT

həllərinin tətbiqi sayəsində:

2. Biznesdə rəqəmsal transformasiya

Biznesdə rəqəmsal transformasiyanın tətbiq olunması özündə kompüter əsaslı texnologiyaların həmin təşkilatın gün ərzində cərəyan edən əməliyyatlarına, siyasətinə və biznes strategiyalarına inteqrasiya prosesini özündə ehtiva edir. Rəqəmsal transformasiyaya keçid etmək üçün ənənəvi bizneslər bir sıra addımlar atmalıdır.

İlk addım kimi “İnternet of Things” (IoT) yəni internetə qoşula bilən texnoloji avadanlıqlar istifadə olunmağa başlaya bilər ki, onlar müştərilər və bizneslər arasında kompüterləşdirilmiş əlaqə qurmağa xidmət edəcək. Böyük və ya kiçik olmasından asılı olmayaraq istənilən biznes növündə “Əşyaların interneti”ndən istifadə etməklə getdikcə fiziki məhsulları rəqəmsal məhsullara çevirərək son nəticədə bütün biznesi rəqəmsal biznesə çevirmək olar.

Bu texnologiyadan əlavə olaraq hazırki biznes mühitində əksər iş adamları potensial müştərilər, təchizatçılar və müştərilərlə ünsiyyət qurmaq, marketinq fəaliyyətini həyata keçirmək, mövcud informasiyaları emal etmək, paylaşmaq, eləcə də saxlamaq və gündəlik gedən prosesləri izləyə bilmək üçün rəqəmsal transformasiya elementlərindən istifadə edirlər. Bu elementlərin tətbiqi sayəsində ənənəvi sahələr daha da təkmilləşərək biznesin inkişafına müsbət təsir göstərməyə başlamışdır. Qeyd olunan sahələrə nümunə kimi günümüzdə aktual olan rəqəmsal marketinqi göstərə bilərik.

Rəqəmsal marketinqin də bir neçə növü var: Axtarış sistemi optimizasiyası, sosial media marketinqi, məzmun marketinqi, pay per click (PPC), elektron poçt marketinqi, onlayn PR, marketinq avtomatlaşdırılması və s.

Rəqəmsallıq təkcə marketinq prosesinin həyata keçirilməsində deyil, eyni zamanda daxili resursların səmərəli bölgüsü, proseslərin izlənilməsi, informasiyaların saxlanılması və emalında da istifadə edilir. Bu zaman şirkətlər müxtəlif CRM və ERP proqramları, Bulud texnologiyası kimi yeniliklərdən istifadə edirlər ki, bu da öz növbəsində onlara bazarda daha rəqəbatlı olmağa kömək edir. CRM başqa sözlə

müştəri əlaqələrinin idarə edilməsi, şirkətlərin müştəriləri cəlb etmək və onları daimi müştəriyə çevirmək üçün istifadə etdikləri bütün strategiya, taktika, proqram və vasitələri özündə birləşdirir. Müştəri əlaqələrinin idarə edilməsi üçün istifadə olunan proqram təminatı bizneslərin müştərilərlə bağlı iş axınlarını avtomatlaşdırmaq, müştərilərə sadıqlıyı, eyni zamanda da mənfəəti artırmağı və müştərilərlə qarşılıqlı əlaqələrin tez və effektiv şəkildə həyata keçməsinə təmin edir.

Hal-hazırda biznes dünyasında ən çox istifadə olunan CRM proqramlarına Zoho CRM, Salesforce, Monday CRM, Sugar CRM, SAP CRM, Adobe CRM, Oracle CRM, Zendesk CRM və digərləri daxildir.

İT həllərin biznesdə tətbiq olunmasının daha bir vacib məqsədi gedən proseslərin təkmilləşdirilməsidir. Bu məqsədlə də müəssisə resurslarının planlaşdırılması sistemlərindən istifadə olunur. Müəssisə resurslarının planlaşdırılması sistemləri (ERP) fərqli məhsulların istehsalı və xidmətlərin göstərilməsi zamanı baş verən proseslərin qeyd edilməsində əhəmiyyətli rol oynayır. Başqa sözlə desək, bu sistemlər biznes üçün bir tarixçə yaradaraq davamlılığı təmin edən, eyni zamanda da gələcəkdə baş verə biləcək prosesləri proqnozlaşdırmaq üçün imkanlar yaradan alətlər zənciridir.

3. Rəqəmsallaşmanın çatışmazlıqları

Rəqəmsal transformasiya elementləri günümüzdə həm şirkət daxilində olan proseslərə, həm də müştərilər və təchizatçılarla qurulan əlaqələrdə istifadə olunaraq müsbət nəticələr əldə etməyə kömək edir. Lakin rəqəmsallaşmanın da özünə xas olan müəyyən çatışmazlıqları və mənfə cəhətləri mövcuddur. Müxtəlif sahələr üzrə gündəlik istifadə olunan kompüterlər, avadanlıqlar və ya mobil telefonlar zədələndiyi, hətta sıradan çıxdığı zaman onları əvəz etmək və ya düzəltmək üçün lazımı resurslar yoxdursa, bu ciddi itkilərin yaranmasına şərait yarada bilər. Başqa məsələ də hal-hazırda ən müasir və uzunömürlü hesab olunan texnoloji qurğuların və avadanlıqların belə müəyyən ömrünün olması və bir çox müəssisələrin təəssüf ki, buna məhəl qoymamalarıdır.

Ən çox rast gəlinən digər bir problem isə, köhnəlmiş texnologiyaların tətbiqidir ki, bu da öz növbəsində zaman keçdikcə

bazardakı digər rəqiblərdən geri qalmağa səbəb olur. Bu məsələni həll etməyin ən ideal yolu isə yeni nəsil texnologiyaların tətbiq edilməsidir.

Cihazlarla bağlı digər bir problem smartfonların və tabletlərin ciddi təhlükəsizlik problemləri yarada bilməsidir, bu məsələ xüsusilə də onların şirkətin daxili şəbəkəyə daxil olması və özündə həssas məlumatları ehtiva etməsi zamanı aktual olur.

İnformasiyanın təhlil olunması proseslərinin avtomatlaşdırılması və bu məqsədlə istifadə olunan mürəkkəb quruluşlu avadanlıqların yaradılması və inkişafı cəmiyyətin bu sahədən asılılığını artırmaqla yanaşı, istifadə edilən informasiya texnologiyalarının təhlükəsizliyinin təmin edilməsini də günün aktual probleminə çevirmişdir [1].

Bütün mobil cihaz istifadəçilərinin təhlükəsizlik proqramlarını yükləməsi, xüsusi sənədlərə və ya fayllara şifrələrin təyin edilməsi, eyni zamanda xüsusi gizli məlumatların şifrələnməsi, hətta bu şifrələrin də müəyyən vaxtdan sonra dəyişdirilməsi mütləqdir. Bu proseslərin yerinə yetirilməsi mobil cihazın ictimai şəbəkələrə qoşulması zamanı belə informasiyaların oğurlanmasının qarşısını ala bilər.

Qeyd etmək lazımdır ki, şəbəkələrin təhlükəsizliyi bütün biznesin təhlükəsiz fəaliyyət göstərməsinin ən həlledici komponentlərindən biridir. Lakin çox vaxt buna etinasızlıq göstərilir və ya bəzi şirkətlərdə ümumiyyətlə təhlükəsizlik tədbirləri görülmür. İstər iri həcmli holding olsun, istərsə də kiçik bir şirkətdə hakerlər xüsusi informasiya daşıyan fayllar və işçilərin məlumatlarına hücum etmək məsələsində heç bir fərq qoymurlar. Hətta tamamilə əksinə, kibercinayətkarlar xüsusilə kiçik biznesləri hədəfə alırlar. Çünki onlar əmindirlər ki, belə şirkətlərin güclü təhlükəsizlik siyasəti və hər hansı bir sistemi ola bilməz.

Əksər şirkətlərə problem yarada bilən növbəti bir məsələ çoxlu sayda işçi üçün xüsusi məlumatların əlçatanlığıdır. Bir işçiyə şirkətin bütün xüsusi məlumat sistemlərinə tam giriş imkanı vermək heç də hər zaman doğru deyil. Belə olan halda şəbəkə təhlükəsizliyi ilə bağlı problemlərin qarşısının alınması üçün effektiv metodların tətbiqi daha asan və səmərəli olur. Yalnız öz sahəsi ilə bağlı işləri həyata keçirmək üçün zəruri olan məlumat sistemləri, fayllar və digər məlumatlar işçilər üçün əlçatan olmalıdır.

Rəqəmsallaşma şirkətlərdə çalışan əməkdaşlara da təsirsiz ötürülmür. Onlar arasında ən əsas təsirlərə nümunə kimi sosiallığın azalması, asılılıqların yaranması, konkret cihazlara etibar etməni göstərə bilərik. Əməkdaşlar arasında canlı ünsiyyətin azalması ən əsas mənfi təsirdir. Belə ki, fərqli platformalar üzərindən məlumatları mübadilə etmək artıq sosiallığı azaldır. Bu da öz növbəsində texnologiyalardan asılılıq yaradır. Xüsusilə də mobil telefonlardan asılılıq günümüzün əsas problemlərindən hesab olunur. Bu məsələni aradan qaldırmaq, yəni sosiallaşma yönümlü məşğuliyyətləri də unutmamaq üçün bəzi şirkətlər həftə sonları futbol, voleybol və digər bu kimi şirkətdaxili oyunlar, eyni zamanda gəzintilər təşkil edirlər.

Nəticə

1. Sənaye cəmiyyətindən informasiya cəmiyyətinə keçid zamanı informasiya ictimai sərvət yaradan istehsalın mühüm amili hesab edilirdi. Müasir informasiya texnologiyalarından istifadə olunması ölkə iqtisadiyyatının sürətli inkişafına dair tədbirlərin, layihələrin əsaslandırılmasında dəstək olur, prosesləri sürətləndirir.

2. Rəqəmsal transformasiyanın fonunda avtomatlaşdırma işçilərin vaxtını daha səmərəli, daha yaradıcı keçməsinə təmin edir. Biznes proseslərinin transformasiyasının əsas üstünlükləri: xərclərin azalması, bazara yeni məhsulun çıxarılması zamanı sərf olunan vaxtın qısaldılması, istehsal olunan məhsulun və göstərilən xidmətin keyfiyyətinin yüksəldilməsi, müştərilərlə əlaqələr sahəsində təcrübələrin artırılması hesab oluna bilər.

3. Biznesdə uğurlu rəqəmsal transformasiyaların tətbiqi biznes üçün bazarda uzunmüddətli üstünlüklər yaradır. Belə ki, onlar müştərilərin dəyişən tələblərinə cavab verməyə imkan verir. Bundan əlavə, rəqəmsal transformasiya zaman keçdikcə inkişaf edən texnologiyalardan faydalanmaq üçün tələb olunan təcrübə və infrastruktur yaradır.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Əlizadə, M., & Hacızadə, S. (2020). İnformasiyanın qorunması və kriptologiya. Dərs vəsaiti. Bakı: “İqtisad Universiteti” nəşriyyatı.
2. Əliquliyev, R. M., & Əliyev, Ə. Q. (2002). İqtisadi proseslərdə informasiya texnologiyaları. Bakı: Elm.
3. Коноплева, И. А., Хозлова, О. А., & Денисова, А. В. (2017). Информационные технологии. Москва: КноРус.
4. Ясенев, В. Н. (2012). Информационные системы и технологии в экономике. Москва: Юнити –Дана.
5. Problems of business information infrastructure development. (2021). The 70th International Scientific Conference on Economic and Social Development. Retrieved from https://esdconference.com/upload/book_of_proceedings/Book_of_Proceedings_esdBaku2021_Online.pdf
6. Number of smartphone users worldwide, Statista

Summary

The article analyzes the relevance of information technologies in our era and their impact on the development directions of the economy, business efficiency, and the quality of human resources activity. Currently, globally recognized brands use various software and technological tools to meet customer demands more efficiently and utilize their resources more effectively. Before the application of computer technologies, companies used to spend more time manually executing various processes. Now, thanks to the implementation of computer technologies, obtaining and transmitting more accurate information and effectively managing other processes is possible without losing time. All these aspects confirm that the application of information technologies in business can be more cost-effective and efficient. Despite the advantages mentioned, the emergence of new challenges necessitates not avoiding these innovations but rather enhancing them.

Keywords: information technologies, digitization, digital marketing, security

İŞĞALDAN AZAD OLMUŞ ƏRAZİLƏRDƏ AQRAR SAHƏNİN İNKİŞAF PRİORİTETLƏRİ, İSTEHSAL VƏ RESURS POTENSİALININ QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

Fəridə Əmirova

Azərbaycan Dövlət iqtisad Universiteti, Bakı

Email: f.amirova51@mail.ru

Sultanova Fidan Rəsul qızı

Email: Fidawka1983@gmail.com

Ağayeva Qumru Rauf qızı

Email: agayevagumru@gmail.com

Xülasə

Ölkədə sosial-iqtisadi inkişafa dair milli prioritetlərdə növbəti 10 ildə iqtisadi inkişafın perspektivdəki inkişafı nəzərdən keçirilir. Bu prioritetlərdən biri də işğaldan azad olmuş ərazilərə böyük qayıdıdır. Məqalədə Qarabağ regionunun inkişafı, bərpası, dayanıqlı inkişaf modelinin prinsiplərinə müvafiq ölkənin sosial, iqtisadi, ətraf mühitin qorunması, torpaq, su və digər resurslardan təkrar istehsal baxımından səmərəli istifadə imkanları təhlil edilir. Məqalədə eyni zamanda maddi istehsal sahəsinin inkişafında xüsusi rola malik infrastrukturun inkişafı ön plana çəkilir və qiymətləndirilir.

Açar sözlər: perspektiv inkişaf, reinteqrasiya, ətraf mühitin qorunması, zəngin sərvətlər, prioritetlər.

Məqalədə işğaldan azad olmuş ərazilərin bərpası, inkişafı strategiyasının konseptual əsasları öz əksini milli prioritetlərdə tapmışdır. Qarabağ regionunun inkişafı, bərpası ilk növbədə davamlı və dayanıqlı inkişaf modelinin prinsiplərinə müvafiq ölkənin sosial, iqtisadi, habelə ətraf mühitin qorunması, bərpası, torpaq, su və digər resurslardan təkrar istehsal baxımından uzunmüddətli səmərəli istifadə imkanlarının sosial-iqtisadi inkişaf prosesində nə dərəcədə səmərəli istifadə olunması və

iqtisadiyyatın, xüsusilə, maddi istehsal sferasının imkanlarından xeyli dərəcədə asılıdır.

İşğaldan azad olmuş ərazilərin sosial-iqtisadi inkişafı formalaşdırılarkən bu ərazilərdə tarixən formalaşdırılmış iqtisadiyyatın strukturu, ənənələri mövcud iqtisadi reallıq baxımından qiymətləndirilməlidir. Maddi istehsal sahəsinin inkişafından xüsusi rola malik infrastrukturun inkişafı ön plana çəkilməlidir.

Bildiyimiz kimi işğaldan azad olmuş ərazilərdə maddi istehsalın mühüm sahələrindən biri olan kənd təsərrüfatı xüsusi rola və əhəmiyyətə malikdir. Bu, ilk növbədə, əhalinin ərzaq məhsullarına olan tələbinin, ərzaq təhlükəsizliyinin, eləcə də, xarici bazarlardan asılılığın azaldılmasına, xüsusilə, taxıl və taxıl məhsulları, heyvandarlıq, maldarlıq, bitkiçilik, bostançılıq, bağçılıq və s. sahələrin məhsullarını istehsal etməklə əhalinin tələbatının ödənilməsinə istiqamətlənməklə, xarici bazara olan tələbatı azaltmaqdır. Bu öz növbəsində, fikrimizcə, ölkədə:

- xarici ticarətin inkişafına müsbət təsir göstərər;
- kənd təsərrüfatında gəlirlərin artmasına istiqamətlənər;
- kənd təsərrüfatı resurslarından səmərəli istifadəni ön plana çəkər;
- təbiəti mühafizə probleminin həllinə müsbət təsir edər;
- rəqəmsallaşma dönməində ənənəvi üsulların müasir texnologiyalarla əvəzlənməsini zəruri edər;
- idarəetmənin təkmilləşdirilməsini tələb edir;
- suvarma sisteminə, təsərrüfat komplekslərinə, əkin sahələrinə texnoloji yeniliklər tətbiq edilməsi xərclərinə qənaəətə səbəb olar;
- məhsuldarlığın artırılması təmin olunar;
- məcburi köçkünlərin doğma torpaqlarına qayıdışı təmin olunar.

Fikrimizcə, zəngin yeraltı və yerüstü sərvətlərə, eləcə də zəngin kənd təsərrüfatına malik bu ərazilər işğaldan öncə kənd təsərrüfatı məhsullarının 35-40 faizə qədərini təmin etmək imkanına malik idi və il ərzində 21-25 sentner taxıl istehsal olunurdu. Yuxarıda qeyd etdiyimiz məhsullarla yanaşı, işğaldan azad olmuş torpaqlarda üzümçülük, pambıqçılıq, baramaçılıq, tütünçülük və s. kimi sahələr inkişaf etmiş

sahələr hesab olunurdu.

Tərəqqi və demokratiya dövrünə qədəm qoymuş ölkəmizdə köklü aqrar islahatların keçirilməsi, xüsusilə, torpaq islahatının bu ərazilərdə aparılması, normativ-hüquqi aktların reallaşdırılması xüsusilə vacibdir. Bu istiqamətdə dünya təcrübəsindən istifadə, fikrimizcə, müsbət nəticə verə bilər. Məsələn, kənd təsərrüfatı bitkilərindən ildə 2 dəfə məhsul götürmək üçün Yaponiya, torpağın icarə haqqının tənzimlənməsi ilə ABŞ, İsveç və Danimarka, gəliri az olan torpaq sahiblərinin vergidən azad olunması üzrə Macarıstan kimi dövlətlərin təcrübəsindən istifadə etməklə ölkədə aqrar sahənin uğurlu inkişafına şərait yaratmaq vacibdir.[1]

Bu ərazilərdə aqrar islahatlara əsaslanaraq prioritetlərə üstünlük verilərək iqtisadi sahədə kənd təsərrüfatının digər sahələrlə ekvivalent sahələrarası münasibətlər sistemi formalaşdırılmaqla yanaşı, çevikliyə malik olan və sistemli dövlət siyasətini dəstəkləməklə, əmtəə istehsalçılarının maliyyə dəstəklənməsini həyata keçirməklə, istehsalın genişləndirilməsi üçün şərait yaratmaqla, əlverişli investisiya siyasətini həyata keçirməklə həm yerli, həm də xarici investorların bu ərazilərə cəlbediciliyini stimullaşdırmaq və aqrar inkişafın prioritet istiqamətlərini müəyyən etmək zəruridir. İlk şərt bu istiqamətdə, fikrimizcə, innovativ metodlardan istifadə edilməklə texniki potensialı artırmaqdır. Bu məqsədlərin yerinə yetirilməsi torpaq resursları və digər maddi, maliyyə resurslarından istifadənin intensivləşdirilməsinə, elmi-texniki tərəqqinin sürətləndirilməsinə səbəb olur. İşğaldan azad ərazilərdə əsas problemlərdən biri də kənd təsərrüfatında iqtisadi münasibətlərin təkmilləşdirilməsidir.

Bu müxtəlif kənd təsərrüfatı müəssisələrinin və mülkiyyət formalarının inkişaf etdirilməsi və onların qarşılıqlı şəkildə əlaqələndirilməsidir ki, bu ərazilərin Qarabağ iqtisadi regionlarının ölkənin iqtisadi rayonları ilə əlaqələndirilmiş məhsuldar qüvvələrin yerləşdirilməsinə, aqrar sektorda təsərrüfatçılığın idarə olunmasında, bu sahə mütəxəssislərinin iqtisadi biliklərinin, təşəbbüskarlığının və idarəetmədə çevik qərarların verilmə aktivliyindən asılıdır.

Unutmaq olmaz ki, son istehlak əmtəələrə olan tələbin 75%-ə qədər kənd təsərrüfatı istehsalı hesabına formalaşır. Bu da cəmiyyətin

sosial-mədəni, milli-mənəvi və bir çox ehtiyaclarının aqrar sahənin fəaliyyəti hesabına həyata keçirilir. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsinin 2020-ci il məlumatına istinadən ümumi daxili məhsulun həcmində kənd təsərrüfatının ümumi məhsulun həcmi 1990-cı illə müqayisədə 34,6 faizdən 5,7 faizə qədər azalmışdır. Lakin kənd təsərrüfatının ümumi məhsulunun həcmi müqayisəli qiymətlərlə 1995-ci ildən etibarən 5,2 dəfə artaraq 1990-cı ilin səviyyəsini ötmüşdür. Bu sahədə məşğul əhəlinin xüsusi çəkisi 30,9 faizdən 36,0 faizə qədər artmışdır.

Cədvəl 1. Kənd təsərrüfatının ölkə iqtisadiyyatında yeri (1990-2020-ci illər)

	1999	1995	2000	2005	2010	2015	2020
Ümumi daxili məhsulda kənd təsərrüfatının xüsusi çəkisi, cəmi %-lə	34,6	25,3	15,9	8,6	5,5	6,2	5,7
1990-cı ilin müqayisəli qiyməti ilə kənd təsərrüfatı məhsulunun həcmi, mlrd man	4,0	1,3	1,6	1,9	3,6	5,8	6,7
Əsas kapitalla yönəldilmiş investisiyalarda kənd təsərrüfatının xüsusi çəkisi, faizlə	14,0	1,0	0,7	4,4	2,1	2,1	4,2
Ümumi məşğul əhalidə kənd	30,9	30,8	39,2	38,7	38,2	36,4	36,0

təsərrüfatının xüsusi çəkisi, %							
------------------------------------	--	--	--	--	--	--	--

Mənbə: Dövlət Statistika Komitəsinin 2020-ci ilin məlumatından

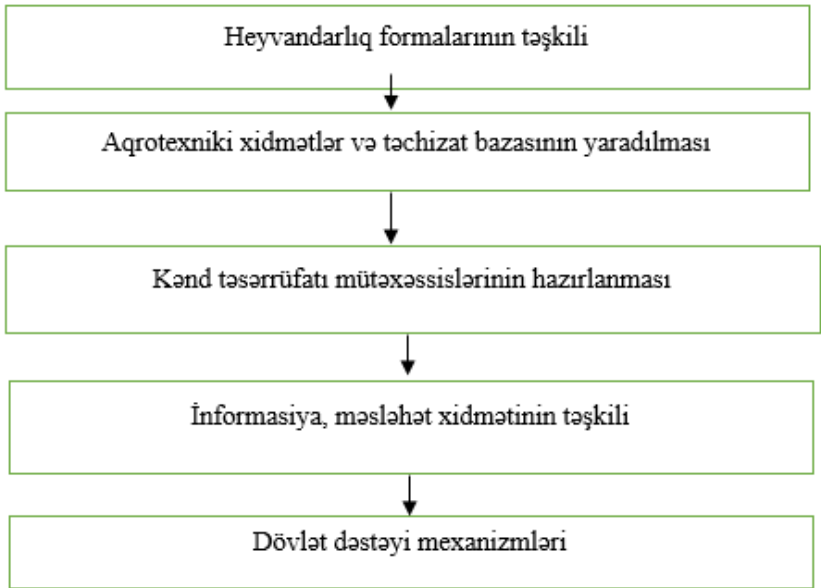
Cədvəlin təhlili göstərir ki, 2020-ci ildə əsas kapitalla yönəldilən investisiya 4,2 faiz olmuşdur. 1990-cı illə müqayisədə bu 3,3 dəfə az olsa da, son 6 ildə investisiyaların məbləği ilbail artır.

Ümumiyyətlə, işğaldan azad olmuş ərazidə kənd təsərrüfatına yararlı, yəni kənd təsərrüfatı təyinatlı torpaqlar 336,742 ha olmuşdur. Lakin erməni işğalçıları bu torpaqlarda təyinat pozğunluğu edərək bütün torpaqları dənli bitkilər əkini, bir çox hallarda isə narkotik bitkilərin əkini üçün istifadə etmişlər. Elə bu torpaqlar hesabına Ermənistanın taxıla olan ehtiyacının 30 faizi ödənilirdi. Təəssüflər olsun ki, işğal dövründə ermənilər yararlı ehtiyat torpaq fondunun strukturuna da lazımi zərəri vura bilmişlər, bu torpaqlarda müxtəlif müdafiə qurğuları, istehkamlar, transeylər, səngərlər qazaraq onları kənd təsərrüfatı dövrüyyəsindən çıxarmışlar. Bu sahədə də xeyli işlər aparılmalı, ərazinin perspektiv inkişafı baxımından bu torpaqlarda irimiqyaslı torpaq tədqiqatları aparılmalı və bu sahələrin münbitliyi qiymətləndirilməlidir. Təsadüfi deyil ki, 2021-ci il üzrə Azərbaycan iqtisadiyyatının proqnozlarına nikbin yanaşsaq, bu ərazilərdə böyük quruculuq və bərpa işinin şahidi oluruq. Qarabağ Dirçəliş Fondunun yardımını da bu prioritet sahənin inkişafına öz töhfəsini verəcək. Biz bunu ilk növbədə əkin sahələri üçün yararlı olan torpaq sahələrindən səmərəli istifadə etməklə bu ərazilərdə ərzaq probleminin həllində regionun rolunun artırılmasına nail olacağıq. Yuxarı Qarabağda 46,1 faiz, Kəlbəcər-Laçında isə 1,5 faizə qədər əkin sahələri mövcuddur. Yuxarı Qarabağ iqtisadi rayonunun ərazisində əkin sahələrinin 37,7 faizini Füzuli rayonunun, 25,1 faizi Ağdam rayonu, 21,8 faizi Tərtər rayonu, qalan 15,5 faizi Xocavənd, Cəbrayıl, Şuşa və Xocalı rayonunun payına düşür ki, burada taxıl, dənli, paxlalı bitkilər, pambıq, şəkər çuğundur, dən üçün günəbaxan, kartof, tərəvəz, bostan bitkiləri, üzüm, meyvə və giləmeyvə əkinlərinin payına düşmüşdür. Hazırda kənd təsərrüfatı istehsalı ilə emal, tədarük və digər sahələr arasında istehsal-

İqtisadi əlaqələr yenidən qurulur. Dövlət bir çox sahələrdə dövlətin ardıcıl olaraq apardığı subsidiyalaşma siyasəti də öz bəhrəsini verməkdədir. Milli iqtisadiyyatın ən prioritet sahələrindən biri olaraq bu sahəyə xüsusi diqqət yetirərək məqsəd bu sahələri yüksək texnoloji inkişaf ərazisinə çevirməkdir. Bu ərazilərdə “yaşıl” enerjiden istifadə edilməli olduğu üçün bu işlərə xarici investisiyaların cəlb edilməsi yolu ilə yerli şirkətlərə imkanlar yaradılması ön plana çəkilir.[2] “Yaşıl enerji” zonasının yaradılması üçün Energetika Nazirliyi ilə Yaponiyanın TEPCO şirkəti arasında müqavilə imzalanıb. Zəngilan, Cəbrayıl zonasında 240 MVt gücündə Günəş Elektrik Stansiyası tikilməkdədir. İşğaldan azad olmuş ərazilərdə 4000 MVt günəş enerjisi, 500 meqavolta qədər külək enerjisi potensialı var. Bu və digər resurs ehtiyatlarımızın Qarabağ və Şərqi Zəngəzur ərazilərində kənd təsərrüfatı sahələrinin bərpa edilməsi istiqamətləri və onların qiymətləndirilməsini təklif edirik.

Şəkil 1. Azad olmuş ərazilərdə kənd təsərrüfatı sahəsinin bərpa olunması istiqaməti

Şəkil 1-də işğaldan azad olunmuş ərazilərdə kənd təsərrüfatının bərpa olunması üçün zəruri olan istiqamətlər öz əksini tapmışdır. Bildiyimiz kimi təhlilini apardığımız kənd təsərrüfatı sahəsi üçün də heyvandarlığın müxtəlif sahələri müasir texnoloji bazaya, xidmət sahələrinə, informasiya bazasına malik olmalı və ona müvafiq formalaşdırılmalıdır. Qeyd edək ki, bu işdə dövlət dəstəyi vacibdir.

Cədvəl 2. İAEƏ çoxillik əkmələrin növlər üzrə 2025-2030-cu illər üzrə proqnozlaşdırılan strukturu – hektarla

	Albalı, gilas	Fındıq	Xurma	Nar	Alma	Armud	Alça, gavalı	Cəmi, meyvə	Üzüm
Qarabağ	-	-	500	500				1000	2300
Ağdam	600	200	200	200			400	1600	500
Cəbrayıl	200		100	200			300	800	1200
Füzuli	300	100		300		100	600	1400	600,0
Kəlbəcər					200			200	
Qubadlı	200		200	1000	200	100	300	2100	400,0
Laçın			200	200			100	500	
Zəngilan	100		500	500	100	200	500	1900	1000
Cəmi	1600	300	1700	3100	500	400	2200	9800	6000

Mənbə: Fikrətzadə F.F. İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə kənd təsərrüfatı sahələrinin bərpası proqnozları. Səh.17

Qarabağ bölgəsində Dövlət Statistika Komitəsinin göstəricilərinə müvafiq 1980-ci illərdə 321 min baş iribuynuzlu, 1,1 milyon baş xırdabuynuzlu mal-qara olub ki, indi perspektivdə bu sayın müvafiq olaraq 430 min iribuynuzlu, 1,6 milyon baş xırdabuynuzlu heyvanlar sayına çatdırılması nəzərdə tutulur.

Bütün dünyada heyvandarlığın inkişafı ölkələrin ət və süd məhsulları baxımından xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Belə ki, Qarabağ bölgəsində proqnoza müvafiq 45 min ton ət 240 min ton süd istehsalının olacağı proqnozlaşdırılır ki, bu da idxalın əvəz edilməsi və ərzaq təhlükəsizliyinin gücləndirilməsi baxımından regionun əhəmiyyətini dəyərləndirir. İnek və camışların sayının 80-100 min başa, qoyun və keçilərin 1-1,5 milyon başa, quşların sayının 2-2,5 milyon başa, arı ailələrinin 20-25 min arı ailəsinə çatdırılması nəzərdə tutulur. Bu hədəflərə çatmaq Azərbaycanda kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalının

hər il 8-10 faiz artmasına, emal sənayesinin inkişafına, ölkənin ərzaq təminatının yaxşılaşdırılmasına və regionda iş yerlərinin açılmasına imkan verəcək. Belə bir siyasət ölkədə qeyri-neft sektorunun inkişafı, özəl sektorun inkişafı, ticarət və xidmət növlərinin genişləndirilməsi, iqtisadiyyatın rəqabətqabiliyyətliliyinin artırılması, iqtisadiyyatın strukturunun təkmilləşdirilməsi üçün zəmin yaradacaq.

Tədqiqat göstərir ki, Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarında heyvandarlığın müasir və perspektiv inkişafı şəraitində Azərbaycanda qida təhlükəsizliyinin innovativ və davamlı inkişafını təmin etmək üçün prioritet heyvandarlıq sahələrində səmərəliliyin artırılması üçün bu sahənin təbii yem bazasının mövcudluğu, heyvan xəstəliklərinə qarşı qabaqlayıcı tədbirlərin təşkili, bitki mühafizə və iqlim şəraitinin proseslərə təsirinin minimumlaşdırılması zəruri şərtlərdəndir.

Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarında heyvandarlıq məhsullarının səmərəliliyini artırmaq, ölkənin ərzaq təhlükəsizliyinin davamlı təmin edilməsi, rəqabətqabiliyyətli parametrlərin əldə edilməsi və innovasiyaların miqyasının ən ümumi istiqamətlərinin müəyyən edilməsi vacib şərtlərdəndir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Azərbaycan Respublikasının işğaldan azad edilmiş ərazilərinin 2021-2025-ci illər üzrə bərpası və dayanıqlı inkişafı Dövlət Proqramı.
2. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin 06 dekabr 2016-cı il tarixli Sərəncamı, “Azərbaycan Respublikasının milli iqtisadiyyatının perspektivi üzrə Strateji yol xəritəsi”, Bakı 2016.
3. DSK-sı Aqrar Tədqiqatlar Mərkəzi. (<https://atm.gov.az/menu/49/2021/>)
4. Statistika Komitəsi. (<https://www.stat.gov.az/source/regions/>)
5. APA. (2021, November 4). 2021-2024-cü illerde-işğaldan azad olunmuş ərazilərin bərpası üçün ayrılacaq vəsaitin həcmi məlum olub – 620,880. <https://apa.az/az/infrastruktur/2021-2024-cu-illerde-igaldan-azad-olunmus-erazilerin-berpasi-ucun-ayrilacaq-vesaitin-hecmi-melum-olub-620880>

6. İki Sahil. (n.d.). İşğaldan azad olunmuş ərazilər iqtisadi potensialın reallaşdırılmasının yolu – infrastrukturun yaradılmasından keçir. <https://ikisahil.az/post/180559>

Summary

The article examines the perspective development of economic growth in the country over the next 10 years, focusing on national priorities in social-economic advancement. One of the key priorities is the comprehensive development of the previously liberated territories from occupation. The article analyzes the development, recovery, and principles of sustainable development for the Karabakh region. It also explores opportunities for efficient utilization of social, economic, and environmental resources, including land, water, and other resources. The role of specialized infrastructure in the development of the material production sector is emphasized and evaluated.

Keywords: prospective development, reintegration, environmental protection, abundant resources, priorities.

RƏQƏMSAL İQTİSADİYYATDA VƏ QEYRİ-NEFT SƏNAYELƏRİNDƏ İNVESTİSİYALARIN ƏHƏMİYYƏTİ

Günay İsgəndərova

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin doktorantı

E-mail: ibrahimligunay03@gmail.com

Xülasə.

In recent years, Azerbaijan has made great achievements in the direction of independent and rapid development of its economy, and serious changes have been experienced in the field of investment activity. The country attracts attention with investment projects in energy, infrastructure, information technology and agricultural fields. After the dependence of the Azerbaijani economy on the oil and gas industry and the stagnation in the world oil market, the non-oil sector began to gain more interest. If we look at the available information, traditional economic sectors have lost their importance and the main role has been given to the oil and gas sector due to direct foreign investments. In other words, the non-oil sector of the economy was left out of the government's priorities. Although the processing sector, which is the main part of the industry, has developed, but the main products of the processing industry are directly related to the oil and gas industry. In addition, the main export products belong to the oil and gas sector.

Keywords: non-oil sector, economic development, investment environment, digital economy

Giriş

Qeyri-neft sektorunun ixrac sənayesində xüsusi çəkisinin yüksəldilməsi üçün müasir texnologiyaların tətbiqi, təbii və əmək resursundan səmərəli istifadə, sənayedə qeyri-neft məhsullarının rəqabət qabiliyyətinin artırılması əsas vəzifələr hesab edilir. Son araşdırmalarda Azərbaycan iqtisadiyyatı giriş-çıxış çərçivəsindən istifadə edilərək qiymətləndirilir və tədqiqatçılar təklif edir ki, hökumət regionlarda qeyri-neft sənayesini inkişaf etdirmək üçün uzunmüddətli strategiya yaratmalıdır. Dərgahov və Kərimovun [3] fikrincə, Azərbaycanın turizm

sənayesinə investisiya cəlb etmək üçün böyük imkanları var, kiçik və orta sahibkarlıq arasında maliyyə resurslarının qeyri-bərabər bölüşdürülməsi sektor üçün əsas problemdir. Azərbaycanın milli iqtisadiyyatının aqrar sektoruna dövlət dəstəyinin vacibliyini vurğulayır.

Azərbaycan hökumətinin investisiya təşviqi sahəsində fəal rol nümayiş etdirməkdədir. Xüsusilə iqtisadi zonaların, sənaye parklarının yaradılması və vergi güzəştləri kimi addımlar, xarici və daxili investorları ölkəyə cəlb etmək məqsədi ilə atılır. Bu, Azərbaycanın beynəlxalq iqtisadiyyatda daha aktiv və maraqlı bir rol oynamağa nail olmasına kömək edir. İnvestisiyaların artırılması, ölkədəki əsas infrastrukturun inkişafı ilə də əlaqəlidir. Dəmir yolu, dəniz limanları və avtomobil yol şəbəkələrinin modernizasiyası, Azərbaycanın ərazi bütövlüyündə ticarət və nəqliyyat imkanlarını genişləndirir. Bu addımlar, Azərbaycanın beynəlxalq ticarətə daha çox inteqrasiya olunmasını təmin edir. İnformasiya texnologiyaları sahəsindəki inkişaf da diqqət çəkicidir. Hökumətin dəstəyi ilə yaradılan mühüm layihələr və startaplar, ölkəni inovativ bir iqtisadiyyata doğru sürükləyir. Azərbaycan, son ildə iqtisadiyyatının müstəqil inkişafını təmin etmək məqsədi ilə informasiya texnologiyaları (IT) sahəsində böyük investisiyalar həyata keçirir. Hökumətin dəstəyi və özəl sektorun aktiv iştirakı, ölkəni IT innovasiya sahəsində mövcud vəziyyətdə daha böyük nailiyyətlərə əldə etməyə doğru aparır. Azərbaycan hökuməti, IT sahəsində ölkəni daha rəqabətədavamlı və innovativ etmək məqsədi ilə bir sıra strateji layihələr və proqramlar həyata keçirir. Bu proqramlar arasında təhsilin təkmilləşdirilməsi, innovasiya və startap təşviqi, texnologiyalara əsaslanan layihələrin dəstəklənməsi kimi addımlar əsas yer alır.

Birincisi, təhsil sahəsindəki inkişaf çərçivəsində, Azərbaycan universitetlərinin informasiya texnologiyaları sahəsindəki təhsil proqramları və laboratoriya infrastrukturuları modernizasiya olunur. Bu, tələbələrə müasir texnologiyaların öyrədilməsi və tətbiqi üçün daha yaxşı imkanlar yaratmağa nail olur.

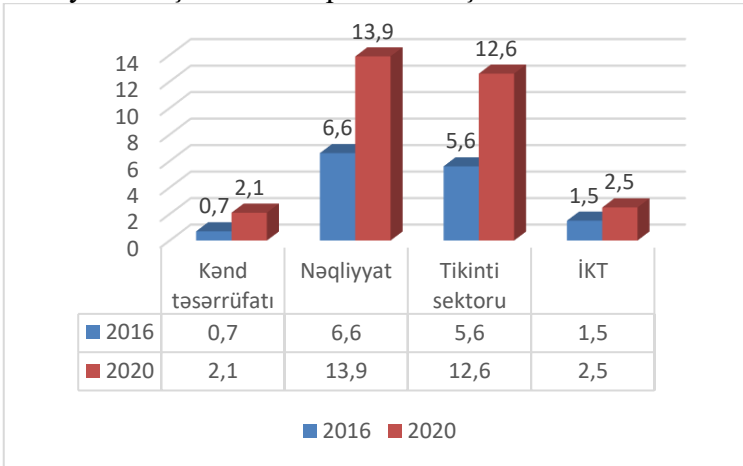
İkinci olaraq, hökumət startaplar və innovativ layihələr üçün maliyyə dəstəyi təmin edir. İnformasiya texnologiyaları sahəsində fəaliyyət göstərən startaplar üçün müstəqil inkubatorlar və kampuslar

təşkil edilir. Bu, yaradıcı fikirlərin inkişafını təmin edir və yerli tələbələrə sahibkarlıq və biznesin idarə edilməsi bacarığını aşılayır.

Üçüncüsü, ölkədə IT sahəsində fəaliyyət göstərən şirkətlərə vergi imtiyazları və digər təşviq proqramları tətbiq olunur. Bu, özünü inkişaf etdirən şirkətləri ölkədə qalıb fəaliyyət göstərməyə və onlara daha çox investisiyalar yatırmağa təşviq edir.

İqtisadiyyatın sektorlarına investisiyalar qeyri-bərabər bölünmüşdür. Investisiyaların mühüm hissəsi neft-qaz sektorunda irəliləmiş hesabına sənayeyə yönəldilib. Belə ki, faiz 80%-dən 44%-ə düşsə də, investisiya üçün ən cəlbedici sahə sənaye olub. Bununla yanaşı, kənd təsərrüfatına (0,7%-dən 2,1%-ə) və nəqliyyata (6,6%-dən 13,9%-ə qədər) investisiya qoyuluşunun xüsusi çəkisi iki dəfə artsa da, bu sahələrin ÜDM-də son məhsulun payı zəifləyib. Tikinti sektoruna sərmayə qoyuluşu 12,6% artıb və onun ÜDM-dəki payı da yüksəlib. İKT və rəqəmsal iqtisadiyyata qlobal investisiya qoyuluşu dinamikasından məlum olur ki dünyada, əgər 2016-cı ildə müxtəlif İKT sahələrinə 1.5 trilyon ABŞ dolları həcmində investisiya qoyulmuşdusa, 2020-ci ildə, bu rəqəmin 2.5 trilyon ABŞ dollarına qədər artmışdır.

Azərbaycan, öz investisiya strategiyaları ilə IT sahəsində inkişafını sürətləndirir və beynəlxalq arenada daha müstəqil və bacarıqlı rol oynamağa nail olur. Bu, ölkənin digər sahələrlə birlikdə müstəqil və

diversifikasiya edilmiş bir iqtisadiyyata sahib olmağına yardım edir. "Gartner" tədqiqat şirkətinin 2022-ci ildə dünya üzrə 410 şirkətlə apardığı araşdırma göstərir ki, şirkətlər 2018-ci ildən başlayaraq informasiya texnologiyalarına və rəqəmsallaşmaya getdikcə daha çox sərmayə qoyurlar.

İnformasiya texnologiyalarına investisiyalar artsa da, rəqəmsal həllər üçün gözlənti və tələb investisiyalardan daha çox artdığından, şirkətlər texnologiya portfellerini daim balanslaşdırmalıdırlar ki, resurslar ən çox dəyər yaradacaq mövzulara ayrılınsın.

Bu baxımdan, Azərbaycanın investisiya fəaliyyəti sahəsindəki mövcud vəziyyəti ölkənin iqtisadiyyatının sürətli və müstəqil inkişafını təmin edən nailiyyətlərlə doludur. Hökumətin təşviq siyasəti, energetika sahəsindəki layihələr və infrastruktur inkişafı ölkəni beynəlxalq iqtisadi mühitin bir hissəsi kimi hesab edilməsinə nail olur.

Texnoloji inkişafılar həyatın bütün sahələrinə, xüsusən də iqtisadiyyata təsir göstərmişdir. Bunun ən bariz nümunələri iqtisadi əsaslı inqilablar olan Kənd Təsərrüfatı və Sənaye İnqilablarıdır. Dünya cəmiyyəti və iqtisadiyyat sürətli şəkildə inkişaf edir və iqtisadiyyatda və cəmiyyətin həyatında texnikanın, texnologiyaların tətbiqi və istifadəsi günü gündən daha da əhəmiyyətli rol oynamağa başlayıb. Pandemiya dövrü bizə texnologiyaların əhəmiyyətini bir daha sübut etdi. Bu sahədə hələdə nə qədər çatışmazlıqlar olduğunun fərqinə vardıq. Investisiyaya ehtiyacı olan əsas qeyri-neft sektorlarından biri də informasiya texnologiyaları sahəsidir ki, bu da bizə ölkəmizin inkişaf etmiş dünya ölkələri ilə ayaqlaşmasına və iqtisadiyyatımızın sənaye sahələrinin daha da məhsuldar fəaliyyət göstərməsinə yardımçı olacaqdır.

Texnoloji transformasiya hər zamankindən daha sürətlə baş verir, iş həyatında insan-maşın əməkdaşlığı maşınların lehinə çevrilməyə başlamış, yalnız mavi yaxalıq işlərdə görülən mexanikləşdirmə və avtomatlaşdırma istehsalı ağı iş sahələri də daxil olmaqla bütün iş sahələrinə yayılmışdır. -avtomatlaşdırmada istifadə olunan maşınların robotlaşdırılması (Cobot) nəticəsində yaxa iş yerləri və istehsal amilləri dəyişmişdir. Əməyin bu yeni texnoloji məhsullarla əvəz edilməsi bu dövrün ən bariz xüsusiyyətlərindəndir.[2]

Müasir iqtisadiyyatın, qlobal miqyasda və kütləvi şəkildə rəqəmsal platformalara və üsullara keçməsi – qlobal əmtəə, maliyyə, xidmət və əmək bazarlarının strukturunda, xüsusiyyətlərində və tənzimləmə mexanizmlərində, idarəetmə üsullarında əsaslı dəyişikliklərin baş verməsinə səbəb olmuşdur. Qlobal iqtisadiyyatın rəqəmsal dünyanın tələblərinə uyğun olaraq dəyişikliklərə məruz qalması, bir çox ənənəvi istehsal və xidmət sahələrinin, məhsulların və əyləncə üsullarının, əvvəlki əhəmiyyətlərini itirərək, yeniləri ilə əvəz olunmalarına, istehlak zövqlərinin dəyişməsinə səbəb olmuşdur. Bu isə, bütün dünya ölkələri, əsasən də inkişaf etməkdə olan ölkələr üçün böyük problemə çevrilmişdir.

Rəqəmsal iqtisadiyyatda informasiya texnologiyalarından, elmi texniki tərəqqinin nailiyyətlərindən, innovasiyalardan istifadə etməklə məhsuldarlığı artırmaq, xərcləri azaltmaq məqsədilə iş dünyasında maşın-insan simbiozu dəstəklənməkdədir. Bununla belə, texnoloji yeniliklərin və transformasiyaların sürətlə irəliləməsinə baxmayaraq, məhsuldarlığın gözlənilən artımının rəqəmsallaşma prosesinin sürəti ilə ayaqlaşa bilməyəcəyi görünür. İqtisadi və ya sosial təsirlərin özünü göstərməsi üçün hər bir dəyişikliyin müəyyən vaxt tələb etdiyi kimi, rəqəmsal transformasiyanın bu təsirlərinin zamanla daha aydın şəkildə görünəcəyi gözlənilir. Bunun üçün ilk növbədə ölkə rəhbərliyi tərəfindən rəqəmsallaşma prosesinin mənimsənilməsi, qabaqcıl texnologiya ilə rəqəmsal kapital tutumlu şirkətlərin bazar payının artırılması və biznes modellərinin rəqəmsal texnologiyalarla uyğunlaşdırılması məhsuldarlıq səviyyəsinin rəqəmsal transformasiyaya uyğunlaşdırılmasını asanlaşdıracaq. Rəqəmsal transformasiya prosesi makro səviyyədə ölkələrin, mikro səviyyədə şirkətlərin gücündən asılı olaraq intensiv texnologiya ilə kapital qoyuluşlarını zəruri edir. Bu səbəbdən rəqəmsal iqtisadiyyata keçiddə məhsuldarlığın pozulmasının qarşısını almaq üçün maşın-texnologiya səmərəliliyi işçi qüvvəsinə əsaslanan səmərəliliklə əvəz edilməlidir. Bu kontekstdə əməyin istedad, səriştə və bacarıqlarının rəqəmsal proseslə uyğunlaşdırılması vacibdir[2]

Əlbəttə rəqəmsal iqtisadiyyata yönələn diqqət və qoyulan investisiyalar ancaq o zaman öz nəticəsini verəcək ki, bu prosesin bütün

iştirakçıları – dövlət və özəl biznes, yerli və xarici investorlar arasında qarşılıqlı etibar və inam bərqərar olsun. Buna görə də, aşağıdakı məsələlərə diqqət ayrılması təklifini irəli sürə bilirik:

- rəqəmsal iqtisadiyyatın mahiyyəti, üstünlükləri, önəmi və vacibliyi haqqında əhalinin, sahibkarların, biznesmenlərin kütləvi şəkildə maarifləndirilməsi
- investisiyaların yerli və beynəlxalq hüquq sistemi ilə qorunacağına dair sahibkarlarda və investorlarda inamın yaradılması
- yeni elmi-texniki sahələrin, texnologiyaların cəmiyyət tərəfindən daha tez mənimsənilməsi məqsədilə, əlavə maddi-mənəvi stimulların yaradılması,
- startup fəaliyyətinə marağın artırılması məqsədilə, müvafiq institusional və maliyyə əsaslarının yaradılması [1]

Nəticə

Neft sənayesinin inkişafı ölkə regionlarında qeyri-neft sektoru və iqtisadi inkişaf üçün böyük potensial yaratmışdır. 2003-cü ildən başlayaraq bu regionlarda iqtisadiyyatın qeyri-neft sektoru, o cümlədən xidmət sektoru, nəqliyyat, sosial infrastruktur və turizm sahələri üzrə bir sıra dövlət layihələri həyata keçirilib. Bununla belə, davamlı iqtisadi inkişafı təmin etmək, eləcə də paytaxt regionu ilə ətraf rayonlar arasında inkişaf baxımından kəskin fərqləri aradan qaldırmaq üçün bundan sonra da bir çox tədbirlər həyata keçirilməlidir. Qeyri-neft sənaye sahələrinin inkişafı həm yerli həm də xarici investisiyalar hesabına əldə ediləcəkdir. İntestisiyaların stimullaşdırılması üçün isə dövlət tərəfindən tədbirlər həyata keçirilməlidir. Rəqəmsallaşan dünyada isə iqtisadiyyatın sürətli və səmərəli inkişafı üçün texnoloji yeniliklərdən düzgün istifadə edilməli, texnika və texnologiyanın iqtisadiyyatın bütün sahələrində tətbiq dairəsi genişləndirilməlidir. Bu sahənin ölkəmizdə yeni yeni inkişaf etməsini nəzərə alaraq daha çox investisiya yatırılmalı, xarici və yerli investorları bu sahəyə investisiya yatırmağa həvəsləndirmək üçün müəyyən tədbirlər görülməlidir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Əli Abbasov, akademik- Rəqəmsal İqtisadiyyat: qlobal trendlər, nailiyyətlər və çağırışlar kontekstində Azərbaycanın inkişaf perspektivləri.2019
2. Yasin Yılmaz - Dijital Ekonomiye Geçiş Süreci, Ölçümü ve Dijitalleşme Verimlilik İlişkisi. stanbul İktisat Dergisi - Istanbul Journal of Economics 2021
3. Vüqar Dərgahov və Rövşən Kərimov - Perspectives of cultural and natural heritage in the formation of eco-cultural destinations in azerbaijan

Summary

The development of the oil industry has created great potential for the non-oil sector and economic development in the country's regions. Since 2003, a number of state projects have been implemented in these regions in the non-oil sector of the economy, including the service sector, transport, social infrastructure and tourism. However, in order to ensure sustainable economic development, as well as to eliminate sharp differences in terms of development between the capital region and the surrounding regions, many measures should be implemented in the future. The development of non-oil industries will be achieved through both domestic and foreign investments. Measures should be taken by the state to stimulate investments. Taking into account the recent development of this field in our country, more investments should be made, and certain measures should be taken to encourage foreign and local investors to invest in this field.

Keywords: non-oil sector, economic development, investment environment, digital economy

BUSINESS MANAGEMENT IN THE DIGITAL ECONOMY

Shahla Alijanova

shahla.alijanova@unec.edu.az

Aytaj Humbatzade

aytac.humbetzade.03@gmail.com

Abstract

In modern times, business success is highly dependent on digitalization. This happens when a business begins to use digital technologies to change its business model and offer new value-generating opportunities. But what is the impact of digitalization on Business? Digitalization brings modernity and a new perspective to the business landscape. The article says Digitalization has had a huge impact on the working and growth of business today. With greater applications of AI and other technologies, we may see the business landscape changing completely. Digital networks allow buyers and sellers to connect faster and communication and coordination can reduce products. Today, one of the drivers of revolutionary transformations in the global economic system and changes in the hierarchy of world centers of power is the development of a digital economy based on the fourth industrial revolution. Research methods: system analysis, induction and deduction, comparison, forecasting.

Keywords: digital economy, digital transformation, digitalization, business model, digital technology.

Introduction

What is the digital economy?and when did it arise?Digital economy-is an economic activity resulting from daily internet connections based on computer technology.At the end of the 20th century,the transition from electronic technology to digital electronics and the widespread use of the internet,personal computers,smartphones began, which is also called the Fourth Industrial Revolution or digital revolution.In modern times, digitalization has an impact on non-stop

developing national economies and societies. Rapid development of information and communication technologies it has the power to change all its areas. An important nuance that distinguishes the digital economy from the traditional one is that it is based on digital technologies. Such technologies include Artificial Intelligence, Internet of Things, Big Data (i.e. big data), Augmented Reality (AR), Virtual Reality (VR), etc. Digitalization has positive effects on the economy, such as creating new jobs, increasing productivity, ensuring transparency, and contributing to the development of small and medium-sized businesses. The digital economy is conducive to its emergence in some of its negative activities. This includes the risk of leakage of information of Citizens, Business and the state, cybercrime, cryptocurrency.

1. States in the digital environment

States use digitalization primarily to increase efficiency and transparency. Thus, by switching to digital services and e-government, states increase transparency and create conditions for effective activities. An example of this is on January 1, 2019, when Argentina switched to electronic (paperless) government. The abolition of paper documents and the emergence of new technologies are powerful tools in the fight against corruption. This the tool allows you to prevent opacity in the fight against corruption and predict it. Currently, 12% of the world's business is conducted over the internet. In the next 30 years, 80% of business is projected to be conducted over the internet. For Azerbaijan, the introduction of the digital economy-modern technologies and innovations-is one of the priorities. State programs, decrees and Orders adopted in this direction in our country in recent years provide favorable conditions for this.” In the strategy of socio-economic development of the Republic of Azerbaijan in 2022-2026 “development and application of a strategy for the development of the economy” is reflected. The Digital Economy Strategy document will be a strategy document that will determine the directions for the formation of a sustainable and competitive digital economy in the country, digital infrastructure and services, relevant legislation, accessibility of financial resources and

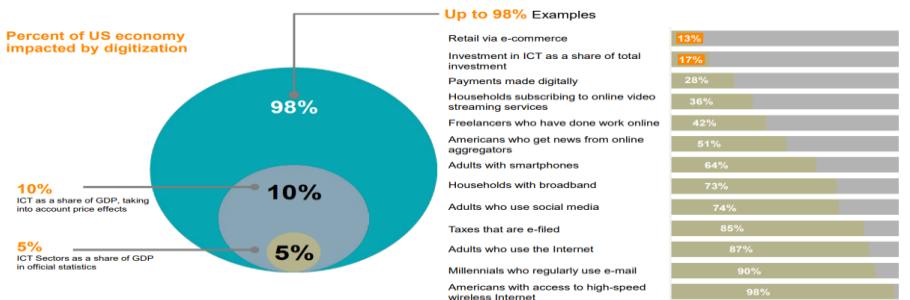
development of digital skills, as well as the transformation of Azerbaijan into one of the leading countries.

2. The impact of digitalization development on Business

The development of digitalization in business has led to the success of enterprises. Digitalization ensures more efficient and automated execution of operations. Automation reduces the demand for Human Resources, which in turn reduces human errors and operating costs. Businesses that use digital technologies store their data in a safer form in the cloud rather than on storage devices. Examples of these are 3M, Microsoft. We can show highly secure cloud computing giants like Google. In business data analysis, efficiency is ensured by using digital tools such as Google Analytics. Digitalization ensures the digital presence of the business. The digital presence of an enterprise is its online presence. The web presence of a business is the impression it makes on websites in search engines and other digital media and platforms. The development of digitalization and its widespread application in business lead to the emergence of new communication channels. Examples of these channels include emails. We can show mobile applications, social media. Digitalization allows enterprises to integrate more globally. As a result of digital transformation in the global economy, new business models, innovative products or services, and many different business methods arise. Digital transformations help businesses achieve their goals faster; it gives you the opportunity to use the latest technology to help you reach profitable and efficient. One of the advantages of the digital economy is that there is a culture of working every day from anywhere. It provides the same level of communication of employees as in a physical office. Firms with difficulties in entering global markets benefit from the new opportunities created by digitalization. As a result of digitalization, new workplace ecosystems are created over the internet. Digitalization in business provides better services to consumers, delivery of products, it makes marketing, tracking in an easier form. (pic 1)

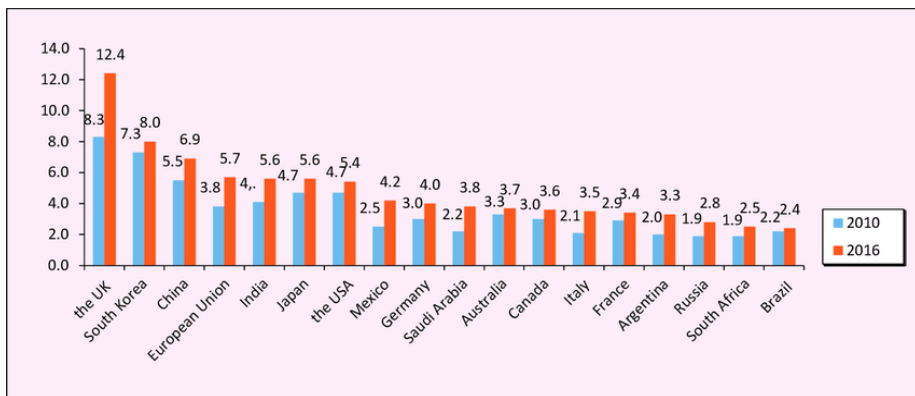

Size of the Digital Economy

Picture 1. Size of Digital Economy

Digital business models enable organizations to use digital technologies for rapid development to reduce their costs to increase their value. Companies that use digital business models include these (Amazon, Uber and Netflix, Gary Fox). Digitalization encourages innovation. As technologies develop, enterprises are forced to innovate. Digitization has certain effects on customer behavior. According to research conducted, about 81% of consumers do research online about products before going to the retail store and can conveniently purchase the product. (pic:2)

Picture 2. Companies that use digital business models

Enterprises can build operational models taking into account their technological capabilities. A network with low costs in some markets, especially where the company has gained popularity in a not fully formed market, allows the company to dominate in the short term. This happens when a patent or other property right grants a competitor the exclusive right to use a particular innovation in a specific market. This reflects the effect of the network effect when companies present platforms that prefer users in a part of the market to use only one vendor, and a single standard is selected.

The world is online now, and business needs to exist online as much as it needs to exist offline. Continuous development of technology pushes for higher development and healthy competition in business. Digitalization has taken business to a completely different level and needs constant innovation in business methods. As a result of the development of social media, it has become necessary for businesses to have marketing strategies. Digitalization today has shown a huge impact on Business Growth. We can see this in the application of artificial intelligence and other technologies. Now we are becoming a rapidly growing technology-driven society. The importance of digitalization is growing every day. This simplifies work systems and makes them easier to shape.

Now, each sector is in digitalization adapts. Whether agricultural, educational, or other business ecosystems. Innovations in management systems were also associated with digitalization. One of the most important indicators of the digital environment is transaction costs. This cost is spent on eliminating factors that prevent the formation of interaction with counterparties.

3. Business models in the digital economy

One of the main aspects of competition in digital markets is the emergence of business models among themselves and between them and platforms. The competition between business models and platforms results in the victory of the latter. To gain an advantage on platforms, a focused business model is considered more prescriptive.

Franchise, as an example of business models, is used when you want to

open a local sales center of some famous brand. Examples include KFC and McDonald's.

Aggregator (aggregator) is a newly developed model. In this model, any site or software integrates a large number of service providers and allows them to sell their products under their brands. In this model, the profit of the business is formed from commissions. Examples include Uber, Airbnb, etc.

Online Marketplace, in this business model, market participants pay a commission on sales to the owner of the market. Amazon, eBay, and AliExpress use this model.

Subscription (subscription) is the most successful model used by businesses where it is difficult to gain customers and where loyalty is of great importance. Netflix can be cited as an example. A single contract signed with the client becomes a long-term client earned. Any business entity can use several business models at once. As an example, YouTube uses both the freemium and the subscription model.

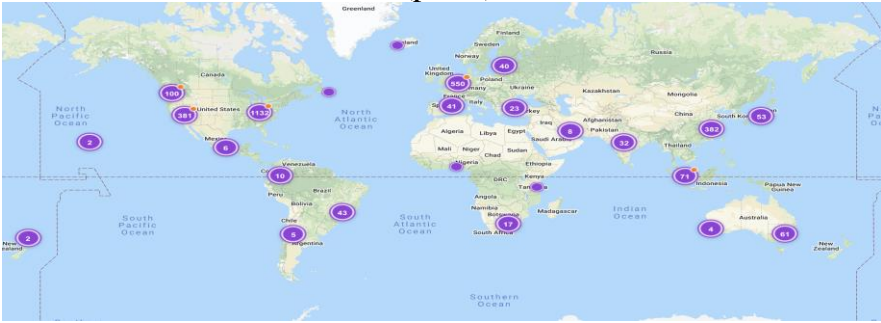
Another unique feature of digital markets is that it can dominate companies that do not have a significant share in the market. In the digital environment, you can access the vehicle without owning real estate, etc., without having any content. Business development is possible without an owner. For example, Uber, the largest taxi company in the world, has no vehicle. Facebook, the world's largest media owner, does not create any content. Alibaba, the most valuable retailer, has no inventory. Airbnb, the world's largest accommodation provider has no real estate. Management in the digital environment is the need for creative approaches to managing constantly emerging innovations. Managers often have to find new solutions and make decisions.

4. Emerging problems with the digital economy

There are a number of problems with the digital economy. The digital divide was one of these problems. Some countries companies benefit from the digital economy more than others. More than 90% of the world's data centers are located in the richer countries of Western Europe, North America and East Asia. In contrast, the states of Latin America and

Africa are home to less than 2%. (pic. 3)

Picture 3

Another problem is the emergence of cybercrime cases. Although digital technologies ensure the development of the economy, preventing online attacks is among the priotet issues of companies.

Conclusion

Thus, digitalization has given companies the opportunity to generate instant communication. The impact of the reshaping gave companies the incitement for the formation of new strategies. Digitalization has created an obligation for corporations to constantly innovate. The digital environment enabled businesses to integrate into new markets. It laid the foundation for the development of business areas by optimizing and improving operations. Digitalization ensured an increase in productivity which, in turn, led to an increase in wages. As a result, the development of digitalization has led to an improvement in the standard of living. Development of digitization makes it possible to solve the problems that companies are experiencing. The digitalization boom during and after the COVID-19 pandemic is unfolding in four technological areas. Companies that are customer-oriented and manage to quickly introduce new digital technologies to solve the problems created by the new conditions are best adapted to use any emerging opportunities. It is important to create and maintain a strong and pervasive digital culture. As work becomes more distant, leadership style, mentality, habits, and ways of working become more important than ever.

REFERENCES

- 4-cu Senaye Inqilabi. (n.d.). Retrieved from <https://4sim.gov.az/az/page/4-cu-senaye-inqilabi/umumi-melumat>
- Digitalization and Business Growth. Retrieved from <https://factory.dev/blog/digitalization-business-growth>
- Impact of Digitalization on Business. Retrieved from <https://www.pfh.de/en/blog/impact-digitalization-business>
- Student Dashboard. Retrieved from <https://portal.edu.az/student/dashboard>
- The Rise of the Digital Business Model. Retrieved from <https://www.linkedin.com/pulse/rise-digital-business-model-claudia-pilgrim-icp-mkg>
- Digital Economy Report 2021. Retrieved from https://unctad.org/system/files/official-document/der2021_en.pdf
- Impact of Digitalization on the Business World. Retrieved from <https://theenterpriseworld.com/impact-of-digitalization-on-business-world/>
- News on the Impact of Digitalization. Retrieved from <https://www.iqtisadiyyat.com/az/pages/5/news/1253>

RƏQƏMSAL İQTİSADİYYATIN İNKİŞAFININ BEYNƏLXALQ ASPEKTLƏRİ

Aytac Hacıyeva

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC), Azərbaycan

E-mail: Aytaj_Hajiyeva@unec.edu.az

Xülasə

Məqalənin məqsədi milli iqtisadiyyatın rəqəmsallaşması şəraitində rəqəmsal iqtisadiyyatın beynəlxalq aspektlərinin müəyyən edilməsidir. Məqalədə rəqəmsal iqtisadiyyatın vacibliyi, prinsipləri, əsas komponentləri, çətinlikləri, imkanları və s. geniş araşdırılmış, rəqəmsal iqtisadiyyatın beynəlxalq aspektləri təhlil edilmiş, Azərbaycanda rəqəmsal iqtisadiyyat sahəsində həyata keçirilmiş tədbirlər və əldə olunmuş nailiyyətlər qeyd olunmuş, nəticə və təkliflər verilmişdir.

***Açar sözlər:** rəqəmsal iqtisadiyyat, transformasiya, texnologiya, rəqəmsal infrastruktur, inkişaf*

İnformasiya texnologiyalarının və texnoloji proseslərin yüksək sürətlə inkişafı müasir dövrdə iqtisadiyyatın inkişafında qabaqcıl texnologiyaların və innovativ dəyişikliklərin rolunu əhəmiyyətli dərəcədə artırır. Biznes və konsaltinq sahəsi üzrə Kanadalı mütəxəssis Donald Tapkot 1995-ci ildə qeyd olunan dəyişiklikləri və dünya iqtisadiyyatının sürətli inkişafını xarakterizə etmək üçün yeni termin – “rəqəmsal iqtisadiyyat” terminini təklif etdi. Real həyatda və iqtisadiyyatda sürətli tətbiqi səbəbindən bu termin qısa müddətdə bütün dünyaya yayıldı və bu istiqamətdə irimiyaşlı işlər həyata keçirildi.

Bir sıra beynəlxalq təşkilatlar bu termini müxtəlif formada xarakterizə etməyə başladı. Məsələn, İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatı “rəqəmsal iqtisadiyyat” terminini informasiya və kommunikasiya texnologiyalarına əsaslanaraq ticarət üçün istifadə olunan bazarlara istinad etmək üçün istifadə olunan məlumat, rəqəmsal mallar və ya internet vasitəsilə xidmətlərin göstərilməsi kimi xarakterizə etdi [1]. Dünya Bankının hesabatlarında isə bu termin rəqəmsal informasiya və

kommunikasiya texnologiyalarının istifadəsinə əsaslanan iqtisadi, sosial və mədəni əlaqələr sistemi kimi şərh edilmişdir [2].

"Rəqəmsal iqtisadiyyat" termininin şərhləri müxtəlif olsa da onun mahiyyəti eynidir:

- rəqəmsal texnologiyaların fəal tətbiqi və praktik istifadəsi ilə insan fəaliyyətinin bütün sahələrində məlumatların toplanması, saxlanması, işlənməsi və ötürülməsi;
- rəqəmsal malların və xidmətlərin istehsalı və virtual mühitdə ticarəti üçün milli iqtisadiyyatın bir qolu [3].
- davamlı iqtisadi inkişafa nail olmaq üçün real iqtisadiyyata əlavə olan müxtəlif elementlərin (texniki, təşkilati, tənzimləmə, infrastruktur, proqram, qanunvericilik və s.) kompleks birləşməsi;
- real vaxt rejimində rəqəmsal informasiya və telekommunikasiya şəbəkələrinin və texnologiyalarının istifadəsinə əsaslanan sosial-iqtisadi və təşkilati-texniki münasibətlər sistemi [4].

Beləliklə, rəqəmsal iqtisadiyyatı şəbəkəli rəqəmsal texnologiyaların geniş tətbiqi ilə global informasiya məkanında fəaliyyət göstərən sosial, iqtisadi və texnoloji münasibətlər sistemi kimi xarakterizə edə bilərik.

İnformasiya texnologiyalarının və digər rəqəmsal alətlərin iqtisadi proseslərə daha səmərəli formada inteqrasiya edilməsi və istifadə edilməsi rəqəmsal iqtisadiyyatın əsas məqsədidir. Bu məqsədlər sırasına: Effektivliyin artırılması, İnformasiya və məlumatların yığılması və təhlili, İnnovasiyaların təşviqi, İnsan resurslarının qruplaşdırılması, Təhlükəsizlik və rəqəmsal məxfiliyin qorunması kimi fəaliyyətlər daxildir.

Texnoloji infrastrukturların qurulması və istifadə edilməsini nəzərdə tutan İnformasiya Texnologiyalar, müştərilər və satıcılar arasında asan və sürətli ticarət əməliyyatlarına imkan verən Elektron Bazarlar, ödənişləri və maliyyə əməliyyatlarını daha sürətli və təhlükəsiz etməyə kömək edən Rəqəmsal Valyutalar, sərmayə idarəetməsi və maliyyə planlaşdırma proseslərini sürətli və effektiv hala gətirən Bütçə İdarəetməsi və Maliyyə Analitikası, iqtisadi təşkilatlar və hökumətlər üçün daha yaxşı iqtisadi

siyasət və qərarların qəbul edilməsinə kömək edən İqtisadi Təlimatlar və Tədqiqatlar rəqəmsal iqtisadiyyatın əsas hissələrini təşkil edir. Rəqəmsal iqtisadiyyatın əsas hissələrini e-biznes, e-biznes infrastrukturu və e-ticarət kimi üç əsas komponent istiqamətində qruplaşdırmaq mümkündür.

Təbii ki, rəqəmsal iqtisadiyyatın daha uğurlu tətbiqi və səmərəli nəticənin əldə olunması üçün onun aşağıdakı prinsiplərinin nəzərə alınması və həmin prinsiplərə əməl olunması vacib amildir:

1. Doğru məlumatların əldə edilməsi: Bu, informasiya texnologiyalarının səmərəli istifadəsini tələb edir.
2. Avtomatlaşdırma və otomasiya: Bu, effektivliyi artırmaq və səhv riskini azaltmağa kömək edir.
3. Düzgün və anlaşılan analitika: Rəqəmsal iqtisadiyyat məlumatın anlayışlı şəkildə təhlil edilməsini və qiymətləndirilməsini tələb edir.
4. İstifadəçi təcrübəsi və müştəriyə fokuslanma: Bu, müştəriyə yaxınlaşmaq, onların tələblərini anlamaq və rəqəmsal təcrübəni yaxşılaşdırmaq üçün önəmli prinsiplərdəndir.
5. İnnovasiyalar və sürətli dəyişikliklər: Bu təşkilatların sürətlə inkişaf edən texnologiyalar və innovativ dəyişikliklərə uyğunlaşmasını tələb edir.
6. Təhlükəsizlik və məxfilik: Burada təhlükəsizliyi və şəxsi məlumatların məxfiliyini qorumaq üçün təhlükəsizlik texnologiyalarının və tədbirlərinin gözlənilməz risklərə qarşı qoruyucu olması tələb olunur.

Təbii ki, iqtisadiyyatın rəqəmsallaşmasının əhəmiyyəti böyükdür. Buna misal olaraq, müştəri məmnuniyyətinin artırılmasını, məlumata əsaslanan anlayışların idarə edilməsini, proqram təminatından pul qazanmaq imkanının olmasını, yüksək keyfiyyətli istifadəçi təcrübəsini, əməkdaşlığın genişlənməsini, ünsiyyətin təkmilləşməsini, çevikliyin artırılmasını, insan səhvlərinin məhdudlaşmasını və s. göstərmək olar [5].

Texnologiyanı əhatə edən və ondan daim dəyişən bazara uyğunlaşmaq, təkamül etmək və sürətlə yeni biznes modelləri yaratmaq rəqəmsal səmərəliliyin diqqət mərkəzində duran amillərdəndir [6]. Təcrübə göstərir ki, rəqəmsal səmərəliliyin əldə olunmasında rəqəmsal texnologiyanın -

əlaqə, informasiyaya çıxış, ünsiyyət, avtomatlaşdırma kimi üstünlükləri çoxdur.

Eyni zamanda, rəqəmsal texnologiyanın bir sıra çatışmazlıqlarını da qeyd etmək yerinə düşər. Bunlara: məlumat təhlükəsizliyi, rəqəmsal media manipulyasiyası, həddindən artıq iş və ya iş yükü, iş imkanlarının daralması və sosial təcridi misal göstərə bilərik [7].

Dünya Bankının hesabatında rəqəmsallaşmanın aşağıdakı riskləri də qeyd olunur:

- kiber təhlükəsizlik;
- kütləvi işsizlik ehtimalı;
- həm ölkələr arasında, həm də ölkə daxilində vətəndaşlar və müəssisələr arasında “rəqəmsal uçurum”un yaranması [8].

Rəqəmsal iqtisadiyyat beynəlxalq səviyyədə bir sıra fərqli aspektlərdə özünü göstərir. Bunlara: ölkələrin məhsuldarlığının artırılması və müxtəlif ölkələr arasında daha böyük əmək təchizatı rolunu oynayan *Müxtəlif ölkələrdə əmək təchizatı*, ölkələr arasında daha asan və təhlükəsiz ticarət imkanlarını yaradan *Beynəlxalq ticarət*, işəgötürməni beynəlxalq səviyyədə daha da asanlaşdıran *qlobal işçi qüvvəsi bazarı*, maliyyə təşkilatlarına və mərkəzləşmiş olmayan maliyyə sistemlərinin inkişafına təkan verən *Maliyyə sistemi*, beynəlxalq maliyyə və iqtisadi təhlükəsizlik tədbirləri üçün yeni imkanlar yaradan *Maliyyə və iqtisadi təhlükəsizlik*, dünya səviyyəsində innovasiyaların yayılmasını, həmçinin inkişafını təşviq edən *Innovasiyaların təşviqi* kimi aspektləri misal göstərə bilərik.

XXI əsrin çağırışlarını və yeni minilliyin inkişaf hədəflərini proqnozlaşdıran bir çox mənbələrin məlumatları qloballaşan dünyada iqtisadiyyatın rəqəmsallaşmasının çox vacib amil olduğunu qeyd edir. [9].

Həmin mənbələrin məlumatlarında 2035-ci ilə dünya rəqəmsal iqtisadiyyatının həcmi 16 trln. dollar proqnozlaşdırılır [10].

Eyni zamanda, 2025-ci ildə Çində ÜDM artımının 22%-ə qədərini internet texnologiyası hesabına təmin ediləcəyi qeyd olunur. Həmçinin, 2025-ci ildə ABŞ-da rəqəmsal texnologiyalar hesabına yaradılan dəyərin gözlənilən artımının 1,6-2,2 trln. dollar ətrafında olacağı proqnozlaşdırılır

[11]. Qeyd edək ki, hazırda ABŞ-da rəqəmsal iqtisadiyyatın həcmi ÜDM-in 10,9%-ni təşkil edir [12].

Ekspertlərin proqnozuna görə 2025-ci ilə qədər internet dünya iqtisadiyyatına ildə 4-11 trln. dollar gəlir gətirəcəkdir ki, bu da 2025-ci ildə ÜDM artımının 19-34%-ni rəqəmsallaşmanı təmin edəcəyi deməkdir. Rəqəmsallaşmanın bu sürətlə davam edəcəyi təqdirdə ekspertlər 2036-cı ildə iş proseslərinin 50%-ə qədərini avtomatlaşdırılacağını proqnozlaşdırırlar [13].

Huawei korporasiyasının proqnozlarına görə dünyada rəqəmsal iqtisadiyyatın həcmi 2017-ci illə müqayisədə (12,9 trln. dollar) 2025-ci ildə 23 trln. dollara çatacaqdır [14].

BMT-nin Beynəlxalq Ticarət Təşkilatının məlumatına görə rəqəmsal iqtisadiyyat hazırda dünya ÜDM-nin 4,5%-dən 15,5%-ə qədərini təşkil edir və bu göstərici artım dinamikasındadır. Deməli, rəqəmsal iqtisadiyyat indi bütün ölkələr üçün qlobal rəqabət qabiliyyətini yenidən formalaşdırmaq üçün əsas seçimdir [15].

Dünya Bankının məlumatına görə rəqəmsal iqtisadiyyat qlobal ÜDM-in 15%-dən çoxunu təşkil edir. Bu isə o deməkdir ki, rəqəmsal iqtisadiyyat son on ildə ölkələr üzrə ÜDM-in artımından 2,5 dəfə daha sürətlə artıb [16]. Dünya ölkələrinin rəqəmsal iqtisadiyyatın ÜDM-də payının 2022-ci ilə olan məlumatına əsasən Danimarka, ABŞ, İsveç, Sinqapur, İsveçrə, Hollandiya, Finlandiya, Koreya Honq Konq və Kanada ilk onluqda qərarlaşmışlar [17]. 2022-ci ildə Avropa Birliyi ölkələrinin rəqəmsallaşma səviyyəsinə görə Finlandiya (69,5 bal), Danimarka (69,4 bal), Niderland (67,3 bal), İsveç (65,3 bal), İrlandiya (62,8 bal) ilk beşlikdə qərarlaşmışdır [18].

Bütün ölkələrdə olduğu kimi Azərbaycanda da rəqəmsal iqtisadiyyatın inkişafı istiqamətində bir sıra nailiyyətlər əldə olunub. Azərbaycanda rəqəmsal iqtisadiyyatın daha da gücləndirilməsi və sürətli inkişafını dəstəkləyən əsas çoxşaxəli perspektivlər aşağıdakılardır:

1. Texnologiya sahəsinin inkişafı, 2. Rəqəmsal təlim və işçilərin yetişdirilməsi, 3. E-ticarət və e-xidmətlər, 4. İnvestisiyaların cəlb edilməsi, 5. İnnovasiyaların təşviqi.

Rəqəmsal iqtisadiyyatın sürətli inkişafı üçün Azərbaycan Rəqəmsal

İnfrastruktur, İnformasiya Texnologiyaları, Elektron Xidmətlər, Rəqəmsal Ticarət, Rəqəmsal Təhsil və Tədqiqat, Rəqəmsal Qurğular və İstehsal, Rəqəmsal Hökumət və İdarəetmə kimi geniş imkanlara malikdir. Eyni zamanda, bu inkişafı dəstəkləyən yetərli qanunvericilik bazamız da mövcuddur ki, bu çoxsaylı müqavilələr, qanunvericilik və beynəlxalq normativ sənədlər vasitəsilə həyata keçirilir.

Çoxşaxəli fəaliyyət nəticəsində Azərbaycan bu istiqamətdə bir çox uğurlara nail olmuş, İKT sahəsində əldə olunmuş əlavə dəyər illər üzrə artım dinamikasında olmuşdur. Belə ki, 2015-ci illə müqayisədə İKT sektorunda məhsul (xidmətlər) buraxılışı 1,6 dəfə, bu sahədə yaradılmış əlavə dəyərin həcmi isə 1,9 dəfə artmışdır. Eyni zamanda, İKT müəssisələri tərəfindən əsas kapitalla yönəldilmiş investisiyaların həcmi 2021-ci illə müqayisədə 2022-ci ildə 2,9 dəfə artmışdır (Cədvəl 1).

Cədvəl 1. İKT sektorunda yaradılmış əlavə dəyər, min manat

Göstəricilərin adı	2015	2020	2021	2022
İKT sektorunda məhsul (xidmətlər) buraxılışı, milyon manat	1,589 .2	2,15 8.2	2,24 9.7	2,52 4.7
rabitə sektoru	1,378 .2	1,71 4.8	1,82 4.5	1 92 0.6
İKT sektorunda yaradılmış əlavə dəyərin həcmi, milyon manat	970.7	1,60 0.9	1,66 3.8	1,82 8.1
rabitə sektoru	858.1	1 31 2.9	1,39 5.6	1,43 0.1
İKT sektorunda yaradılmış əlavə dəyərin ÜDM-də xüsusi çəkisi, faizlə	1.8	2.2	1.8	1.4
rabitə sektoru	1.6	1.8	1.5	1.1
İKT müəssisələri tərəfindən əsas kapitalla yönəldilmiş investisiyalar, milyon manat	338.4	177. 2	135. 0	392. 7

Mənbə: [https://stat.gov.az/source/informatio
n_society/](https://stat.gov.az/source/informatio_n_society/)

Həyata keçirilmiş və davam etdirilən tədbirlər nəticəsində Azərbaycan “BMT-nin Ticarət prosedurlarının sadələşdirilməsi məsələləri üzrə global tədqiqatı”nın məlumatına əsasən regionda liderdir. Eyni zamanda, BMT-

nin Asiya və Sakit Okean üzrə İqtisadi və Sosial Komissiyasının (UN ESCAP) Rəqəmsal texnologiyalar və ticarətin davamlı inkişafına dair Qlobal Tədqiqatının 2022-ci il üzrə sorğusunun nəticələrinə əsasən Azərbaycan 2019-cu illə müqayisədə 5% artım nümayiş etdirərək ümumilikdə 86,02% ilə həm qonşu ölkələr (Rusiya 84,95, Gürcüstan 82,8, İran 77,42, Ermənistan 62,37, Türkiyə 86,02), həm də MDB ölkələri ilə müqayisədə lider mövqeyə sahib olmuşdur. Qeyd edək ki, bütün dünya üzrə ortalama göstərici 64,95%, inkişaf etmiş ölkələr üzrə isə bu göstərici 81,86%-dir. Kibertəhlükəsizlik indeksinə görə Azərbaycan MDB ölkələri arasında 3-cü yerdədir [19]. Ümumilikdə, Azərbaycanın nəticələrinin 2015-ci ildən bu günə dinamikasına nəzər yetirdikdə artım tempinin də dayanıqlı olduğunu xüsusilə qeyd etmək lazımdır.

Nəticə

Rəqəmsal iqtisadiyyatın bir sıra üstün cəhətləri vardır. Belə ki, rəqəmsal iqtisadiyyatın inkişaf etdirilməsi biznes mühitinin yaxşılaşdırılması, kölgə iqtisadiyyatının nisbətən aradan qaldırılması və s. bu kimi məsələlərə müsbət təsir göstərməklə bərabər, həm də əmək məhsuldarlığının artımı, şirkətlərin rəqabətqabiliyyətliliyinin yüksəldilməsi, istehsal xərclərinin aşağı salınması, yoxsulluğun və sosial bərabərsizliyin aradan qaldırılmasında da əsas amillərdəndir. Dünya iqtisadiyyatının qloballaşması və inkişaf meylləri gələcəkdə e-kommersiya əməliyyatlarının daha da genişlənməyini və iqtisadiyyatın, demək olar ki, bütün sahələrində tətbiq ediləcəyini reallaşdırır.

Rəqəmsal texnologiyaların inkişafı bəşəriyyət qarşısında tərəqqi üçün yeni imkanlar açır. Hazırda dünya Dördüncü Sənaye İnkilabına qədəm qoyur. Bu, süni intellektdən geniş istifadə, istehsalın avtomatlaşdırılması, rəqəmsal texnologiyaların iqtisadiyyatın bütün sahələrində tətbiqi, texnoloji infrastrukturun qurulması ilə sıx bağlı olaraq müxtəlif sahələrdə yeniliklərin tətbiq edilməsi və bununla da davamlı iqtisadi inkişafa nail olunması deməkdir.

Hazırda, dünyada rəqəmsallaşma istiqamətində sürətli inkişaf davam edir və bu istiqamətdə yeni-yeni təşəbbüslər irəli sürülür. Belə bir şəraitdə rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi ilə rəqəmsal iqtisadiyyatın qurulması

vacib məsələlərdəndir. Yeni dövr Azərbaycanın da qarşısında bir çox təxirəsalınmaz vəzifələr qoyur. Bu vəzifələrin həyata keçirilməsi, yəni iqtisadiyyatın rəqəmsallaşması və bununla da dayanıqlı iqtisadi inkişafa nail olunması üçün Azərbaycan hər cür imkanlara malikdir. Ölkəmizin yerləşdiyi unikal coğrafi mövqe, təbii və insan resursları, eləcə də son illərdə qəbul olunmuş Dövlət Proqramları, Sərəncam və Fərmanlar buna tam imkan verir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Polozhikhina, M. A. (2018). Tsifrovaya ekonomika kak sotsial'no-ekonomicheskii fenomen [Digital economy as a socio-economic phenomenon]. M., 8-38.
2. World Bank Group. (2016). Report on World Development: "Digital Dividends". 18 pages.
3. Golovenchik, G. G. (2019). Teoreticheskie podkhody k opredeleniyu ponyatiya tsifrovaya ekonomika [Theoretical approaches to defining the concept of the digital economy]. Nauka i innovatsii, №2 (192), 40-45.
4. Kaluzhskiy, M. L. (2014). Elektronnaya kommerciya: marketingovye seti i infrastruktura rynka [E-commerce: marketing networks and market infrastructure]. M.: Ekonomika, 328.
5. Thales Group. (n.d.). Benefits of Digital Transformation. <https://cpl.thalesgroup.com/software-monetization/benefits-of-digital-transformation>
6. Urry, N. (2018, March 20). Improving digital efficiency. <https://dexterousgroup.com.au/digital-efficiency/#>
7. HubVela. (n.d.). Digital Technology: Advantages and Disadvantages. <https://hubvela.com/hub/technology/advantages-disadvantages/digital-technology/>
8. World Bank Group. (2016). Report on World Development: "Digital Dividends". 18 pages.
9. United Nations General Assembly. (2015, September 25). A/RES/70/1 Resolution.
10. Boston Consulting Group. (n.d.). Digital Technology & Data

Overview. <https://www.bcg.com/capabilities/digital-technology-data/overview>

11. McKinsey & Company. (n.d.). Infographic: The accelerating digitization of the US economy. <https://www.mckinsey.com/capabilities/growth-marketing-and-sales/our-insights/infographic-the-accelerating-digitization-of-the-us-economy>

12. McKinsey Global Institute. (n.d.). Overview. <https://www.mckinsey.com/mgi/overview>

13. United Nations Conference on Trade and Development (UNCTAD). (n.d.). https://unctad.org/meetings/en/SessionalDocuments/a74221_ru.pdf

14. Ukrinform. (n.d.). <https://www.ukrinform.ru/rubric-technolog>

15. Google Search. (n.d.). The share of the digital economy in GDP in the countries of the world. <https://www.google.com/search?q=The+share+of+the+digital+economy+in+GDP+in+the+countries+of+the+world&rlz>

16. Edge Middle East. (n.d.). DCO 2030: Digital economy to contribute 30% of global GDP and create 30 million jobs by 2030. <https://www.edgemiddleeast.com/business/dco-2030-digital-economy-to-contribute-30-of-global-gdp-and-create-30-million-jobs-by-2030#>

17. IMD World Competitiveness Center. (n.d.). World Digital Competitiveness Ranking. <https://www.imd.org/centers/wcc/world-competitiveness-center/rankings/world-digital-competitiveness-ranking/>

18. Statista. (n.d.). EU - Digitalization Level. <https://www.statista.com/statistics/1245595/eu-digitalization-level/>

19. Electronic Government of Azerbaijan Republic. (n.d.). <https://ereforms.gov.az/az/media/xeberler/azerbaycan>

Summary

The purpose of the article is to determine the international aspects of the digital economy in the context of digitalization of the national economy. In the article, the importance, principles, main components, difficulties, opportunities, etc. of the digital economy were extensively

investigated, and the international aspects of the digital economy were analyzed. Actions and achievements in the field of digital economy in Azerbaijan were noted, results and suggestions were given.

Keywords: digital economy, transformation, technology, digital infrastructure, development

AZƏRBAYCANIN YÜNGÜL SƏNAYE MÜƏSSİSƏLƏRİNDƏ RƏQƏMSALLAŞDIRILMANIN ROLU

Mehriban Zeynalova

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC)

E-mail: mehribanzeynalova1966@mail.ru .

Səbinə Paşayeva

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetin(UNEC)

E-mail: sabina.pashayeva@unec.edu.az

Xülasə

Məqalədə yüngül sənayenin rəqəmsallaşdırılması üçün rəqəmsallaşma prosesinin əhəmiyyəti araşdırılmış, istehsalın roluna diqqət yetirilmiş, rəqəmsal texnologiyaların bu sənayeni necə dəyişdirdiyi təhlil edilmiş, respublikamızın iqtisadiyyatında aparıcı rol oynayan yüngül sənayedə rəqəmsallaşdırma və onun bazasında istehsalın avtomatlaşdırılmasının müasir vəziyyəti təhlil edilmiş, rəqəmsallaşdırmada tətbiq olunan kompüter proqramları barədə məlumat verilmiş və dünyanın inkişaf etmiş ölkələrində yaradılmış "rəqəmsal gələcəyə sıçrayış" konsepsiyasının mahiyyəti araşdırılmışdır. Bundan əlavə, yüngül sənayedə istehsalın rəqəmsallaşmasına təsir edən amillər, rəqəmsal transformasiyanın strateji məqsədləri nəzərdən keçirilmiş, istehsalın rəqəmsallaşdırılmasının verdiyi üstünlüklər göstərilmiş, eyni zamanda istehsal sahəsinin rəqəmsallaşdırılmasında rast gəlinən çətinliklərdən bəhs edilmişdir. Yerli sənayedə istehsal proseslərinin rəqəmsallaşdırılması istiqamətində yaranan çətinliklərin aradan qaldırılması və yeni texnologiyaların tətbiqinin sürətləndirilməsi üçün vacib olan tədbirlər barədə tövsiyələr verilmişdir.

Açar sözlər: rəqəmsallaşdırılma, rəqəmsal texnologiya, istehsal prosesləri, yüngül sənaye, müəssisə.

Rəqəmsallaşma müasir dünyada insan fəaliyyətinin bütün sahələrinə təsir edən əsas transformasiya proseslərindən birinə çevrilib. Bunun iqtisadiyyata, cəmiyyətin inkişafına və texnoloji tərəqqiyə böyük təsiri vardır. Ölkəmizdə aparılan rəqəmsallaşma prosesinin sistemliliyinin təmin olunması məqsədilə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev tərəfindən 27 aprel 2021-ci il tarixində “Rəqəmsal transformasiya sahəsində idarəetmənin təkmilləşdirilməsi haqqında” Fərman imzalanıb [1.1]. Rəqəmsallaşmanın təsirinə daha çox məruz qalan ən mühüm iqtisadiyyat sahələrindən biri olan yüngül sənayedir. Təqdim edilən məqalədə yüngül sənayenin rəqəmsallaşdırılmasında istehsalın roluna diqqət yetirilmiş və rəqəmsal texnologiyaların bu sənayeni necə dəyişdirdiyi təhlil edilmişdir.

Yüngül sənaye müəssisələrinin qabaqcıl rəqəmsal texnologiyaların tətbiqinə diqqət yetirməsi qısamüddətli daxili və xarici amillərin yaratdığı təsadüfi və xaotik bazar transformasiyaları dövrünün bitdiyini göstərir. Qeyd etmək vacibdir ki, indiki mərhələdə müəssisələrin rəqəmsal transformasiyası strategiyası elmi nəzəri konsepsiyalardan kənara çıxır, milli və global bazarlarda rəqabət üstünlüklərinə nail olmaq üçün əsas amilə çevrilir.

Rəqəmsal iqtisadiyyatın innovativ texnologiyaları müasir sənaye kompleksləri üçün geniş perspektivlər açır və onlara “rəqəmsal gələcəyə sıçrayış” etməyə şərait yaradır. “Rəqəmsal gələcəyə sıçrayış” konsepsiyası digər hallarda adətən prosesin tərkib hissəsi olan aralıq mərhələlərdən yan keçməklə sənayenin daha yüksək inkişaf səviyyəsinə sürətlə keçidini nəzərdə tutur. [2.4]. Yüngül sənaye müəssisələrinə bu konsepsiyanın tətbiqi innovativ texnologiyaların inkişafı və sənaye komplekslərinin daha qısa müddət ərzində (onilliklər əvəzinə, bir neçə ay və ya il ərzində) böyük dəyişikliklər etmək və onları köhnəlmiş texnologiyalardan və ya sistemlərdən uzaqlaşmağa imkan verir. Bununla yanaşı, müasir və bəzən ultra-müasir tədqiqatların aparılmasına imkan yaradır. Dünya praktikası göstərir ki, inkişaf etmiş iqtisadiyyatlarda yeni texnologiyalar tədricən köhnələrini əvəz edir, onları tamamlamaq və ya tamamilə yeniləmək üçün mütəmadi tədqiqatlar aparılır. Bu o deməkdir ki, belə dövlətlər texnologiyanın bir neçə nəsindən yan keçməklə ən

müasir texnoloji nailiyyətlərə doğru irəliləyərək sürətli inkişaf üçün böyük potensiala malikdirlər [3.3]. Qeyd edilən ölkələr texnoloji təkamülün bir neçə pilləsini sürətlə keçə və bununla da öz sənayesinin inkişafını daha yüksək səviyyəyə qaldıra bilirlər. Təəssüflə qeyd etmək olar ki, hazırda Azərbaycanın yüngül sənaye sektorunun bəzi müəssisələri hələ də köhnəlmiş texnologiyalardan istifadə edirlər.

Yüngül sənaye iqtisadiyyatın toxuculuq, geyim, ayaqqabı və digər istehlak mallarının istehsalını əhatə edən sahəsidir. Bu sektor ənənəvi olaraq müxtəlif mallar istehsal edən bir çox kiçik və orta müəssisə ilə xarakterizə olunur. O, qlobal iqtisadiyyatın mühüm hissəsidir və bütün dünyada milyonlarla iş yerini təmin edir. “Sənaye 4.0” kimi tanınan dördüncü sənaye inqilabı ilə əlaqədar olaraq, rəqəmsal transformasiya yüngül sənayenin gələcək inkişafı üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu, toxuculuq və geyim sektorunda məhsulların keyfiyyətinin yüksəldilməsinə gətirib çıxarır, eyni zamanda bazarda gərgin rəqabət şəraitində uğur qazanmaq üçün yeni üsulların ortaya çıxmasına kömək edir.

XXI əsrdə iqtisadiyyatın yüngül sənaye sektorunda istehsal rəqəmsal texnologiyaların sürətli tətbiqinin yaratdığı bir sıra problemlərlə yanaşı, həm də yeni imkanlarla üzləşmişdir. Bu növ texnologiyalar layihələndirmədən başlamış hazır məhsulların istehlakçılara çatdırılmasına kimi müəssisənin fəaliyyətinin bütün sahələrini əhatə edir.

Yüngül sənayenin rəqəmsallaşma prosesində istehsalı mühüm rol oynayır və bu rəqəmsallaşma sənayenin səmərəliliyinin, rəqabət qabiliyyətinin və dayanıqlığının artırılmasının açarıdır. Yüngül sənayedə istehsalın rəqəmsallaşmasına təsir edən bir neçə amili nəzərdən keçirək:

1. Müəssisənin avtomatlaşdırılması: Yüngül sənayenin rəqəmsallaşdırılmasının mühüm aspektlərindən biri istehsal proseslərinin avtomatlaşdırılmasıdır. Texnologiyanın sürətlə inkişaf etdiyi bir dünyada avtomatlaşdırmadan istifadə bu sənayedəki müəssisələrin davamlı inkişafının və rəqabət qabiliyyətinin ayrılmaz tərkib hissəsinə çevrilir. Robot texnikası avtomatlaşdırılmış istehsal xəttləri və ağıllı maşınlar kimi rəqəmsal texnologiyalar yüngül istehsala məhsuldarlığı artırmağa və xərcləri azaltmağa imkan verir. Bu, şirkətlərə dəyişən bazar şərtlərinə tez

uyğunlaşmağa və məhsulun keyfiyyətini yaxşılaşdırmağa imkan verir. Məsələn, rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi müəssisələrdə kompüter vasitəsilə müxtəlif geyim növlərinin dizaynını sürətləndirir və onun istehsalatla verilməsi üçün bir çox prosedurları sadələşdirir. Hazırkı dövrdə istehsal prosesində iştirak edən avadanlığın fiziki parametrlərini müxtəlif qadjetlərdən istifadə etməklə uzaqdan idarə edilə bilər. Bu cür idarəetmə gündəlik monoton işlərin avtomatlaşdırılmasına gətirib çıxarır. Avtomatlaşdırılmış sistemlər istehsal proseslərindəki əməliyyatları insana nisbətən daha yüksək sürətlə, dəqiq və keyfiyyətlə yerinə yetirir. Bu, bir tərəfdən istehsal edilən məhsulların keyfiyyətinin artırılmasını təmin edir, digər tərəfdən yerli yüngül sənayenin üzvləşdiyi peşəkar kadr çatışmazlığı problemini həll edir.

Müasir dövrdə tikij sənayesində əsas konsepsiya çeşidin mövsüm ərzində bir neçə dəfə yenilənməsini nəzərdə tutan "sürətli dəb"dür. Dünya bazarında rəqabətə davam gətirmək üçün "sürətli dəb" konsepsiyası istehsalçıları parça üzərində yeni çap üsulları axtarmağa sövq edir və bunun üçün rəqəmsal çap üsulu ən yaxşı seçimdir. Onun səmərəliliyi müxtəlif növ parçalara istənilən təsvirin çapını tətbiq etməyə imkan verən geniş imkanlarla bağlıdır. Ekoloji cəhətdən təmizliyi rəqəmsal çapın digər mühüm üstünlüyüdür. Tədqiqatlar göstərir ki, rəqəmsal çap üsulu analoji avadanlıqlarla müqayisədə su sərfiyyatını 62%, karbon qazının atmosfərə buraxılmasını 95%, enerji sərfiyyatını isə 57% azaldır.

2. *Əşyaların sənaye interneti (IIoT)*: Yüngül sənayedə istehsal proseslərinə nəzarət və təftiş etmək üçün IIoT sensor qurğularından və cihazlarından istifadə edilə bilər. Bu, avadanlığın işləmə prosesi və istehsal əməliyyatları haqqında daha çox məlumat toplamağa kömək edir və bu da öz növbəsində istehsalı optimallaşdırmağa, dayanmaların və nasazlıqların qarşısını almağa imkan verir. Yüngül sənayedə IIoT (Əşyaların Sənaye İnterneti) konsepsiyası fəal tətbiq edilir və bu, artıq idarə olunan, təhlükəsiz və səmərəli istehsal ekosistemlərinin formalaşması üçün perspektivlər yaradır.

3. *Rəqəmsal əkiz*: Artıq müəyyən müddətdir ki, rəqəmsal əkiz konsepsiyası mövcuddur. Sənaye internetinin və süni intellektin inkişafı nəticəsində konsepsiya böyük şöhrət qazanmağa başlamışdır. Rəqəmsal

əkiz (bəzən “güzgü modeli”, “rəqəmsal kölgə”, “rəqəmsal model” də adlandırılmışdır) “rəqəmsal obyektləri fiziki obyektlərlə bağlayan, dinamik, öyrənən və interaktiv texnologiyadır”. Rəqəmsal əkiz onun fiziki analoqu dəyişdikcə yenilənir və dəyişir. O, real obyektin, sistemin və ya prosesin rəqəmsal formada virtual surəti və ya modelidir. Rəqəmsal əkizlərin yaradılması rəqəmsal mühitdə fiziki sistemin və ya istehsal xəttinin rəqəmsal əkizinin (rəqəmsal modelinin) yaradılması virtual sınaq keçirməyə, istehsal proseslərini təhlil etməyə və mümkün problemləri proqnozlaşdırmağa imkan verir. Bu, istehsalı optimallaşdırmağa və daha məlumatlı qərarlar qəbul etməyə kömək edir. Rəqəmsal əkizlər şirkətlərə istehsal proseslərini daha effektiv idarə etmək, məhsulun keyfiyyətini artırmaq, xərcləri azaltmaq və ümumi məhsuldarlığı artırmağa imkan verir. Bu konsepsiya sənayedə rəqəmsal transformasiyanın əsas elementidir. Məsələn, VR və AR texnologiyaları sayəsində rəqəmsal modelləşdirmə üsulu ilə müştərilər paltar və ayaqqabıları hələ istehsaldan qabaq virtual olaraq geyinməklə yoxlaya bilərlər. 2012-ci ildə Yaponiyanın “Uniqlo” şirkəti güzgülər əvəzinə artırılmış reallıqlı LCD ekranlar quraşdırmaqla virtual geyinmə otağı ideyası ilə ortaya çıxdı: bu zaman paltarı geyinməyə ehtiyac yoxdur – uyğun modeli seçərək öz əksinizi görmək üçün sadəcə olaraq ekran qarşısına keçməlisiniz.

4. *Bulud hesablamaları və analitika:* Bulud texnologiyalarından istifadə istehsalla bağlı böyük həcmdə məlumatların saxlanmasına və təhlilinə imkan verir. Data analitikası tendensiyaları müəyyən etməyə, prosesləri optimallaşdırmağa və məhsulun keyfiyyətini yaxşılaşdırmağa kömək edə bilər. Bulud hesablamaları biznes proseslərinin avtomatlaşdırılması, məhsul və müştəri məlumatlarının idarə edilməsi və innovativ həllərin tətbiqi daxil olmaqla, yüngül sənayedə rəqəmsal transformasiya proseslərini dəstəkləyir. Məsələn, bulud əsaslı analitik alətlər real vaxt rejimində məlumatların təhlilinə imkan verir. Bulud platformaları həmçinin istehsal proseslərinə daxil edilmiş smart cihazlardan və sensorlardan məlumatları toplamaq və təhlil etmək üçün istifadə olunur. Bu, avadanlıqları daha səmərəli idarə etməyə, nasazlıqların qarşısını almağa və texniki xidmət xərclərini azaltmağa imkan verir. Bulud həlləri zərurət yarandıqda hesablama resurslarını tez

bir zamanda genişləndirməyə imkan verir ki, bu da istehsal həcminin dəyişə biləcəyi yüngül sənaye üçün xüsusilə vacibdir. Bulud hesablamaları və analitikanın tətbiqi yüngül sənayeyə səmərəliliyi artırmağa, xərcləri azaltmağa, məhsulun keyfiyyətini yaxşılaşdırmağa və müasir iş dünyasında rəqabət qabiliyyətini saxlamağa kömək edir.

5. *3D çap və əlavə istehsal:* Bu texnologiyalar yüngül sənayeyə prototipləri və hətta yüksək səviyyəli fərdiləşdirmə ilə və böyük istehsal seriyalarına ehtiyac olmadan son məhsullar yaratmağa imkan verir. Artıq yüngül sənayedə xüsusən də kiçik istehsal sahələrində geniş tətbiq edilən 3D çap prosesi 3D printerin istifadəsini nəzərdə tutur. Printerın köməyi ilə 3D çap üsulu ilə qəliblər yaratmaq və ya konkret məhsul hazırlamaq üçün istifadə edilə bilər, lakin bu üsuldən daha çox fərdi dizayn elementləri yaratmaq üçün istifadə olunur. 3D printerdən istifadə etməklə geyimin mürəkkəb hissələrini istehsal etmək və xüsusi qəliblər yaradıla bilər. Qeyd etmək lazımdır ki, 3D çap üsulu ekoloji cəhətdən daha səmərəlidir və istehsal prosesində biçim zamanı parça itkisini təxminən 35% azaldır. Aparılan təhlil 3D çapın tətbiqi və istifadəsinin səmərəliliyini təsdiq edir [4.2].

6. *Rəqəmsal platformalar və idarəetmə sistemləri:* Rəqəmsal platformaların və nəzarət sistemlərinin inkişafı istehsalın müxtəlif sahələrinin işini əlaqələndirməyə, koordinasiyanı yaxşılaşdırmağa və istehsal vaxtını azaltmağa kömək edir. ERP sistemləri - SAP ERP, Microsoft Dynamics 365, 1C:ERP və başqaları kimi maliyyə, anbar, istehsal və logistika daxil olmaqla, biznesin bütün aspektlərini idarə etmək üçün alətlərin tam dəstini təmin edir, MES sistemləri - Wonderware MES, Rockwell Software Factory Talk Production Centre və başqaları nəzarəti təmin edir. SCM sistemləri təchizat zəncirini və logistikanı optimallaşdırmağa, WMS sistemləri - Manhattan Associates, JDA Software və başqaları kimi anbar fəaliyyətlərinin idarə edilməsində, - Siemens Teamcenter, PTCWindchill və başqaları kimi məhsulun həyat dövrünü, layihələndirmədən buraxılışa və texniki xidmətə qədər idarə edilməsində, IoT platformaları - məsələn, AWS IoT, Microsoft Azure IoT və başqaları smart cihazlardan və sensorlardan real vaxt rejimində məlumat toplamaq və təhlil etmək üçün BI sistemləri - məsələn, Tableau,

Qlik View və başqaları məlumatların təhlili, hesabatlar və tablolar yaratmaq, CRM sistemləri - Salesforce, HubSpot və digərləri kimi müştəri münasibətlərini və satışları idarə etmək üçün, CAD/CAM sistemləri - AutoCAD, SolidWorks, Mastercam və başqaları kimi dizayn və istehsalın idarə edilməsi üçün istifadə olunur.

7. *Ağıllı anbarlar və logistika*: Yüngül sənayenin rəqəmsallaşması itkiləri azaltmaq və müştəri xidmətlərini yaxşılaşdırmaq üçün izləmə və inventar idarəetmə sistemləri vasitəsilə anbar və logistika fəaliyyətlərinin optimallaşdırılmasını əhatə edir. Burada əsasən 1C - ticarətin idarə edilməsi yüngül sənaye üçün geniş funksionallıq təmin edən mühasibat uçotu və inventarların idarə edilməsi üçün proqram təminatından, SAP ERP - inteqrasiya olunmuş SAP müəssisə idarəetmə sisteminin yüngül sənayedə inventarların idarə edilməsi üçün konfigurasiya edilməsi və malların uçotunun tam dövriyyəsinin təmin edilməsi proqramından, Microsoft Dynamics 365 - inventar və logistika idarəetməsi, eləcə də digər biznes prosesləri ilə inteqrasiya üçün modulları təmin edən platformadan, Oracle NetSuite - inventar və təchizat zəncirinin idarə edilməsi üçün modullar daxil olmaqla, müəssisə idarəçiliyi üçün bulud platformasından, Quick Books Commerce - kiçik və orta biznes üçün nəzərdə tutulmuş inventar və sifariş idarəetmə proqramından, Fishbowl Inventory Quick Books və digər mühasibat proqramları ilə inteqrasiya edən inventar idarəetmə sistemlərindən, Zoho Inventory - kiçik və başlanğıc bizneslər üçün faydalı ola biləcək onlayn inventar və sifariş idarəetmə xidmətindən, Trade Gecko omnichannel - pərakəndə satış üçün nəzərdə tutulmuş inventar və inventar idarəetmə platformasından istifadə olunur.

8. *Kibertəhlükəsizlik sistemləri*: Kibertəhlükəsizlik sistemləri müasir istehsalatda mühüm rol oynayır, belə ki, bir çox istehsal prosesləri və sistemləri hazırda tam və ya qismən avtomatlaşdırılmış və əlaqədirlər. İstehsal mühitində kibertəhlükəsizliyin pozulması istehsalın dayandırılması, məxfi məlumatların sızması, avadanlıqların zədələnməsi, hətta işçilərin sağlamlığı üçün təhlükəli vəziyyətlər kimi ciddi nəticələrə səbəb ola bilər. Rəqəmsal sistemlərin və məlumatların qorunması kibertəhlükəsizlik təhdidlərinin qarşısını almaq üçün rəqəmsallaşmanın

mühüm aspektinə çevrilmişdir. RFID teqləri və sensorlar kimi rəqəmsal və fiziki proseslərin inteqrasiyası istehsal boyu logistika idarəetməsini və məhsulun izlənməsini təkmilləşdirir. İstehsalçı şirkətlər tez-tez tənzimləyici yoxlamalara məruz qalır və kibertəhlükəsizlik tələblərinə uyğunluğu təmin etmək üçün ISO 27001 və ya ISA/IEC 62443 kimi təhlükəsizlik standartlarına riayət etmələri tələb olunur. İstehsalda effektiv kibertəhlükəsizlik sistemlərinin tətbiqi və saxlanması kiberməkanda daim dəyişən təhlükələrdən qorumaq üçün sistemə yanaşma, investisiya və daimi yenilənmə tələb edir.

Qeyd olunduğu kimi yüngül sənaye sahələrinin rəqəmsallaşmasında istifadə olunan texnologiyalar yalnız müəssisənin istehsal prosesinin müxtəlif problemlərini həll etmək deyil, həm də strateji biznes məqsədlərinə nail olmağa dəstək olurlar. Rəqəmsallaşmada istifadə olunan xüsusi məlumat proqramlarının və həllərin seçimi müəssisənin rəqəmsal transformasiyası sahəsində konkret ehtiyaclarından və məqsədlərindən asılıdır. Bu, rəqəmsal transformasiya məhsuldarlığını artırmaq, rəqabət qabiliyyətini yüksəltmək, bazarda aktiv fəaliyyət üçün əhəmiyyətli rol oynayır. Lakin, yerli istehsalçılar üçün yalnız texnologiyaların sadə "dəqiq" tətbiqi kifayət deyil, çünki tələbatı qazanmaq üçün idarəetmə proseslərinin tam rəqəmsallaşdırılması tələb olunur, bu da çeviklik, tez qərarlar qəbul etmək və prosedurların sadələşdirilməsini tələb edir.

Bəzi müəssisələr bu amilləri nəzərə almayaraq təşkilat strukturlarını dəyişdirmədən yalnız istehsalın bir hissəsini təkmilləşdirməyə qərar verirlər. Yeni rəqəmsal modernləşməyə artan ehtiyaca baxmayaraq ölkəmizdəki yüngül sənaye müəssisələrində rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi hələ də çox məhdud saydadır və əksəriyyəti hələ də müasir texnoloji trendlərə hazır olmadıqlarını etiraf edirlər. Bununla belə, ölkəmizdə fəaliyyət göstərən bir çox müəssisələr istehsal etdikləri məhsulların həyat dövrünün bütün mərhələlərində tədricən, lakin ardıcıl olaraq yeni texnologiyalar tətbiq edəcəklər ki, bu da onları daha rəqabətqabiliyyətli etməklə və dünya bazarına çıxmağa imkan verəcəyinə ümid vardır. Dövlətimiz bu prosesə təkan vermək məqsədilə tədbirlər görür, güzəştli maliyyələşdirmə proqramlarından başlayaraq

xüsusi sənaye zonalarının yaradılmasına qədər müxtəlif formalarda dəstək göstərir.

Yüngül sənayedə istehsal proseslərinin rəqəmsallaşdırılması onun müasir inkişafında və rəqabətqabiliyyətliliyində həlledici rol oynayır. O, biznesə sürətlə dəyişən bazarın çətinliklərinin öhdəsindən gəlməyə, səmərəliliyi artırmağa, xərcləri azaltmağa və məhsulun keyfiyyətini yaxşılaşdırmağa imkan verir. Bununla belə, rəqəmsallaşdırmanın həyata keçirilməsi yüksək başlanğıc xərclərinə, kadr hazırlığına və dəyişikliklərin idarə edilməsinə diqqət yetirməyi tələb edir. Bu üstünlüklərə baxmayaraq, yüngül sənayedə rəqəmsallaşdırma müəyyən çətinliklərlə də üzləşir:

- yüksək başlanğıc xərcləri: rəqəmsallaşdırılmış sistemlərin tətbiqi avadanlıq və işçilərin təliminə əhəmiyyətli investisiya tələb edir;
- qeyri-trivial inteqrasiya: yeni texnologiyaların mürəkkəb istehsal proseslərinə inteqrasiyası vaxt və səy tələb edir;
- ixtisaslı mütəxəssislərə ehtiyac: rəqəmsallaşdırılmış sistemlərlə işləmək üçün kadr hazırlığı və ixtisas tələb olunur ki, bu da vaxt və resurslar tələb edir;
- texniki xidmət və qulluq: rəqəmsallaşdırılmış sistemlər onların düzgün işləməsini təmin etmək üçün müntəzəm texniki xidmət və dəstək tələb edir.

Bu gün iqtisadi sistemlərin və təsərrüfat komplekslərinin rəqəmsallaşdırılması prosesinə ehtiyac şübhə doğurmur, bunu aparıcı ölkələrin və global şirkətlərin təcrübəsi də təsdiqləyir. Tədqiqatlarımızın nəticələri dördüncü sənaye inqilabının nailiyyətlərinə əsaslanan cəmiyyətin istehsal-texnoloji sisteminin müasir modelinin formalaşmasının növbəti mərhələsini təmsil edən rəqəmsal sənayenin inkişafının əsas təmayüllərini üzə çıxarmışdır. Sənaye istehsalı sahəsinin rəqəmsal transformasiyaya keçidi və yeni texnologiyaların tətbiqi bütün dünya ölkələri üçün maliyyə çətinlikləri yaradır. Lakin son nəticədə əldə edilən gəlirlərin yüksəlməsi böyük stimula yaradır. Yüngül sənayenin rəqəmsallaşdırılması məhsuldarlığın artırılmasına, xərclərin azaldılmasına və məhsulun keyfiyyətinin yaxşılaşdırılmasına kömək edir ki, bu da sənayeni daha rəqabətqabiliyyətli edir və müasir bazar şəraitinə

uyğunlaşdırır. Aparılan tədqiqatlar göstərir ki, Azərbaycanın yüngül sənaye müəssisələrində bu proseslər global tendensiyalarla müqayisədə nisbətən ləng inkişaf edir. Bu həm də dövlət səviyyəsində qanunvericilik bazasının möhkəmləndirilməsi və iqtisadi islahatların sürətləndirilməsi zərurəti ilə bağlıdır. Müasir dövrdə rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi ilə istehsalın rəqəmsallaşdırılması və avtomatlaşdırılması yerli sənaye müəssisələrindən daha çox səy tələb edir. Digər tərəfdən innovativ tədqiqatların dəstəklənməsi, rəqəmsal sərəşlələrin stimullaşdırılması, startapların və yenilikçi şirkətlərin inkişafı üçün şəraitin yaradılması, eləcə də iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrində müasir texnologiyaların tətbiqinin təşviqi ölkədə bu prosesin sürətlənməsinə təkan verə bilər.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı. (2021, aprel 27). Rəqəmsal transformasiya sahəsində idarəetmənin təkmilləşdirilməsi. Bakı. <https://president/az/articles/51299>
2. Истомина, Е.А. (2018). Оценка трендов цифровизации в промышленности. Вестник Челябинского Государственного Университета, №12.
3. Тебекин, А.В., & Егорова, А.А. (2018). Цифровая экономика как источник экономического роста. Журнал экономического государственного университета, №12.
4. Haslehner, W., Kofler, G., Pantazatou, K., & Rust, A. (Eds.). (2019). Tax and the digital economy: Challenges and proposals for reform. Alphen aan den Rijn, The Netherlands: Kluwer Law International B.V.

Summary.

The article evaluates the significance of the digitization process for the digitization of light industry, pays attention to the role of production, evaluates how digital technologies change this industry, examines the current state of digitization in light industry, which plays a leading role in the republic's economy, and the automation of production based on it, and provides information on computer programs used in digitization, and the core of the "leap to the digital future" idea produced in the industrialized world was looked into. Additionally, the strategic objectives of digital transformation were reviewed, the factors influencing the digitalization of production in light industry were discussed, the benefits of digital production were illustrated, and at the same time, the challenges that had to be overcome in this area were mentioned. On actions necessary to remove obstacles developing in the direction of digitizing production processes in the local industry and for expediting the adoption of new technologies, recommendations were made.

Keywords: digitalization, digital technology, manufacturing processes, light industry, enterprise.

AZƏRBAYCANIN RƏQƏMSAL MƏNZƏRƏSİNDƏ BİZNESİN İDARƏ EDİLMƏSİ

Türkan Rəhimova
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC)
E-mail: turkanrahimova@yahoo.com

Xülasə

“Azərbaycanın rəqəmsal mənzərəsində biznesin idarə edilməsi” rəqəmsal dövrü əhatə edən Azərbaycan iqtisadiyyatının transformativ səyahətini araşdırır. Məqalə sənayelərin və bazarların yenidən formalaşdırılmasında rəqəmsal iqtisadiyyatın əhəmiyyətini qeyd edir və bu təkamülün səbəb olduğu sürətli texnoloji irəliləyişləri vurğulayır. O, rəqəmsal iqtisadiyyatın komponentlərini müəyyən edir, onun ənənəvi biznes modellərindən fərqlərini vurğulayır. Məqalə bu transformasiyaya təkan verən xüsusi rəqəmsal təşəbbüsləri, platformaları və biznesləri araşdıraraq Azərbaycanın özünü rəqəmsal inqilabın önündə necə yerləşdirdiyinə dair nüanslı anlayışı təmin edir. O, bizneslərə bu dinamik mənzərəni idarə etmək, böyüməyə təkan vermək, müştəri təcrübələrini artırmaq və inkişaf edən bazar tendensiyalarına uyğunlaşmaq və texnologiyadan istifadə etmək üçün təsirli anlayışlar təklif edir. Burada elektron ticarət, ödəniş sistemləri, IoT, Elektron hökumət alətləri və s. kimi önəmli məqamlara toxunulur. Məqalə Azərbaycanın rəqəmsal iqtisadiyyatında biznesin idarə edilməsinin gələcəyinə perspektivli baxışla yekunlaşır.

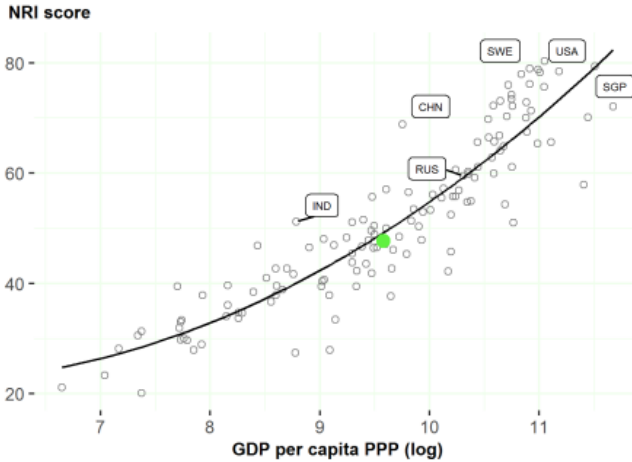
Açar sözlər: rəqəmsal iqtisadiyyat, transformasiya, iqtisadiyyat, rəqəmsal, Azərbaycan

Son illər Azərbaycan global rəqəmsal iqtisadiyyatın görkəmli oyunçusu kimi çıxış edir. Strateji cəhətdən Avropa və Asiyanın kəsişməsində yerləşən ölkə iqtisadi artıma təkan vermək və innovasiyaları təşviq etmək üçün texnologiya sahəsindəki irəliləyişlərdən istifadə edib və etməkdədir. Bu məqalə də Azərbaycanın rəqəmsal mənzərəsində

biznesin idarə edilməsinin unikal dinamikasını, əsas tendensiyaları, uğurlu strategiyaları və gələcək perspektivləri araşdırır.

Qrafik 1-də¹ həm NRI (Network Readiness Index) balı, həm də adambaşına düşən ÜDM baxımından Azərbaycanın mövqeyi göstərilmişdir. Trend xətti iqtisadiyyatın gəlir səviyyəsini nəzərə alaraq gözlənilən NRI xalını göstərir. Göründüyü kimi, Azərbaycan trend xəttindən bir qədər aşağıdır və bu, onun şəbəkə hazırlığının gəlir səviyyəsini nəzərə alsaq, gözlənilənlərə az və ya çox uyğun olduğunu göstərir.

Mənbə: networkreadinessindex.org

Azərbaycanda texnoloji transformasiyanın əsası onun rəqəmsal infrastrukturundan mütləq şəkildə asılıdır. Rəqəmsal infrastruktur ölkənin rəqəmsal iqtisadiyyata transformasiyası mərhələsində baza rolunu oynayır. Azərbaycan rəqəmsal infrastrukturunun inkişafında əhəmiyyətli addımlar ataraq daha əlaqəli və texnoloji cəhətdən inkişaf etmiş iqtisadiyyata doğru transformativ keçidi həyata keçirir. Bunların başında internet bağlantısı

¹ networkreadinessindex.org

və genişzolaqlı genişlənmə durur. Azərbaycan internet infrastrukturunun genişləndirilməsinə böyük sərmayə qoyaraq şəhər və kənd yerlərinə yüksək sürətli genişzolaqlı çıxışın təmin edilməsinə diqqət yetirməklə internetə daxil olma nisbətlərinin əhəmiyyətli dərəcədə artmasına nail olmuşdur. Bununla bərabər cənab Prezidentin “Azərbaycan Respublikasında İnformasiya Cəmiyyətinin İnkişafı üzrə Milli Strategiya” Sərəncamı² kimi təşəbbüslər bütün vətəndaşlar üçün əlaqə və rəqəmsal çıxışın yaxşılaşdırılması üzrə məqsədlərin müəyyən edilməsində mühüm rol oynamışdır. Digər yandan 4G/5G şəbəkəsinin yayılması transformasiya şəraitində mütləq addımlardan biri kimi səciyyələndirilir. Ölkədə 4G və 5G şəbəkələrinin tətbiqi mobil internetin sürətini və imkanlarını xeyli yaxşılaşdırmışdır. Bu, geniş çeşidli rəqəmsal xidmətlər və tətbiqlərə imkan verən mobil istifadəçilər üçün problemsiz əlaqəni asanlaşdırmışdır. Bu da öz növbəsində yüksək sürətli mobil internetin mövcudluğu ilə mobil tətbiqlərin, e-ticarətin və rəqəmsal məzmun istehlakının artmasına səbəb olmuşdur.

Azərbaycanda elektron hökumət və rəqəmsal xidmətlərin inteqrasiyası rəqəmsal iqtisadiyyat daxilində biznes mənzərəsinin transformasiyasında mühüm rol oynamışdır. Bu addımları aşağıdakı kimi sadalaya bilərik.

1. Sadələşdirilmiş İnzibati Proseslər

- “ASAN xidmət” mərkəzləri kimi Elektron Hökumət platformaları inzibati qarşılıqlı əlaqələrdə inqilab etdi. İndi bizneslər sadələşdirilmiş və səmərəli şəkildə lisenziyaların alınmasından tutmuş vergi bəyannamələrinin təqdim edilməsinə qədər geniş çeşiddə dövlət xidmətlərindən istifadə edə bilirlər.

- Rəqəmsal xidmətlər bizneslərin bürokratik yoldan keçmək ehtiyacını aradan qaldırır, nəticədə əhəmiyyətli vaxt və xərclərə qənaət edilir.

² president.az

2. *Təkmil Əlçatımlılıq və Rahatlıq*

- Rəqəmsal xidmətlər bizneslərə dövlət resurslarına və məlumatlarına gecə-gündüz çıxış imkanı verir. Bu əlçatanlıq bizneslərin dövlət qurumları ilə əlaqə saxlamasını, hətta adi iş saatlarından kənar da belə xidmətlərə öz rahatlığı ilə daxil olmasını təmin edir.

- Onlayn portallar və tətbiqlər bizneslərə internet bağlantısı olan istənilən yerdən sənədləri təqdim etmək, ödənişlər etmək və məlumat əldə etmək imkanı verir.

3. *Azaldılmış sənədləşmə prosesləri*

- Elektron Hökumət platformaları fiziki sənədləşmədən asılılığı kəskin şəkildə azaldır. Müəssisələr indi sənədləri, ərizələri və hesabatları elektron şəkildə təqdim edə bilər ki, bu da əl ilə sənədləşmə işlərinə və dövlət idarələrinə fiziki səfərlərə ehtiyacı minimuma endirir.

- Bu rəqəmsal keçid təkcə ekoloji davamlılığı təşviq etmir, həm də inzibati prosesləri sürətləndirir.

4. *Şəffaflıq və Hesabatlılıq*

- Azərbaycanda Elektron Hökumət təşəbbüsləri şəffaflıq və hesabatlılığı vurğulayır. Rəqəmsal platformalar müəssisələrə müxtəlif dövlət xidmətləri üçün qaydalar, prosedurlar və tələblər haqqında aydın və əlçatan məlumat verir.

- Müəssisələr qərar qəbul etmə prosesində şəffaflığı təmin etməklə, öz ərizələrinin və əməliyyatlarının gedişatını izləyə bilərlər.

5. *Məlumat Təhlükəsizliyi və Məxfiliyi*

- Azərbaycanda Elektron Hökumət platformaları məlumat təhlükəsizliyi və məxfiliyə üstünlük verir. Müəssisələr tərəfindən təqdim olunan həssas məlumatları qorumaq üçün güclü kibertəhlükəsizlik tədbirləri tətbiq edilir.

- Rəqəmsal imzalar və şifrələmə texnologiyaları bizneslə bağlı məlumatların bütövlüyünü və məxfiliyini qoruyur.

6. *KOB və Startaplara dəstək*

- Elektron Hökumət təşəbbüslərinə çox vaxt kiçik və orta sahibkarlıq (KOB) və startaplar üçün ixtisaslaşmış xidmətlər və dəstək mexanizmləri daxildir. Bu, sahibkarlıq və innovasiya üçün əlverişli mühiti gücləndirir.

- Resurslar, məlumat və maliyyə imkanları rəqəmsal kanallar vasitəsilə asanlıqla əlçatan edilir və kiçik bizneslər üçün oyun sahəsini bərabərləşdirir.

7. *Biznes əməliyyatları ilə inteqrasiya*

- Elektron Hökumət platformaları biznes əməliyyatları ilə problemsiz inteqrasiya üçün nəzərdə tutulub. API (Tətbiq Proqramlaşdırma İnterfeysləri) və rəqəmsal interfeyslər bizneslərə daxili sistemlərini hökumət məlumat bazaları ilə birləşdirməyə imkan verir, məlumat mübadiləsini və hesabatlari asanlaşdırır.

- Bu inteqrasiya biznes proseslərinin səmərəliliyini artırır, səylərin təkrarlanmasını azaldır və tənzimləyicilərə uyğunluqda dəqiqliyi artırır.

Ümumilikdə, Elektron Hökumət və rəqəmsal xidmətlər Azərbaycanın rəqəmsal iqtisadiyyatında biznes üçün əvəzolunmaz alətə çevrilib. Bu platformalardan istifadə etməklə müəssisələr tənzimləmə proseslərini asanlıqla idarə edə, əsas əməliyyatlarına diqqət yetirə və iqtisadiyyatın ümumi böyüməsinə və rəqabət qabiliyyətinə töhfə verə bilərlər. Bu xidmətlər inkişaf etməyə davam etdikcə şübhəsiz ki, Azərbaycanda biznesin idarə edilməsinin gələcəyinin formalaşmasında mühüm rol oynayacaqlar.

Azərbaycanda rəqəmsal iqtisadiyyatı idarə edən əsas sektorlar dedikdə ölkə daxilində rəqəmsal mənzərənin idarə edilməsində və formalaşmasında xüsusilə təsirli olan əsas sənaye və iqtisadi fəaliyyət sahələri başa düşülür. Bu sektorlar rəqəmsal texnologiyalara, informasiya və kommunikasiya sistemlərinə və onlayn platformalara güclü inamla xarakterizə olunur. Onlar Azərbaycanın rəqəmsal iqtisadiyyatının inkişafında, böyüməsində və davamlılığında həlledici rol oynayırlar. Bu sektorlar rəqəmsal texnologiyalar, proseslər və xidmətlər vasitəsilə

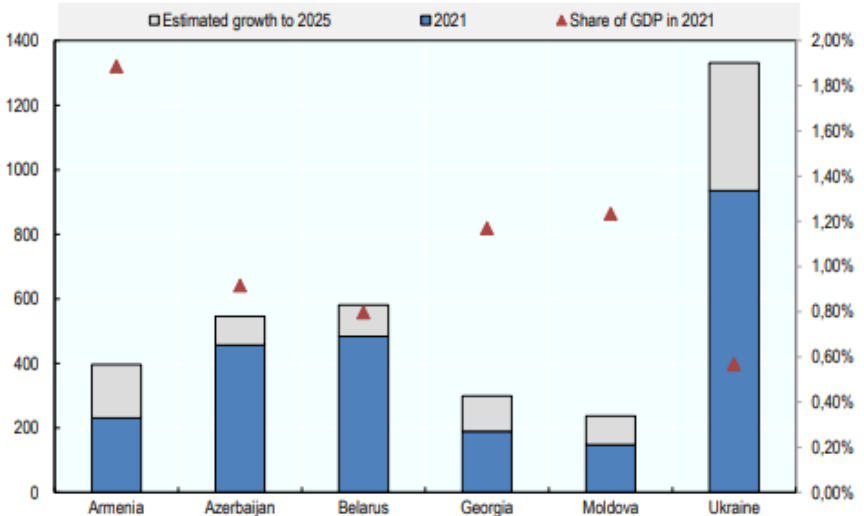

İqtisadi dəyər yaratmaqdan məsuldur. Onlar e-ticarət, fintech, ağıllı şəhərlər, rəqəmsal məzmunun yaradılması, proqram təminatının inkişafı, rəqəmsal marketing, telekommunikasiya və s. daxil olmaqla, geniş sənaye sahələrini əhatə edir. Azərbaycan kontekstində bu sektorlar texnoloji tərəqqiyə təkan verməkdə, iş yerləri yaratmaqda, investisiyaların cəlb edilməsində və innovasiyaların təşviqində mühüm rol oynayır. Onlar həmçinin biznesin necə fəaliyyət göstərməsinə, müştərilərlə qarşılıqlı əlaqəyə və global bazarda rəqabətə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. Bu əsas sektorları anlamaq və onlara investisiya qoymaq Azərbaycanın rəqəmsal iqtisadiyyatında iştirak etmək və inkişaf etmək niyyətində olan hər bir biznes və ya siyasətçi üçün vacibdir. Bu əsas sektorlara nəzər salsaq, onları aşağıdakı kimi klassifikasiya edə bilərik:

- ***Elektron ticarət və onlayn bazarlar***

Umico, Nakhchivan Supermarket, Bakcell Market, Azbooka, Xəzər Agro, Supermart və s.

Qrafik 2. E-ticarət bazarının ölçüsü

Mənbə: OECD hesablamaları (Statista, 2021), ÜDM-in təxminləri (BVF, 2021).

- ***Fintech və Rəqəmsal Ödənişlər***

eManat, MilliÖdəniş, Paycell, ExpressPay, Unibank Online, Kapital Bank Online və s.

- ***Ağıllı Şəhərlər və IoT İntegrasiyası***

ASAN Ağıllı Şəhər, Bakı Ağ Şəhər, Azərsu Ağıllı Su İdarəetməsi, Bakı Metropoliteninin Ağıllı Nəqliyyat Təşəbbüsləri və s.

- ***Rəqəmsal Məzmun Yaradılması və Media***

APA Group, Trend News Agency, 1news.az, AzerNews, Report News Agency və s.

- ***Elektron Hökumət və Rəqəmsal Xidmətlər***

ASAN xidmət, e-Hökumət Portalı, Elektron Viza Sistemi, Elektron Vergi Sistemi, Milli Məlumat Reyestri, Elektron Gömrük Bəyannaməsi Sistemi və s.

- ***Program təminatının inkişafı və IT xidmətləri***

Sinam, Ultra, Best Comp Group, Azercell, Data Processing Center və s.

- ***Rəqəmsal marketing və reklam***

KOLORAD, iDEA Digital Agency, Web Interactive Consulting, Marketo, AdCore və s.

- ***Telekommunikasiya və Bağlantı***

Azercell, Bakcell, AzerTelecom, Ultra, Delta Telecom və s.

Bu sektorlar iqtisadi artıma, innovasiyalara və təkmilləşdirilmiş biznes idarəetmə təcrübələrinə töhfə verməklə Azərbaycanda rəqəmsal iqtisadiyyatı idarə edir. Bu sektorlar inkişaf etməyə davam etdikcə, Azərbaycan global rəqəmsal mənşərdə rəqabətədavamlı oyunçu olaraq qalmağa hazırdır.

Rəqəmsal iqtisadiyyat genişləndikcə kibertəhlükəsizlik ən vacib məsələyə çevrilir. Azərbaycanda bizneslər həssas məlumatların qorunması və kibertəhlükələrdən qorunmaq üçün tədbirlərə üstünlük

verməlidir. Digər mühüm bir məsələ isə rəqəmsal savadlı işçi qüvvəsinin təmin edilməsidir. Texnologiya və rəqəmsal bacarıqların inkişafına yönəlmiş təhsil proqramları və təşəbbüslər rəqəmsal iqtisadiyyatın sürətini saxlamaq üçün həyati əhəmiyyət kəsb edir.

Nəticə

Azərbaycanın rəqəmsal iqtisadiyyatda səyahəti texnologiyanın transformasiya gücünə sübutdur. Rəqəmsal infraqurudan, dövlət dəstəyindən və innovativ biznes təcrübələrindən istifadə etməklə Azərbaycan özünü rəqəmsal dövrdə regional lider kimi göstərib. Ölkə bu trayektoriyaya davam etdikcə, uyğunlaşan və innovasiya edən bizneslər, şübhəsiz ki, Azərbaycanın rəqəmsal iqtisadiyyatının gələcəyinin formalaşmasında mühüm rol oynayacaqlar.

Azərbaycanın rəqəmsal iqtisadiyyatında biznesin idarə edilməsinin gələcəyi ümidverici görünür. Bu dinamik mənşərdə inkişaf etmək üçün aşağıdakı təkliflər verilə bilər:

- AI, blockchain və IoT kimi inkişaf etməkdə olan texnologiyaları əhatə etmək;
- Rəqəmsal aktivləri qorumaq üçün kibertəhlükəsizlik tədbirlərinə üstünlük vermək;
- Beynəlxalq əməkdaşlıq və tərəfdaşlıq mühiti yaratmaq;
- İşçilər üçün davamlı təlim və bacarıqların artırılmasına investisiya qoymaq.

Nəticə olaraq, Azərbaycanın rəqəmsal mənşəsi biznesin çiçəklənməsi üçün böyük potensiala malikdir. İnnovasiyaları mənimsəməklə, insan kapitalına sərmayə qoymaqla və əməkdaşlıq ekosistemini inkişaf etdirməklə Azərbaycan təkcə qlobal rəqəmsal tendensiyalarla ayaqlaşmağa deyil, həm də rəqəmsal iqtisadiyyatın müxtəlif sektorlarında lider olmağa hazırdır. Qarşıdakı səyahət perspektivlidir və bu fürsətdən istifadə edən bizneslərin Azərbaycanın rəqəmsal inqilabının mərkəzində yer alacaqları qaçınılmazdır.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Rəsmi İnternet Səhifəsi (president.az): President of Azerbaijan. (n.d.). Official website. Retrieved from <https://president.az>.
2. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi: State Statistical Committee of the Republic of Azerbaijan.
3. Elektron Hökumət Portalı (e-gov.az): E-Government Portal of Azerbaijan. (n.d.). Retrieved from <https://e-gov.az>.
4. ITU Publications: International Telecommunication Union.
5. Kapital Bank - Birinci Bank | Bütün Bank Xidmətləri: Kapital Bank. (n.d.).
6. Promoting Enterprise Digitalisation in Azerbaijan (oecd.org): <https://www.oecd.org>.
7. Rəqəmsal 2023: Azərbaycan — DataReportal – Global Digital Insights

Summary

The article explores the transformative journey of Azerbaijan's economy during the digital era titled "Business Management in Azerbaijan's Digital Landscape." It acknowledges the significance of digital economy in the reshaping of industries and markets, emphasizing the rapid technological advancements triggered by this evolution. The components of the digital economy are identified, highlighting its differences from traditional business models. By examining specific digital initiatives, platforms, and businesses, the article provides nuanced insights into how Azerbaijan positions itself in the forefront of the digital revolution. It offers effective insights for businesses to navigate this dynamic landscape, inhibit growth, enhance customer experiences, and align with emerging market trends through technology adoption. Crucial aspects such as e-commerce, payment systems, IoT, e-government tools, and others are touched upon.

Keywords: digital economy, transformation, economy, digital, Azerbaijan

AZƏRBAYCANDA TURİZM BİZNESİNİN İNKİŞAFI ÜÇÜN RƏQƏMSALLAŞMANIN VƏ İNNOVATİV FƏALİYYƏTİN YARATDIĞI İMKANLAR

Samirə Rüstəmovə

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC)

E-mail: samira_rustamova@unec.edu.az

Xülasə

Məqələdə rəqəmsallaşmanın turizm sənayesi üçün yaratdığı üstünlüklər, bu zaman istifadə olunan innovativ yollar araşdırılmış, Azərbaycanda turizm infrastrukturunun mövcud vəziyyəti öyrənilmişdir. Müəssisələrin qiymətləri, gəlirləri və dəyəri mövcud biznes modellərini yaratmaq və dəyişdirmək üçün biznes proseslərinin inteqrasiyası texnologiyalardan istifadə etməklə müəyyən edilirsə, rəqəmsal transformasiya prosesi mobil texnologiyalar, internet, süni intellekt, əlavə reallıq və virtual reallıq kimi rəqəmsal texnologiyaların biznes proseslərində istifadəsi nəticəsində baş verən bütün dəyişikliklər və qarşılıqlı təsirlər kimi müəyyən edilir.

Rəqəmsal turizmin inkişafı turistlərin səyahət təcrübəsini zənginləşdirməklə yanaşı, səyahət və turizm sənayesinə yeni imkanlar təqdim edir. Rəqəmsal turizm insanlara səyahət zamanı böyük rahatlıq təmin edir. Mobil proqramlar və digər rəqəmsal alətlər turistlərə xəritələr, naviqasiya alətləri, atraksionlar haqqında məlumat və şərhlər kimi bələdçiliyi təmin edir. Bu, turistlərə səyahətlərini daha xoş və səmərəli planlaşdırmağa kömək edir.

Açar sözlər: turizm sənayesi, innovativ fəaliyyətlər, infrastruktur, rəqəmsallaşma

1. Giriş

Keçmişdən bu günə insanların həyatında iz qoymuş mühüm sənaye inqilabları baş vermişdir. İlk sənaye inqilabında buxar maşını icad edildi və buxar gücünün meydana çıxması ilə mexaniki istehsal

sistemlərindən istifadə edildi. İkinci sənaye inqilabında elektrik enerjisi, kütləvi istehsal keçdi, kompüterlərin və internetin istifadəsi üçüncü sənaye inqilabında başladı. Son “Sənaye 4.0” da adlandırılan dördüncü sənaye inqilabında, sənayedə işçi qüvvəsi əvəzinə maşınlar yer almağa başladı; əşyaların interneti, robotlar və kiberfiziki sistemlər ön plana çıxdı.

Sənaye 4.0 dövründən əvvəl uzun illərdir texnologiya anlayışı mövcuddur. İT sektoru ilə bağlı tədqiqatçılar tərəfindən müxtəlif tədqiqatlarda qeyd olunsa da, bu dövrdən sonra rəqəmsal texnologiyalar diqqəti cəlb etməyə və bütün sənaye sahələrində geniş istifadə edilməyə başladı.

Bu kontekstdə müxtəlif sahələrdə istifadə olunan rəqəmsal texnologiyalar həm rəqabət üstünlüyünü təmin edir, həm də davamlılığın təmin edilməsində dəyişikliklərə səbəb olan rəqəmsallaşma və rəqəmsal transformasiya biznes üçün əsaslı dəyişikliklərə gətirib çıxarır.

2. Rəqəmsallaşmanın turizm sənayesində yaratdığı üstünlüklər

Dövrümüzdə gündən-günə artan texnoloji inkişafılar bütün sektorlara təsir etdiyi kimi turizm sənayesindən də yan keçməmişdir. Turizmdə sektorunda da müştərilərə ən yaxşı səviyyədə xidmət göstərmək üçün texnoloji obyektlərdən səmərəli istifadə mühüm məsələdir.

Rəqəmsal turizmin inkişafı, ilk növbədə, onlayn qeydiyyat və planlaşdırma imkanları turistlərə səyahətlərini asanlıqla təşkil etmək imkanı verir. İnternet axtarışları, onlayn bron platformaları və mobil proqramlar turistlərə tez və asanlıqla mehmanxana bron etməyə və aviabilet almağa imkan verir.

Xüsusilə, rəqəmsal transformasiya xidmət sektoru olan turizm sənayesindəki qonaqlara əvvəlcədən məhsul və xidmətləri təcrübədən keçirmək, fərdiləşdirilmiş xidmətlər göstərmək, qonaq izləmə və turizm müəssisələrinin bu kimi digər məsələlərində baş verəcək texniki problemlərin vaxtında həll olunmasında fayda yaratmaqdadır.

Həmçinin turizm biznesində rəqəmsal transformasiya; əşyaların interneti, süni intellekt, virtual reallıq, robotlar, 3D printerlər kimi ağıllı texnologiyalardan istifadə turizm müəssisələrində biznes proseslərinin istifadəsini əhatə edən bir prosesdir.

Turizm müəssisələrindən qonaqlama yerlərində; ağıllı turizm texnologiyaları, sorğu, insan resursları və ön planda olan avtomatlaşdırma və fərdiləşdirilmiş xidmətlərin göstərilməsi, səyahət agentliklərində onlayn məhsul və xidmətlərin satışı, məlumatların toplanması, marketinq, məhsul və xidmət təcrübələrində, hava yollarında sənişinlərə Self-Service xidmətlər (köşklərdən mobil minik talonlarının çapı və Ekspres Baqaj xidməti və s.) göstərilməsi, qida və içki bizneslərində, xidmətin avtomatlaşdırılması və menyu sifariş yerinə yetirmə proseslərində daha gigiyenik və daha sürətli olmaq kimi mühüm məsələlərin həllində genişspekterli əhəmiyyətə malikdir.

Xüsusilə Covid-19 pandemiyası dövründə turizm müəssisələrində həm işçilərin, həm də qonaqların sağlamlığını qorumaq üçün gigiyena məsələlərini əsas tutaraq təmassız xidmət əsas məsələlərdən olmuşdur. Bu çərçivədə turizm müəssisələri təmassız xidmətlər təqdim edərək davamlılığı və rəqabət üstünlüyünü təmin etmək üçün ağıllı turizm texnologiyalarını bizneslərinə daha sürətli uyğunlaşdırmağa başladılar.

3. Azərbaycanda turizm infrastrukturunun mövcud vəziyyəti

Son illərdə turizm infrastrukturunun inkişafına və güclü sənaye tərəfdaşlığının təşviqinə verdiyi diqqət sayəsində Azərbaycanın turizm sənayesi nəzərəcarpacaq inkişaf trayektoriyasında olmuşdur. Asiya ilə Avropa arasında körpü kimi Azərbaycan güclü və davamlı inkişaf edən infrastrukturla təmin edilən unikal təcrübə qarışığı təklif edir. Buraya nəqliyyat, yerləşdirmə, turizm xidmətləri və sənaye üçün vacib olan digər obyektlər daxildir.

Nəqliyyat turizm infrastrukturunun əsas elementidir və Azərbaycan bu sahəyə böyük investisiyalar yatırır. Yerləşdirmə turizm infrastrukturunun mühüm hissəsini təşkil edir. Azərbaycan Bakıdakı dəbdəbəli otellərdən tutmuş büdcəyə uyğun qonaq evlərinə və kənd yerlərində unikal eko-lojalara qədər geniş seçimlər təklif edir.

Azərbaycanın turizm sektorunda İKT-nin tətbiqi ziyarətçilərin təcrübəsini xeyli yaxşılaşdırıb. 2017-ci ildə istifadəyə verilmiş e-Viza sistemi, ASAN Viza daha çox beynəlxalq turisti cəlb etməklə viza müraciəti prosesini sadələşdirib. Bundan əlavə, Azərbaycan Turizm Şurasının istifadəçi üçün əlverişli internet saytında ölkənin görməli yerləri, yaşayış, nəqliyyat və s. otellər və turoperatorlar da daxil olmaqla yerli bizneslər də getdikcə daha çox onlayn sifariş sistemlərini birləşdirir.

Rəqəmsal marketinq sosial media platformalarından və axtarış sisteminin optimallaşdırılmasından istifadə etməklə Azərbaycanın turizm təkliflərini qlobal miqyasda tanımaq üçün səmərəli istifadə olunur. “Bir daha nəzər sal” kampaniyası ölkənin beynəlxalq imicini yüksəldən uğurlu rəqəmsal marketinq təşəbbüsünün nümunəsidir.

Beynəlxalq tərəfdaşlıq Azərbaycanın turizm sənayesinin mühüm tərkib hissəsidir. Ölkə Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Ümumdünya Turizm Təşkilatı (UNWTO) ilə əməkdaşlıq edərək turizmin davamlı inkişafına kömək edir. Onun digər beynəlxalq turizm və qonaqpərvərlik qurumları ilə əlaqələri Azərbaycanın qlobal turizm xəritəsində mövqeyini gücləndirməyə kömək edir.

Öz növbəsində Azərbaycanda öz milli xüsusiyyətlərinə (təbii sərvətlərinə və gözəl qorunan ərazilərə, rekreasiya dənizi və dağlıq ərazilərə, Naftalanın müalicəvi sanatoriyalarına, çoxəsrlik tarix və mədəniyyət abidələrinə, məşhur şəhərlərə, maraqlı ekskursiya marşrutlarına, parlaq xalq ənənələrinə və festivallar, o cümlədən gastronomiya və şopinq festivalı) turizmdə sahibkarlığın prioritet sahələri aşağıdakılardan ibarət olmalıdır: gastronomiya, sağlamlıq, tarixi, mədəni, ekoloji, dağ, ovçuluq, balıqçılıq və alış-veriş turizmi. Geniş populyarlığına və sürətli inkişafına baxmayaraq, turizm bazarı güclü və zəif tərəfləri ilə xarakterizə olunur. Azərbaycanda turizmdə sahibkarlığın imkan və təhdidlərini, güclü və zəif tərəflərini müəyyən etmək üçün SWOT təhlili aparılıb (Cədvəl 1).

Cədvəl 1. Azərbaycan turizmində sahibkarlığın SWOT (güclü, zəif tərəfləri, imkanları və təhdidləri) təhlili

Güclü	Zəif tərəfləri
Təbii ehtiyatların olması Dənizə çıxış olması Dağ mənzərəsi olması Dağ dəniz və meşə üçlüyünün bir arada olması (Nabran) Müalicə resursları ehtiyatları (Naftalan nefti dünyada analoqu yoxdur) Tarixi və mədəni irs Milli adət-ənənələr və bayramlar İnnovasiya potensialı	Rəqabətliklik (Aİ ölkələri) İqlim şəraiti, mövsümlilik Turizm infrastrukturu Material bazası Xidmət və xidmətlərin keyfiyyəti Davamlılıq və inklüzivlik
İmkanları	Təhdidləri
Qarabağın işğaldan azad olunması Pandemiya şəraitində yerli və milli turizm seqmentinin genişləndirilməsi Milli strategiya və islahatlar baxımından gözlənilən inkişaf Prioritet unikal (gastronomik, ekoloji, sağlamlıq, dağ turizmi) və yeni (rəqəmsal turizm, şoping turizmi) istiqamətlərin aktivləşdirilməsi Turizmin rəqəmsallaşdırılması Ölkənin nüfuzunun, imicinin qurulması	COVID-19 pandemiyasının təsiri və nəticələri Sərhədləri keçmək və turistik yerləri ziyarət etmək üçün məhdudiyətlərin hələ də davam etməsi Artan rəqabət Beynəlxalq turizm bazarında liderliyin olmaması

Turizm sahibkarlığının təsvir olunan potensial imkanlarından ən səmərəli və vaxtında istifadə edilməsi və bu sahədə mümkün təhlükələrin

qarşısının alınması idarəetmənin effektivliyindən və onun alətlərinin dövrümüzün reallıqlarına uyğunluğundan asılıdır.

3. Turizm sənayesində innovativ həllər

Coğrafi və hava şəraiti, görməli yerlər, mədəniyyət və tarix, nəqliyyat və kommunikasiyalar, informasiya texnologiyaları milli iqtisadiyyatın turizm sektorunun böyüməsindən və təşviqindən asılıdır. Onların maksimum istifadəsi, müxtəlif xidmətlərin birləşməsi, yeni məhsulun yaradılması innovativ turizmin inkişafı üçün potensial ola bilər. Turizmin həyata keçirilməsi sahəsində informasiya texnologiyaları, idarəetmə və kadrların idarə edilməsi, texniki xidmət sahələrində yeniliklər tətbiq oluna bilər. İnkişaf potensialı baxımından turizm innovasiyaları turizm sektorunda köklü dəyişikliklərdən tutmuş, mövcud sistemin idarəetmə və təşkilati komponentlərinin təkmilləşdirilməsinə qədər özünü göstərir [4].

Turizm bazarında əsas innovativ fəaliyyətlər bunlardır:

- Reklam kampaniyalarının həyata keçirilməsi (KİV vasitəsilə);
- Endirimlər və promosyonlar vasitəsilə istehlakçıların cəlb edilməsi və bu məlumatların turistlərə çatdırılması;
- Potensial müştərilər üçün müsbət reputasiyanın yaradılması, xidmətin təkmilləşdirilməsi, turizm şirkətləri, mehmanxanalar və işə subyektləri haqqında rəylər sisteminin formalaşdırılması;
- İnformasiya texnologiyalarından istifadə, o cümlədən informasiyanın axtarışı və çatdırılması üçün əlverişli vasitələrin, internet saytlarının, mobil proqramların və s. işlənilməsi və hazırlanması və yaradılması;
- Regionda əvvəllər təmsil olunmayan turizm xidmətləri növlərinin tətbiqi və təşviqi: yeni turlar, marşrutlar, aviadaşıyıcılarla əməkdaşlıq, otellər, restoranlar, internet vasitəsilə muzeylərə baş çəkmək və s.;
- Yeni turizm obyektlərinin tikintisi;
- Rəqiblərin işinin öyrənilməsi, o cümlədən uğurla inkişaf edənlər [7].

Günümüzdə turizm sənayesindəki ən əhəmiyyətli tendensiyalardan biri böyük məlumat analitikasının istifadəsidir. Turizm

müəssisələri müştərilərini daha yaxşı başa düşmək və xidmətlərini təkmilləşdirmək üçün səyahət nümunələri, üstünlükləri və davranışları haqqında çoxlu məlumat toplayır. Bu məlumatları təhlil edərək, turizm biznesləri yaranan tendensiyaları müəyyən edərək və bazarın xüsusi segmentlərini cəlb etmək üçün hədəflənmiş marketing kampaniyaları hazırlaya bilərlər.

İnternetin və smartfonların geniş yayılması ilə Azərbaycanda turizm sənayesi rəqəmsal inqilab yaşadı. Rəqəmsal texnologiya turistlərin səyahətlərini planlaşdırma, yerləşdirmə yerlərini bron etmə və təyinatları haqqında məlumat əldə etmə üsullarını dəyişdirdi. Azərbaycanda hökumət turizm sənayesində rəqəmsal texnologiyalardan istifadəni təşviq etmək üçün bir sıra təşəbbüslərə başlayıb.

Ən diqqətçəkən təşəbbüslərdən biri elektron viza sistemidir ki, bu da turistlər üçün viza müraciəti prosesini sadələşdirib və Azərbaycana səfərini asanlaşdırıb. Elektron viza sistemi turistlərə elektron şəkildə viza üçün müraciət etmək və əldə etmək imkanı verən onlayn platformadır [9].

Digər mühüm təşəbbüs “InfoBus” adlı mobil proqramın hazırlanmasıdır. Tətbiq Azərbaycanın böyük şəhərlərində ictimai nəqliyyat marşrutları, hərəkət cədvəlləri və biletlərin qiymətləri haqqında məlumat verir. Proqram həmçinin turistik yerlər, otellər, restoranlar və digər maraqlı yerlər haqqında məlumat verir.

Nəticə

1. Turizm sənayesində davamlı artım müvəffəqiyyəti təmin etmək üçün ölkələrin rəqəmsal iqtisadiyyata uyğunlaşması çox vacibdir. Azərbaycanda turizm sənayesində rəqəmsal texnologiyalardan istifadə getdikcə daha çox əhəmiyyət kəsb edir.

2. Azərbaycanda turizm infrastrukturunda və sənaye oyunçularında mövcud vəziyyətin və tendensiyaların təhlili sektor üçün müsbət perspektivləri ortaya qoyur. Ölkə müasir infrastrukturun, o cümlədən mehmanxanaların, nəqliyyat şəbəkələrinin və mədəni attraksionların inkişafına mühüm investisiyalar yatırır. Beynəlxalq

mehmanxana şəbəkələrinin mövcudluğu və yerli turizm müəssisələrinin fəal iştirakı sənayenin ümumi böyüməsinə və peşəkarlığına kömək edir.

3. Hal-hazırda səyahət və turizm sənayesində əsas innovativ və rəqəmsal tendensiyalar arasında robotlaşdırma, kibertəhlükəsizlik texnologiyaları, böyük məlumatların emalı, ağıllı idarəetmə, səsli idarəetmə və axtarışdan istifadə, virtual və əlavə reallıq, tanınma texnologiyaları, təmassız ödənişlər, internet şeylər, süni intellekt haqlı olaraq seçilir, o cümlədən süni intellektə malik chatbotlar və s.

Ədəbiyyat siyahısı

1. İsmayılova, S. (2021). Azərbaycanın turizm sektoru: rəqəmsal transformasiya üçün imkanlar və problemlər.
2. Rustamova, S.R. (2020). Current trends in the assessment of the tourism market. In 55th International Scientific Conference on Economic and Social Development – Baku, June 18-19.
3. Зуева, М.М. (2012). Инновационная деятельность как средство укрепления экономического потенциала туристической отрасли, № 5(41).
4. Тихомирова, И.И., & Андреева, А.А. (2015). Инновационная деятельность в сфере туризма: Сущность и специфика, Том 7, № 2.
5. Bayat, T., & Özdemir, Ş. (2020). Ulaştırma altyapısı ve imkânlarının turizm işletmelerinin performansına olan etkisinin belirlenmesine yönelik bir dinamik panel veri analizi. Beykoz Akademi Dergisi.
6. Karaoulanis, A., & Vasiliki, K. (2018). Tourism In Developing Countries. The Path Towards Sustainable Development and its Interaction with the Local Communities, The Environment, and the Human Factor. SocioEconomic Challenges, 4(2), 80-86.
7. Viafuture.ru. (n.d.). Инновации в туризме: технологии, успешные проекты. <https://viafuture.ru/katalog-idej/innovatsii-v-turizme>
8. Tourfaq.net. (n.d.). Туристический бизнес. <http://tourfaq.net/>

9. evisa.gov.az. (n.d.). <https://evisa.gov.az/az/information>

Summary

The article explores the advantages created by digitization for the tourism industry, examining innovative approaches currently utilized. It investigates the current state of tourism infrastructure in Azerbaijan. While the values, revenues, and significance of institutions are determined by using digital technologies to integrate business processes, the process of digital transformation is identified as bringing about all changes and mutual effects in business processes due to the use of digital technologies such as mobile technologies, the internet, artificial intelligence, augmented reality, and virtual reality. The development of digital tourism not only enriches tourists' travel experiences but also presents new opportunities for the travel and tourism industry. Digital tourism provides significant convenience for people during travel. Mobile applications and other digital tools offer tourists accessibility to features such as maps, navigation tools, information about attractions, and notes. This helps tourists plan their trips more comfortably and cost-effectively.

Keywords: tourism industry, innovative activities, infrastructure, digitizat

RƏQƏMSAL İQTİSADİYYAT BİZNESİN İDARƏEDİLMƏSİ

Ruhiyyə Hacıyeva
Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti
E-mail: ruhiyya.haciyeva.30160@adau.edu.az

Xülasə

Rəqəmsal İnkişaf və Nəqliyyat Nazirliyi İKT Strateji Yol Xəritəsinin həyata keçirilməsində rol oynayır. Onlar ilk növbədə İKT ilə bağlı siyasətlərə cavabdeh olsalar da, digər təşkilatlar da planların formalaşmasına öz töhfələrini verirlər. Bu planlar həllin tətbiqi, rəqəmsal təlim və beynəlxalq e-ticarət kimi sahələri əhatə edir. Rəqəmsallaşdırma Komissiyası dövlət qurumlarını, özəl sektor nümayəndələrini və akademik dairələri bir araya gətirəcək. Onun əsas məqsədi rəqəmsallaşdırma siyasətləri üzrə dialoq və koordinasiya üçün forum rolunu oynayaraq, eyni zamanda siyasətin işlənilib hazırlanmasına dair tövsiyələr vermək, qanun və qaydalar layihələri ilə bağlı rəy bildirmək və rəqəmsallaşdırma gündəliyi ilə bağlı təşəbbüslər üzrə məsləhət verməkdir. KOBİA-nın təkliflərinin miqyası və ödəmə müddəti ilə birlikdə dövlət tərəfindən maliyyələşdirilən proqramlar, kəndən alınan məsləhət xidmətləri üçün, tələbi stimullaşdırmaq üçün istifadə edilməlidir. Bu çətinliklərə baxmayaraq, bir çox KOB-lar bu sahədə xidmətlərin göstərilməsindən faydalanır.

Açar sözlər: adaptiv texnologiyalar, genişzolaq, pilotsuz nəqliyyat vasitələri, rəqəmsal və virtual mühəndislik,

Tədqiqatın metodologiyası

Çağdaş dövrdə virtual dünya bazarlarında və cəmiyyətdə yeni dinamikaların yaranmasına səbəb olan real dünyaya əhəmiyyətli təsir göstərir. Bu transformasiya şirkətlər daxilində marketing strategiyaları və təşkilati prinsiplər daxil olmaqla, aspektlərə təsir göstərir. O, təfəkkürlərə, iqtisadi davranışlara və məhsuldarlığa təsir göstərir. Ancaq əsasları

xatırlamaq çox vacibdir. Sənaye 4.0 kəşfiyyat, blokçeyn, mədən mərkəzləri, böyük məlumat və bulud saxlama həlləri rəqəmsal platformaları, 3D və 4D çap kimi qabaqcıl çap üsulları, adaptiv texnologiyalar, pilotsuz nəqliyyat vasitələri, rəqəmsal və virtual mühəndislik təcrübələri kimi bir sıra texnologiya və konsepsiyaları əhatə edir. O, həmçinin artırılmış reallıq (AR) və virtual reallıq (VR) təcrübələri ilə yanaşı, internet imkanlarından istifadə edən planlaşdırma və istehsal nəzarət sistemlərini də əhatə edir[1]. İş yerində əməkdaşlıq bu texnologiyalar vasitəsilə texniki xidmət texnikaları ilə gücləndirilir. Rəqabət gücləndikcə və müştəri üstünlükləri sürətlə dəyişdikcə bu mənzərənin qurulmasında müştəri münasibətləri hər şeydən üstündür. Bu mühitdə effektiv ünsiyyət müştərilərin təcrübələrini fərdiləşdirməklə onlarla əlaqələri gücləndirir. Bəzi dəyərlər empatiya, müştərilərin ehtiyaclarına qarşı yanaşma və problem həll etmə bacarıqları qazanc əldə etmək üçün əsas vasitəyə çevrilir[2]. Rəqəmsal İnkişaf və Nəqliyyat Nazirliyi İKT Strateji Yol Xəritəsinin həyata keçirilməsində rol oynayır. Onlar ilk növbədə İKT ilə bağlı siyasətlərə cavabdeh olsalar da, digər təşkilatlar da planların formalaşmasına öz töhfələrini verirlər. Bu planlar həllin tətbiqi, rəqəmsal təlim və beynəlxalq e-ticarət kimi sahələri əhatə edir. Aydın ki, bu fəaliyyətlərdə fəal iştirak vacibdir.

Bununla belə, qurumlar arasında koordinasiyanın olmaması mövcud siyasət təşəbbüslərinin təklif etdiyi potensialın istifadəsinə mane olur.

Cədvəl 1. İnternetdə Veb saytı (Web Site, Web Page) olan hüquqi şəxslərin sayı, 2022-ci il

İqtisadi fəaliyyət təsnifatı üzrə	Veb saytı olan müəssisələrin sayı, vahid	o cümlədən xüsusi çəkisi, faizlə:			Veb saytı Azərbaycan serverlərində yerləşdirilməmiş iş müəssisələrinin sayı, vahid
		fəaliyyətdə olan müəssisələrin sayında	kompyuterdən istifadə etmiş müəssisələrin sayında	internetdə istifadə etmiş müəssisələrin sayında	

Ölkə üzrə	2 535	10,5	15,9	19,1	1 636
o cümlədən:					
Kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq	49	2,7	7,0	9,2	27
Mədəncixarma sənayesi	33	10,6	19,4	20,4	13
İstehsal sənayesi	165	10,1	15,7	17,6	118
Elektrik enerjisinin istehsalı, paylanması və təbii qazın və buxarın çatdırılması	25	10,2	12,3	12,5	12
Su təchizatı; tullantıların təmizlənməsi və emalı	29	10,2	12,9	14,7	15
Tikinti	176	9,5	16,2	18,4	73
Ticarət; nəqliyyat vasitələrinin təmiri	215	5,0	7,9	8,7	155
Nəqliyyat və anbar təsərrüfatı	81	10,5	16,3	17,6	45
Turistlərin yerləşdirilməsi və ictimai iaşə	63	18,0	25,1	27,4	37
İnformasiya və rabitə	158	27,7	30,3	32,6	110
Maliyyə və sığorta fəaliyyəti	422	36,4	37,3	41,1	334
Dəşinməz əmlakla əlaqədar əməliyyatlar	49	8,3	16,7	19,0	23
Peşə, elmi və texniki sahələrdə söylər	225	14,7	21,4	25,9	131
İdarəetmə və dəstək xidmətləri	102	11,9	22,3	25,9	67
Dövlət idarəetməsi və müdafiə; sosial təminat	358	9,9	12,8	21,7	231
Elm və təhsil	126	9,6	12,5	13,0	65
Əhalinin sağlamlığı və sosial xidmətlərinin göstərilməsi	98	11,0	15,7	16,4	62
İstirahət, əyləncə və incəsənət sektorunda fəaliyyət	87	11,9	21,7	24,9	60
Digər sektorlərdə xidmətlərin göstərilməsi	74	5,5	10,4	15,3	58

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi [3].

Tədqiqatın tətbiqi əhəmiyyəti

Azərbaycan Respublikasının siyasətlərinin həyata keçirilməsini asanlaşdırmaq və onların effektivliyini artırmaq üçün mövcud siyasətlərin təsirini qiymətləndirmək, dəstək proqramlarından və infrastrukturdan istifadə etmək vacibdir. Cədvəl 1-in məlumatlarına görə bu siyasətin həyata keçirilməsinin bütün səviyyələrində koordinasiya səbəb ola bilər. Buna nail olmaq üçün koordinasiya platforması kimi Rəqəmsallaşdırma Komissiyasının yaradılması faydalı ola bilər. Bu yüksək səviyyəli platforma, məsələn, Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin nəzdində fəaliyyət göstərəcək. Müstəqil texniki katibliyi sənədlərin təqdim edilməsinə və arayış materiallarına cavabdeh ola bilər. Rəqəmsallaşdırma Komissiyası dövlət qurumlarını, özəl sektor nümayəndələrini və akademik dairələri bir araya gətirəcək. Onun əsas məqsədi rəqəmsallaşdırma siyasətləri üzrə dialoq və koordinasiya üçün forum rolunu oynayaraq, eyni zamanda siyasətin işlənilməsinə dair tövsiyələr vermək, qanun və qaydalara dair layihələrlə bağlı rəy bildirmək və rəqəmsallaşdırma gündəliyi ilə bağlı təşəbbüslər üzrə məsləhət verməkdir. Həm üzvləri, həm də üzv olmayan müəssisələr üçün qeyd etmək olar.[4] Etibarlı internet bağlantısının olması irəliləyişləri təmin etmək üçün çox vacibdir. Azərbaycanın timsalında rabitənin gücləndirilməsinə yönəlmiş siyasət məqsədlərinə nail olmaq üçün regionlar üzrə texnologiya və internetə çıxışda fərqlərin aradan qaldırılması xüsusilə vacibdir.

Tədqiqatın nəticələri

Azərbaycan öz siyasətinin OECD-nin Genişzolaqlı İnternetə Çıxış üzrə Tövsiyəsinə uyğunluğunu qiymətləndirməyi düşünməlidir. Qiymətlərlə genişzolaqlı xidmətlər təklif etməklə onlar hamı üçün internet əlçatanlığını artırabilir. Genişzolaqlı internetə çıxışa mane olan hər hansı maneələri aradan qaldıraraq bu xidmətlərin həyata keçirilməsinin təkmilləşdirilməsinə diqqət yetirmək vacibdir. Buna rəqabəti təşviq edən və investisiyaları stimullaşdıran investisiya qaydaları və siyasətləri qəbul etməklə nail olmaq olar. Bundan əlavə, əlaqənin

kəsilməsi hallarını minimuma endirmək üçün, rabitə şəbəkələrinin dayanıqlığını gücləndirmək üçün səylər göstərilməlidir. Şəbəkə müxtəlifliyi və artıqlıq kimi tədbirlər bu şəbəkələrin sabitliyinin gücləndirilməsində rol oynaya bilər [5].

Tədqiqatın orijinallığı və elmi yeniliyi

İnfrastrukturun tətbiqi Azərbaycanın regionlarında internet bağlantısını və genişzolaqlı çıxışı əhəmiyyətli dərəcədə artırmağa imkan verir. Buna investisiyaları təşviq edən və əlverişli şəbəkə əhatəsi ilə nəticələnən siyasətlər vasitəsilə nail olmaq olar. Sürətli stasionar şəbəkələrə çıxışı genişləndirmək üçün Azərbaycan investisiya yatırmaq və ya tender keçirmək barədə düşünə bilər. Bundan əlavə, vergi güzəştləri ilə aşağı faizli kreditlər təklif etmək, dövlət dəstəyi və ya azaldılmış spektr haqları ilə sektor investisiyalarının cəlb edilməsi ərazilərdə əlaqəni daha da dəstəkləyə bilər. Ayrı-seçkilik siyasətini təşviq etməklə və bazarda rəqabəti gücləndirməklə Azərbaycan münasib qiymətlərlə istifadəçilər üçün artan seçim və təkmilləşdirilmiş şəbəkə infrastrukturunu təmin edə bilər. Hökumət bu tərəqqiyə kömək etmək üçün ticarət və investisiya qarşısındakı maneələrin azaldılmasına da diqqət yetirməlidir. KOBİA-nın təkliflərinin miqyası və ödəmə müddəti ilə birlikdə dövlət tərəfindən maliyyələşdirilən proqramlar, kəndən alınan məsləhət xidmətləri üçün, eləcə də tələbi stimullaşdırmaq üçün istifadə edilməlidir. KOBİA-nın dəstək xidmətləri göstərəkən ehtiyatlı olması vacibdir. Orta müəssisələr (KOB) arasında təlim və mentorluq xidmətlərinə artan maraq və tələbat var, baxmayaraq ki, bu, özəl sektorun konsaltinq bazarını poza və onun böyüməsinə mane ola bilər. Bu çətinliklərə baxmayaraq, bir çox KOB-lar bu sahədə xidmətlərin göstərilməsindən faydalanır.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Asiya İnkişaf Bankı. (2019). Azərbaycan: Ölkədə Rəqəmsal İnkişafın İcmalı. <https://www.adb.org/sites/default/files/institutional-document/484586/aze-digital-developmentoverview.pdf>
2. Avropa İnvestisiya Bankı. (2020). Böyük rəqəmsal fərq. <https://www.eib.org/en/stories/growing-digital-divide>
3. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi 2022
4. BTİ. (2020). Rəqəmsal bacarıqların qiymətləndirilməsi Təlimatı. <https://academy.itu.int/mainactivities/research-publications/digital-skills-insights/digital-skills-assessment-guidebook>
5. KMU.Digital. (2021). KMU Digital - KOB-lar üzrə Avstriyanın Rəqəmsallaşdırma Təşəbbüsü. From <https://www.kmudigital.at/Content.Node/kampagnen/kmudigital/the-austrian-digitalizationinitiative-for-smes.html>

Summary

The Ministry of Digital Development and Transport plays a role in the implementation of the ICT Strategic Roadmap. Although they have primary responsibility for ICT-related policies, other organizations also contribute to the formulation of plans. These plans cover areas such as solution implementation, digital learning and international e-commerce. Its main purpose is to act as a forum for dialogue and policy coordination on digitalization, as well as provide advice on policy development, provide feedback on draft laws and regulations, and advise on initiatives related to the digitalization agenda. There is growing interest and demand for training and mentoring services among medium-sized enterprises (SMEs), although this could disrupt the private sector consulting market and slow its growth. Despite these challenges, many SMEs benefit from providing services in this area.

Keywords: adaptive technologies, broadband communications, unmanned vehicles, digital and virtual engineering.

DATA MİNING PROSESLƏRİ İLƏ VERİLƏNLƏRİN TƏHLİLİ MƏRHƏLƏLƏRİ

Roza Misirli

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC)

E-mail: rosa.misirli@gmail.com

Türkan Bəşirli

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC)

E-mail: turkan_bashirli@unec.edu.az

Xülasə

Data mining sahəsi son iyirmi ildə, xüsusən də kompüter elmləri cəmiyyətinin nöqtəyi-nəzərindən sürətli addımladı. Data mining mürəkkəb və çoxmərhləli prosesdir. Bu müxtəlif mərhələlərlə məlumatların toplanması, əvvəlcədən işlənməsi və təhlilidir. Verilənlərin əvvəlcədən işlənməsi mərhələsi yüksək dərəcədə tətbiqi xüsusiyyətə xasdır, çünki verilənlərin müxtəlif formatları onlara müxtəlif alqoritmlərin tətbiq edilməsini tələb edir. Məqalədə verilənlərin emal mərhələsində məlumatların inteqrasiyası, təmizlənməsi və xüsusiyyətlərin çıxarılması və verilənlərin emalı kimi Data mining proseslərindən bəhs edilir.

***Açar sözlər:** data mining, maşın öyrənməsi, verilənlərin emalı*

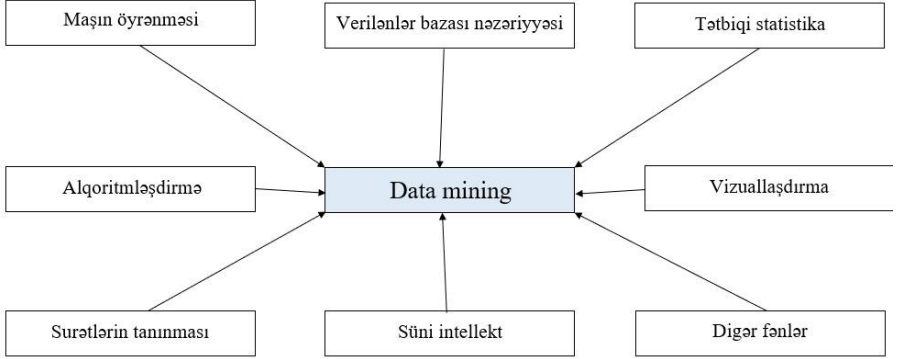
GİRİŞ

Data mining böyük məlumat toplularından faydalı olduğu düşünülen və aralarındakı əlaqə bilinməyən məlumatları tapmaq, həmin məlumatları istifadə edə biləcəyimiz formaya çevirmək üçün yaradılmış üsullar toplusudur. Bu üsullar qərar qəbul etməkdə effektiv rol oynayır. Riyazi metodlarla informasiya texnologiyalarının son nailiyyətləri toplanaraq formal metodlarla qeyri-formal metodlar harmonik olaraq birləşirlər. Fundamental üsullar verilənlərin öyrənilməsinin sonrakı tədqiqi üçün əla

əsas təşkil edir, onlar məlumatların təhlilinin əsl mürəkkəbliyi haqqında tam təsəvvür yaratmır.

Data mining verilənlər bazası ilə sıx bağlıdır. Bu bir çox fənləri özündə birləşdirən sahədir. (**Şəkil 1**)

Maşın öyrənməsi, təbii dil emalı və süni intellekt kimi inkişaf etmiş texnologiyaların çox vacib bir hissəsi olan data mining, şirkət problemlərini həll etmək, riskləri azaltmaq və yeni fərsətlər əldə etmək üçün üstünlük təşkil edir. Məsələn, data mining unudulmuş səbətlərlə bağlı e-poçtların potensial müştərilərə göndərməli olduğunuz optimal vaxtı təmin edir.

Data mining dörd əsas “super problemə” malikdir:

Bunlara klasterləşdirmə, təsnifat, assosiasiya nümunəsi mədənciliyi və kənar təhlil aiddir. Bu problemlər çox vacibdir, çünki onlar müxtəlif verilənlərin əldə edilməsi proqramları kontekstində tikinti blokları kimi dəfələrlə istifadə olunur. Nəticə etibarlı ilə, bu problemlər üçün effektiv və səmərəli metodların layihələndirilməsinə verilənlərin öyrənilməsi üzrə tədqiqatçılar və praktiklər tərəfindən böyük diqqət yetirilmişdir.

Data mining prosesinin aşağıdakı mərhələlərini qeyd edə bilərik.

1. **Məlumatların toplanması:** Bu mərhələdə daha sonra emal olunacaq məlumatlar müxtəlif mənbələrdən toplanaraq müəyyən bir məlumat toplusu halına gətirilir. Toplama mərhələsindən sonra məlumatlar çox vaxt verilənlər bazasında və ya daha çox emal üçün məlumat anbarında saxlanılır.

2. **Məlumatların təmizlənməsi və xüsusiyyətlərinin çıxarılması:**
Toplanan məlumatlar və ya başqa sözlə desək, verilənlər, ilkin toplanan zaman emal üçün uyğun formada olmaya bilər, yəni çox zaman qarışıq vəziyyətdə toplanılır. Əksər hallarda məlumatlar müxtəlif mənbələrdən toplandığına görə toplanmış bütün məlumatlar emal üçün vahid bir formaya inteqrasiya edilməlidir. Verilənləri emala uyğun vəziyyətə gətirmək üçün onları çoxölçülü, vaxt seriyası və ya yarımstruktur format kimi verilənlərin öyrənilməsi alqoritmlərinə uyğun formata çevirmək vacibdir. Verilənlərin xüsusiyyətlərinin çıxarılmasında əsas rolunu oynayan çoxölçülü formatdır ki, bu da ən geniş yayılmış formatdır. Burada verilənlər sahələr, atributlar və ya ölçülər olaraq adlandırılmış müxtəlif xüsusiyyətlərə ayrılır. Məlumatların xüsusiyyətlərinin çıxarılması mərhələsi çox vacib bir mərhələdir, çünki çox zaman bu mərhələ məlumatların tənzimlənməsi ilə paralel olaraq aparılır ki, bu zaman çatışmazlıqlar və ya məlumatlar düzəldilir. Sözügedən mərhələ sonlandıqda emal üçün hazırlanmış məlumatlar yenidən verilənlər bazalarında saxlanıla bilər.
3. **Verilənlərin emalı:** Data mining prosesinin son mərhələsi olan bu mərhələdə verilənlər analitik alqoritmlərin istifadəsi ilə emal edilərək məlumat sahibinin istifadə edə biləcəyi formaya gətirilir. [1.s.5]
Data Mining üçün aşağıdakı metodları göstərə bilərik:
Təsnifat təhlili (Classification Analysis);
Assosiasiya qaydalarının öyrənilməsi (Association Rule Learning);
Regressiya təhlili: Ən çox Xətti Regressiya və Logistik Regressiya üsullarından istifadə olunur.
Klasterləşmə (Clustering);
Anomaliyanın aşkarlanması (Outlier Detection);
Zaman seriyasının proqnozlaşdırılması (Time Series Forecasting);
Qərar Ağacları (Decision Trees);
Neyron şəbəkələr (Neural Networks);
Vizuallaşdırma (Visualization);
Ardıcıl Model Mining (Sequential Pattern Mining) [2]

Hansı metoddan istifadə ediləcəyi məlumat yığınının xüsusiyyətlərindən, problemin növündən və təhlilin məqsədlərindən asılıdır.

Məsələn, Qərar ağacları (Decision Trees) təsnifat (kateqoriyanın proqnozlaşdırılması) və reqressiya (dəyərin proqnozlaşdırılması) problemlərini həll etmək üçün istifadə edilə bilər. Data mining də tez-tez istifadə olunan modelləşdirmə üsuludur. Bu üsul bir sıra qərar qaydalarına uyğun olaraq məlumat yığınını bölən və nəticədə hədəf dəyişənini proqnozlaşdıran ağac strukturlu model yaradır. Qərar ağaclarına əsaslanan statistik öyrənmə üsulları sadəliyi, intuitiv təsviri və proqnozlaşdırma dəqiqliyi sayəsində böyük populyarlıq qazanmışdır.

Qərar ağaclarının bir sıra üstünlükləri və çatışmazlıqlarını qeyd edək:

- Ağac strukturu həm kateqorik, həm də ədədi xüsusiyyətləri təbii və aydın şəkildə idarə edə bilər.

- Qərar ağaclarının iyerarxik quruluşu, xüsusiyyəti şərti məlumatların effektiv kodlaşdırılmasına imkan verir.

- Statistikanı bilmədən sahə mütəxəssisləri tərəfindən asanlıqla başa düşülə və şərh edilə bilər.

- Qərar ağaclarının son dərəcə şərh edilə bilən olmasına baxmayaraq, proqnozlaşdırma dəqiqliyi ümumiyyətlə digər müəyyən edilmiş statistik öyrənmə metodlarından daha aşağıdır, tətbiq etməzdən əvvəl modeli düzgün hazırlamaq və tənzimləmək vacibdir. [3.s.306]

Müasir dövrdə rabitə, sığorta, təhsil, istehsal, bankçılıq, pərakəndə satış, e-ticarət, tibb və bioinformatika kimi müxtəlif sahələrdə data miningdən istifadə olunur. Bu, mütəxəssislərə daha çox pul qazanmağa və ya daha çox qənaət etməyə kömək edə bilər. Data mining keçmişə anlamaq və gələcəyi proqnozlaşdırmağın ən güclü yollarını izah edir.

Mütəxəssislər gələcək proqnozlar vermək və biznesə strateji məsləhətlər vermək üçün böyük həcmli məlumatların daxilində mənalı əlaqələr axtarırlar və tapdıqları məlumatları risk və xərcləri minimuma endirmək, yeni bazarlar araşdırmaq, istehlakçı davranışını daha yaxşı başa düşmək və s. üçün istifadə edirlər.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Charu C. Aggarwal, *Data Mining: The Textbook*, New York USA: Aggarwal, C. C. (Year). *Data Mining: The Textbook*. New York, USA: Publisher.
2. <https://blog.turhost.com/veri-madenciliği> -nedir/: AuthorLastName, AuthorInitials. (Year). Title of the article. Retrieved from [URL].
3. Dirk P. Kroese, Zdravko I. Botev, Thomas Taimre, Radislav Vaisman. *Data Science and Machine Learning, Mathematical and Statistical Methods*. May 2022: Kroese, D. P., Botev, Z. I., Taimre, T., & Vaisman, R. (2022). *Data Science and Machine Learning: Mathematical and Statistical Methods*. Publisher.
4. *The Elements of Statistical Learning. Data Mining? Inference and Prediction*. Trevor Hastie, Robert Tibshirani, Jerome Friedman: Hastie, T., Tibshirani, R., & Friedman, J. (Year). *The Elements of Statistical Learning: Data Mining—Inference and Prediction*.

Summary.

Data mining has come a long way in the past two decades, especially from the perspective of the computer science community. Data mining is a complex and multi-step process. It is data collection, pre-processing, and analysis in various stages.

The data pre-processing stage is highly applied because different formats of data require different algorithms to be applied to them. The article discusses Data mining processes such as data integration, cleaning and feature extraction and data processing in the data processing phase.

Keywords: data mining, machine learning, data processing

III. INTERNATIONAL CONFERENCE ON MODERN TRENDS ON DIGITAL
ECONOMY
16 November, 2023, Baku, Azerbaijan

BİZNESİN İDARƏ EDİLMƏSİNİN İNFORMASIYA SİSTEMLƏRİ: MÜASİR ASPEKTLƏR

i.f.d.SEVİNC FİZULİ QIZI KƏRİMOVA
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC)
kerimli.sevincli@unec.edu.az

ÜLVİYYƏ ŞAHİN QIZI ƏLİYEVƏ
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC)
ulviyyali08@gmail.com

Xülasə

Biznesdə informasiya toplusunun əsas məqsədi onun əsasında mümkün qədər dəqiq, qeyri-müəyyənliyi minimal səviyyədə olan biliklər yaratmaqdan və qərarlar qəbul etməkdən ibarətdir. İnformasiya sistemləri müəssisələrin ümumi fəaliyyətini yüksəltmək, effektiv biznes proseslərinin idarə edilməsini təmin etmək və daxili fəaliyyətlərində informasiyadan istifadə edən işləri tənzimləmək üçün dəstək verir. Məqalədə informasiya sistemlərinin biznesin idarəedilməsində oynadığı rol və funksiyaları araşdırılır.

***Açar sözlər:** sistem, sistem yanaşması, informasiya sistemləri, biznes prosesləri*

GİRİŞ

Texnologiyanın inkişafı və iş dünyasında olan sürətli dəyişikliklərdə informasiya sistemlərinin əhəmiyyəti və rolu danılmaz faktır. İşin effektivliyin artırmaq üçün informasiya sistemləri biznesin müxtəlif sahələrində fəaliyyətin hər bir addımında tətbiq edilir. Müasir biznes proseslərin idarə edilməsinin informasiya sistemlərinin xarakteristikası üçün, ilk növbədə, əsas anlayışlara münasibətimizi dəqiqləşdirək.

Sistem-müəyyən bir məqsədə çatmaq üçün insanların, resursların, konsepsiyaların və metodların toplusudur. [1]. Sistemin hissələri nədir, sistem hissələrinin bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqəsi, proseslərin işləməsi və xüsusiyyətləri, sistemin məqsədləri nələrdir kimi hallar sistem yanaşması ilə araşdırılır. Bir sistemin effektiv olması üçün sistemə əks əlaqə və

nəzarət komponentlərinin daxil olunmalıdır. Bu komponentlər sayəsində sistem özünü izləyərək düzəlişlər edə bilər.

Sistemlər həm də xarici mühit və şəraitlə qarşılıqlı əlaqədə olur. «Sistem» sözünə «informasiya» sözünün əlavə edilməsi onun yaradılmasında və fəaliyyətində məqsədi göstərilir. İnformasiya – kompleks kateqoriyadır, yəni informasiya – işgüzar münasibətlərin şərti və vasitəsidir; informasiya – təşkilat haqqında məlumatların cəmiyyətə çatdırılması vasitəsidir;

İnformasiya idarəetmə qərarının qəbul edilməsi prosesinin əsasında olan istehsalın müstəqil amilidir. [2.s.28]

İnformasiya sisteminə **biznes proseslər, insanlar və informasiyanın** özü daxildir. İnformasiya sistemi o zaman faydalı olacaq, o zaman əhəmiyyət kəsb edəcək ki, tələb olunan qaydada istifadə olunsun. Bu sistemlər yaradılarkən, onun istifadəçilər üçün asan olmasına xüsusi diqqət yetirilməlidir. İnformasiya texnologiyaları müəsisələrə yeni iş imkanları, rəqiblər üzərində üstünlük, məlumatlara sürətli çıxış, müştərilərə və təchizatçılara çıxış imkanı, dinamik platforma, xərc və performans, virtual mühitdən istifadə, məhsuldarlıq, vaxtdan səmərəli istifadə, keyfiyyətli xidmət kimi faydalar verir.

İnformasiya sistemi «insan-maşın (kompüter)» tipli sistemlər sinfinə daxildir. Bu tip sistemlərdə insanın sistemin fəaliyyətində iştirakı vacib sayılır. İnsan bir tərəfdən sistemin istifadəçisi rolunda çıxış edir, digər tərəfdən isə sistemin fəaliyyətinə cavabdehlik daşıyır.

İnformasiya sistemləri tərəfindən biznesin dəstəklənməsi dedikdə, biznesdəki bəzi ümumi məsələlərin həlli nəzərdə tutulur. Biznesin hər bir bölməsinə uyğun istənilən məsələ, hazırda demək olar ki, informasiya texnologiyalarının köməyi ilə həll edilir. Biznes prosesləri məhsul və ya xidmətin istehsalı üçün tələb olunan fəaliyyətlər toplusudur. Gün-gündən biznes proseslərini informasiya sistemləri zəruri meyarlar baxımından təkmilləşdirir. Bir sıra istiqamətləri nəzərdən keçirək

- Biznesdə proseslər avtomatlaşdırılaraq vaxta və xərclərə qənaət edilir.
- Əməliyyatların kompüter mühitində həll edilməsi insan səhvlərinin qarşısını alır.

- İnformasiya sistemləri istifadəçi tərəfindən rahat istifadə olunan və asan anlaşılındır.
- İnformasiya sistemləri biznes proseslərində təkrarları və qarışıqlığı aradan qaldırır.

Müəsisələr məlumat bazasını (database) yaratmaq, idarə etmək üçün SQL (Structured Query Language) əsaslı proqramlardan istifadə olunur. Bu proqramlara CRM (Customer Relationship Management), ERP (Enterprise Resource Planning) və s. daxildir.

ERP proqram təminatı bir-birindən müstəqil görünən modulları birləşdirir, lakin əsasən onların hamısı biznesin biznes səmərəliliyinin artırılmasına yönəlib. Məsələn, bir müəssisə material ehtiyatının idarə edilməsi, maliyyə idarəçiliyi, keyfiyyətin idarə edilməsi kimi geniş öhdəliklərə malikdir. ERP proqramı bütün bu tapşırıqları proqram təminatı ilə toplamaq və avtomatlaşdırma dəstəyi ilə yerinə yetirmək imkanı yaradır. Həm böyük, həm də kiçik biznesin istifadə edə biləcəyi bu sistemlə iş daha rahat həyata keçirilə bilər. Lakin iri miqyaslı müəssisələrin daha çox iş yükü və məsuliyyəti olduğu üçün ERP proqram təminatı belə hallarda vəziyyətdən çıxış üçün mühüm vasitədir.

Müəyyən qeyd-şərtlərlə demək olar ki, ERP proqram təminatı ümumilikdə istehsal və əməliyyat proseslərinin monitorinqini əhatə edir. Bu baxımdan, biznes xidmətlərinin bütün qeydlərini buludda toplayan Health Cloud-u xüsusi qeyd etməliyik.

Müəssisələrdə müxtəlif vəzifələrdə olan mütəxəssislərin bir çox vəzifəsini üzərinə götürən ERP, bütün bu vəzifələri yerinə yetirmək üçün fərqli proqramlardan istifadə edir.

Yenilikçi tətbiqlərdən biri olan CRM, şirkətlərin hər gün daha çox ehtiyac duyduğu bir sistemə çevrilir. CRM müştəri ilə əlaqələr xidməti, Sales Cloud xidmətinin fəaliyyəti kimi, istehsalçı ilə istehlakçı arasında qarşılıqlı əlaqənin təmin edilməsində böyük əhəmiyyət kəsb edir. Şirkətlərin müştəri məmnuniyyət nisbətini artırmağı hədəfləyən CRM bu mövzuları müvəffəqiyyətlə idarə edir. Bu idarəetməni təmin edərkən müştəri profillərini tanıyır və şirkət-müştəri harmoniyasını nəzərə alır. Əslində şirkətlərin istehsal göstəriciləri və müştərilərin gözləntiləri bir-birinə cavab verməlidir. Müştəri münasibətlərinin idarə edilməsi keçmiş müştəri profillərini də nəzərə alır. Beləliklə, şirkətlərə istehsal potensialını daim yeniləməyə imkan verir.

ERP və CRM sistemlərinin biznesinizə faydalarını qeyd etsək bunları göstərə bilərik:

ERP proqramı və CRM iki yenilikçi və unikal məhsul kimi görünür. Hər ikisinin ən böyük orta q nöqtəsi kadr ehtiyacını azaltmaq və avtomatlaşdırmanın köməyi ilə işlərin daha peşəkar şəkildə aparılmasını təmin etməkdir. Çünki hazırlanmış proqram və sistemlər tamamilə ehtiyac yönümlüdür. Başqa sözlə, bazarda şirkətin və müştərinin ehtiyaclarını müəyyən edir və buna uyğun hərəkətlərin edilməsini təmin edir. Yaxşı bir yol xəritəsi sayəsində şirkətlər böyük qazanc əldə edə bilər; artım qaçılmaz olur.

Müasir dünya bazarında iştirak etmək istəyən hər bir şirkət texnologiyaları iş prinsipinə daxil etdiyi dərəcədə uğur qazanacaq. ERP proqram təminatı və CRM də bu nöqtədə özünü göstərir. İki sistemdən yalnız birini istifadə edən şirkətlər və hər iki sistemi birlikdə istifadə edən şirkətlər arasında müvəffəqiyyət fərqi var. Hər iki yenilikdən faydalanan şirkətlər və brendlər daha çox qazanc əldə edə, müştəri məmnuniyyətini təmin edə və dünya nəhəngləri ilə rəqabət apara bilər. Ona görə də şirkətlər hansı bazarda olduqlarından, hansı kütləyə müraciət etməsindən asılı olmayaraq daima yeniliklərdən xəbərdar olmalıdırlar. Hətta bunun qaçılmaz olduğunu söyləmək mümkündür.

ƏDƏBİYYAT

1. ÖNETİM BİLGİ SİSTEMLERİ (HYH106.1) (VER) Bora Tüccaroğlu, PMP Akdeniz Karpaz Üniversitesi
2. Müşfiq Ramazanov, İnformasiya sistemləri menecmenti, Bakı-2017.
3. ERP/CRM Connection Perfect match or impending disaster? E-book, January 2020

ИНФОРМАЦИОННЫЕ СИСТЕМЫ В УПРАВЛЕНИИ БИЗНЕСОМ: СОВРЕМЕННЫЕ АСПЕКТЫ

Резюме

Основная цель сбора информации в бизнесе – создать на ее основе максимально точные, с минимальной неопределенностью знания и принимать решения. Информационные системы обеспечивают поддержку повышения общей эффективности деятельности предприятий, обеспечения эффективного управления бизнес-процессами и

регулирования работы, использующей информацию в их внутренней деятельности. В статье рассмотрены роль и функции информационных систем в управлении бизнесом.

Ключевые слова: *система, системный подход, информационные системы, бизнес-процессы*

INFORMATION SYSTEMS IN BUSINESS MANAGEMENT: MODERN ASPECTS

Summary

The main purpose of the information collection in business is to create knowledge based on it as accurate as possible, with minimal uncertainty, and to make decisions. Information systems provide support for improving the overall performance of enterprises, ensuring effective business process management, and regulating work that uses information in their internal activities. The role and functions of information systems in business management are examined in the article.

Key words: *system, systems approach, information systems, business processes*

III. INTERNATIONAL CONFERENCE ON MODERN TRENDS ON DIGITAL
ECONOMY
16 November, 2023, Baku, Azerbaijan

MƏRKƏZİ BANKLARIN RƏQƏMSAL VALYUTALARININ (CBDC) İNKİŞAF DİNAMİKASI

Əfqan Musayev

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC)

E-mail: afqn.hunna@gmail.com

Xülasə.

Dünya iqtisadiyyatının Qlobal iqtisadi sistemə inteqrasiyasının dərinləşdiyi bir dövrdə mərkəzi bankçılığın bütün funksional istiqamətlər üzrə fəaliyyətinin müasir tələblərə uyğun və səmərəli təşkili, beynəlxalq standartların tətbiqi, beynəlxalq maliyyə-kredit təşkilatları və mərkəzi bankçılıq işi üzrə beynəlxalq nüfuza malik ölkələrlə qarşılıqlı faydalı əməkdaşlıq münasibətlərinin qurulması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Mərkəz Banklarını BVF-nun struktur subyekti hesab etmək olar. Belə ki, hər bir ölkənin ya maliyyə naziri, ya da Mərkəz Bankı sədrinin təmsil olduğu "İdarəedicilər Şurası" BVF-nun ali rəhbər orqanı hesab olunur (IMF board of governors-BoG). Eyni zamanda BVF-nun 53 idarəedici direktoru (MD- managing director) seçilir ki, onlar da həmin ölkələrin ya maliyyə nazirlərindən, ya da Mərkəz Bankın sədrindən seçilir. [1]

Açar sözlər: kriptoto, stabilkoin, CBDC, Paylanmış kitab texnologiyası (DLT), Mərkəzləşdirilmiş kitab texnologiyası

Dünya maliyyə bazarının müxtəlif seqmentləri arasındakı sərhədlər aradan qaldırılmışdır, buna görə də, dünya maliyyə resurslarının hissələrinin bir seqmentdən digərinə ötürülməsi mümkündür. [3.6] 2008-ci ildən QMS-qlobal maliyyə sisteminin rəqəmsal texnologiyaları daha geniş tətbiq imkanlarını müzakirəyə başladığı zamandan etibarən maliyyə bazarlarında KRİPTO valyutalar təqdim və təklif edilməyə başladı. Kriptovalyutalar maliyyə sektorunda əhəmiyyətli hərəkətiliyə səbəb oldu. Bazarlarda yeni nəsil və innovative ödəniş sistemləri təklif edilməyə başladı. Beynəlxalq bazarlarda likvidliyin təmin edilməsi və milli valyutaların beynəlxalq ehtiyat pul vahidi ilə əvəzləşdirilməsi projeləri ortaya atıldı. XX əsrin 70-ci illərində təklif və tətbiq edilmiş SDR (

Special Drawing Rights) –dən fərqli olaraq, kriptovalyutanın bəlli bir məkanı və dəyər ölçüsü yox idi. SDR- milli valyutaların dəyər ölçüsü olduğu halda, kriptovalyutalar dollar, avro, yen və s valyutalara alternativ valyuta kimi təklif edilirdi. Lakin onun özü dollarla, avroyla və ya qızilla alınıb satıla bilirdi. Kriptovalyutalarla paralel maliyyə bazarlarında STABILCOİN lər də təklif edilməyə başlandı. Stabilkoinin dəyəri bir aktivə və ya dollar kimi fiat valyutasına bağlanır.

Kriptovalyutalar rəqəmsal valyuta buraxan mərkəzi bankdan fərqlidir və Paylanmış dəftər texnologiyası (DLT) üzərində işləyir, yəni dəqiq müəyyən edilmiş bir mərkəzi yoxdur, bütün dünya üzrə səpələnmiş çoxsaylı texno- cihazlar əməliyyatın düzgünlüyünü həyata keçirir. [2] Risk dərəcəsinin dərinliyi və proqnoz qiymətləndirmə aparıla bilməməsi beynəlxalq maliyyə sisteminin yeni transformasiyasını tələb etdiyi üçün rəqəmsal hesablaşmalar və rəqəmsal valyutalar yeni trendlərə çevrilməkdədir.

Maliyyə inklüzivliyini təşviq edərək pula daha ucuz və daha yaxşı çıxışı təmin etmək məqsədilə, ödənişlərdə səmərəliliyin artırılması və əməliyyat xərclərinin azaldılması, proqramlaşdırıla bilən pulların yaradılması və pul axınında şəffaflığın artırılması, pul və fiskal siyasətin fasiləsiz və asan axınıni təmin etmək məqsədi ilə dünya dövlətləri və beynəlxalq maliyyə İnstitutları valyutaların rəqəmsallaşdırılması layihələrini təcrübədən keçirməyi qərara almışlar.

Zənnimcə Mərkəzi Bankların Rəqəmsal Valyutası (CBDC) – hər bir ölkənin fiat valyutasının rəqəmsal forması hesab edilir. Pul çap etmək və ya etdirmək əvəzinə, mərkəzi bank hökumətin tam inandığı, təminat verdiyi və krediti ilə dəstəklənən elektron sikkələr və ya hesablar buraxmaq niyyətindədir.

Mərkəzi Bankların Rəqəmsal Valyutalarının inkişaf dinamikasına nəzər salsaq, dünya ölkələri üzrə aşağıdakı xronologiyanın şahidi olarıq. Belə ki, ölkələrin Mərkəz Bankları Rəqəmsal Milli Valutalar hazırlamaq istiqamətində təcrübələr aparmaqdadırlar. “Elektron Dünya Ticarət Platformasıdır (EDTP- “eWTP). Platformanı dəstəkləmək üçün ÜTT Nazirlər Konfransının 2017-ci ildə Buenos-Ayresdə keçirilən iclasında Dünya İqtisadi Forumu ilə birlikdə EDTP layihəsini təbliğ etməyə

başlamışdır. Eyni zamanda bu tədbidə elektron ticarətin qaydaları və effektivlik üçün B2B və B2C normaları razılaşdırılmışdır. Bu razılaşmaların məntiqi davamı olaraq Dünya Bankı və Beynəlxalq Valyuta Fondunun “Mərkəzi Bankların Rəqəmsal Valyutaları” (CBDC) projesi ortaya çıxmışdır. Bu projeni simvolik olaraq “Diji Curr” adlandıraraq qeyd etmək istərdim ki, təklif olunan valyuta virtual valyutalardan və kriptovalyutalardan fərqləndirilir. Belə ki, “Diji Curr” hər bir ölkənin milli valyutasına-kağız pullara ekvivalent olaraq hazırlanması təklif olunur. Milli rəqəmsal valyutalar müvafiq ölkələrin qanunvericiliyi əsasında dövlətin maliyyə-kredit siyasəti çərçivəsində hazırlanması təklif edilir. CBDC projesi hal hazırda hipotetik təcrübələr mərhələsindədir. Globallaşmaqda olan dünyanın ikinci böyük ekonomisi hesab olunan Çin də 2017-ci ilin sonundan başlayaraq dijital yuan projesinə start vermişdir. Çin MB digərlərindən fərqli olaraq bir neçə böyük şəhərlər arasında maliyyə əməliyyatlarını dijital platformaya keçirmişdir. Eksperimental olaraq 4 şəhər; -Şençjen, Suçjou, Syun-an və Çendu seçilmişdir. 2020-ci ilin aprelindən bu ərazidə ödənişlər və hesablaşmalar rəqəmsal valyutada aparılmaqdadır. Paralel olaraq Sinqapur mərkəz olmaqla Çin, Malayziya, Koreya, Yaponiya, Avstraliya model olaraq vahid rəqəmsal valyuta sınaqdan keçirməkdədir. [4 .55]. 2017-ci ildən Kanada, Böyük Britaniya və Sinqapur Rəqəmsal valyutaları sınaqdan keçirilməyə başlayıb. 2019-cu ildən Səudiyyə Ərəbistanı və BƏƏ tərəfindən ikitərəfli CBDC pilot layihəsini başlatdı və sınaqdan keçirilir.

Atlantik Şurasının Geolqtisadiyyat Mərkəzinin [5.q] direktoru Coş Lipskinin fikrincə “Coviddən əvvəl mərkəzi bank rəqəmsal valyutaları əsasən nəzəri bir məşq idi. Lakin kriptovalyutaların yüksəlişi ilə birlikdə dünyada misli görünməmiş monetar və fiskal stimulların paylanması zərurəti ilə mərkəzi banklar tez başa düşdülər ki, pulun təkamülünün onlardan keçməsinə imkan verə bilməzlər”. [5q]

2020-may ayında 35 ölkə ilə üç əsas istiqamətdə -1) inkişaf, 2) pilot və 3) tədqiqat istiqamətlərində projelər formalaşdırmağa başladılar.

Yeni interaktiv verilənlər bazası 81 ölkəni əhatə edir ki, bu da Geolqtisadiyyat Mərkəzinin 2020-ci ildə CBDC inkişafında aktiv olaraq

müəyyən etdiyi ölkələrin sayından iki dəfə çoxdur. İyulun 1-nə 5 ölkə CBDC-ləri sınaqdan keçirməyə razılıq verdi. Sınaq testləri Baham adalarında geniş yayılmağa başlandı. İsveç və Cənubi Koreya da daxil olmaqla 76 ölkədən 33-ü tədqiqat, 15-i inkişaf, 14-ü isə pilot mərhələsinə razılıq verdi. [5]

2021-ci ilin iyun ayına olan məlumata görə, Çin Xalq Bankı (PBOC) təxminən 21 milyon fərdi və 3,51 milyon korporativ rəqəmsal yuan pul kisəsinin açıldığını açıqladı.

2022-ci ildə geniş tirajlı hədəfləyən Çin Xalq Bankı -PBOC və Honq Konq Valyuta Təşkilatı 2022-ci il Pekin Qış Olimpiya Oyunları ərəfəsində rəqəmsal yuanı xarici qonaqlarla sınaqdan keçirməyi planlaşdırdıqlarını bildirmişdi. [5]

ABŞ-da Federal Ehtiyatlar Sistemi bu sahədə ilk vaxtlar risk etmədi. Dünyanın dörd ən böyük mərkəzi bankından (Federal Ehtiyat, Avropa Mərkəzi Bankı, Yaponiya Bankı və İngiltərə Bankı) Federal Ehtiyat Rəqəmsal valyuta testi layihəsindən imtina etmişdilər. [5]

11.03.2022-ci il tarixində ABŞ Prezidenti Bayden “CBDCs, Stablecoins və Cryptocurrencies haqqında İcra Sərəncamı” imzaladı. [6]. Bu, ABŞ-da rəqəmsal aktivlərin gələcəyi və onların tənzimlənməsi üçün geniş tədqiqatlara əsas verdi. C.Baydenin fikrincə bu icra sərəncamı ABŞ iqtisadiyyatına beynəlxalq maliyyə bazarlarına daxil olaraq, de-dollarizasiyanın qarşısını ala bilər. [6]

2021-ci ilin oktyabrında pərakəndə istifadə üçün CBDC, e-Naira-nı istifadəyə verən Nigeriya. Çin, Tayland, BƏƏ və bir çox başqa ölkələr də beynəlxalq səviyyədə texnologiya və siyasət standartlarını müəyyən etməkdə maraqlı olduqlarının sübutu olaraq transsərhəd layihələri araşdırırlar. [6]

2021-iyun ayında 60 ölkə,

2022- ci ildə qlobal ÜDM-un 95% dən artıq hissəni əhatə edən milli iqtisadiyyatlara malik 114 ölkə Mərkəzi Bankların Rəqəmsal Valyutasını (CBDC) elmi cəhətdən araşdırmağa başladı.

2022-ci ilin sonuna 11 ölkə “tam rəqəmsal valyutasını” dövrüyyəyə daxil edib.

Cin XR –da pərakəndə CBDC-nin pilot proqramını genişləndirilsə də, e-

CNY, eyni zamanda kriptovalyutanın istifadəsini qadağan edir.

Yamayka dövləti JAM-DEX layihəsini istifadəyə başlayıb.

Rusiyaya qarşı tətbiq edilmiş maliyyə sanksiyaları ölkələri dollardan yayınan ödəniş sistemlərini nəzərdən keçirməyə vadar edir.

İndi 9 transsərhəd topdansatış CBDC testi və 7 transsərhəd pərakəndə satış layihəsi var ki, bu da 2021-ci ildən iki dəfə çoxdur.

2022-ci ilin dekabr ayından etibarən bütün G7 iqtisadiyyatları CBDC-nin inkişaf mərhələsinə keçdi. (1. ABŞ, 2. İngiltərə., 3. Almaniya, 4.Yaponiya, 5. Fransa, 6. Kanada, 7. Çin)

G20 ölkələrindən 18-i hazırda CBDC inkişafının qabaqcıl mərhələsindədir. Onlardan 7 ölkə artıq pilot rejimdədir. Demək olar ki, hər bir G20 ölkəsi son altı ayda əhəmiyyətli irəliləyiş əldə edib və bu layihələrə yeni resurslar yatırır.

2023-cü ildə 20-dən çox ölkə CBDC-nin sınaqdan keçirilməsi istiqamətində mühüm addımlar atmaqdadır.

Avstraliya, Tayland, Braziliya, Hindistan, Cənubi Koreya və Rusiya 2023-cü ildə pilot sınaqları davam etdirmək və ya başlamışdır.

Təklif edilmiş və tədqiqat aparılan Cross-border CBDC projects - Transsərhəd CBDC layihələri diqqətinizə təqdim etmək istəyirəm.

1. mBridge – (Multiple Bridge). “Çoxsaylı körpülər” anlamı verən bu layihə	7. Oniks –
2. Dunbar	8. Rosalind –
3. Sela	9. Aurum –
4. Icebreaker – Buzqıran (Ledokol)	10. Helvetia-
5. Mariana	11. Jasper –
6. Jura –	12. Aber –
	13. Cedar -

1. mBridge – (Multiple Bridge). “Çoxsaylı körpülər” anlamı verən bu

layihə Tayland, Çin, Hon Konq və BƏƏ arasında topdansatış ticarət zamanı layihə olaraq 2021-ci ilin sentyabrından BİS- Beynəlxalq Hesablaşmalar Bankı vasitəsi ilə həyata keçilməyə başlanıb.

Məqsəd; - daha sürətli, -daha ucuz və -daha çox.

Nəticə: - köçürmələr və valyuta əməliyyatları üçün səmərəli mexanizmdir.

2. Dunbar - layihəsi Avstraliya, Sinqapur, Malyziya, və Cənubi Afrika dövlətlərinin Mərkəz Bankları 2022-ci ilin mart ayından “topdansatış ticarət” zamanı bank hesablaşmalarında sınaqdadır.

Məqsəd eynidir. Nəticə barəsində hesabat verilməyib.

3. Sela – layihəsi banklararası kibertəhlükəsizliyin təmin edilməsi məqsədi ilə yaradılmış bir layihədir. Projenin təcrübə subyektləri olaraq 2022-ci ilin iyun ayında Hon Konq Beynəlxalq Hesablaşmalar Bankının İnnovasiya Mərkəzi (HK BİS İC) seçilmişdir. Projenin obyektı İsrail Mərkəz Bankı ilə Hon Konq Valyuta Təşkilatı arasında aparılan əməliyyatlar oldu.

Məqsəd; - Layihə iki səviyyəli pərakəndə CBDC-nin kibertəhlükəsizlik təsirlərini araşdırmaq üçün nəzərdə tutulub. 2022-ci ilin sonuna qədər başa çatdırılması nəzərdə tutulur.

Nəticə: - hesabat dərc edilməyib. İstifadə nümunəsi Pərakəndədir.

4. Icebreaker – Buzqıran (Ledokol) layihəsi İsrail Bankı, Norveç Mərkəzi Bankı, Sveriges Riksbank və BIS Innovation Hub Nordic Center müxtəlif pərakəndə CBDC-lər arasında qarşılıqlı əlaqəni 2022-ci ilin sentyabrında sınaqdan keçirmişdir.

Məqsəd; - Layihə sərhədlər boyu pərakəndə CBDC ödənişlərinə icazə verilməsi modelini

araşdırır və 2022-ci ilin sonuna kimi icra olunmuşdur.

Nəticə: - Hesabat təqdim edilməyib, 2023-cü ilin sonuna kimi təqdim olunması gözlənilir.

İstifadə nümunəsi: Pərakəndədir.

5. Mariana layihəsi 2022-ci ilin noyabrında Fransa Bankı- (Banque de France), Sinqapurun Valyuta Təşkilatı və İsveçrə Milli Bankı (Eurosystem BIS Innovation Hub) ilə birgə transsərhəd avtomatlaşdırılmış market-meyker (AMM) layihəsini həyata

keçirilmişdir.

Məqsəd; -, topdansatış səviyyəsində İsveçrə rəqəmsal Frankı, rəqəmsal Avro və rəqəmsal Sinqapur dolları arasında mübadilənin asanlaşdırılması üçün AMM-lərdən istifadənin araşdırılması olub.

Nəticə: - hesabat dərc edilməyib. İstifadə nümunəsi: Topdansatışdır.

6. Jura – layihəsi Fransa və İsveçrə tərəfindən sınaqdan keçirilir.

Məqsəd; - Paylanmış kitab texnologiyası (DLT) platformasında İsveçrənin Beynəlxalq Hesablaşmalar Bankı (BIS) İnnovasiya Qovşağı, Banque de France-Fransa Bankı və İsveçrə Milli Bankı Accenture tərəfindən idarə olunan özəl sektor konsorsiumu ilə birlikdə sərhədyanı hesablaşmalar üçün topdansatış CBDC (wCBDC) eksperimentidir.

Nəticə: -hesabat dərc edilməyib. İstifadə nümunəsi: Topdansatışdır.

7. Oniks – layihəsi (wCBDC çoxluğu ilə) - Fransa və Sinqapur tərəfindən 2021-ci ilin iyun ayında sınaqdan keçirilməyə başlanıb.

Məqsəd; - Sinqapur Valyuta Təşkilatı Fransanın Banque de France Bankı ilə, JP Morgan-ın Onyx vahidindən istifadə edən ilə transsərhəd ödəniş təcrübəsini sınaqdan keçirmişdir.

Nəticə: - transsərhəd ödəniş təcrübəsinin uğurla başa çatdığını elan edildi.

İstifadə nümunəsi: Topdansatışdır.

8. Rosalind – layihəsi Böyük Britaniya və BIS arasında 2022-ci ilin iyun ayında sınaqdan keçirilməyə başlanıb.

Məqsəd; - İngiltərə Bankı iki səviyyəli, aralıq modelə əsaslanan pərakəndə CBDC üçün, CBDC tətbiqi proqramı üçün prototiplər yaratmaq üçün Londondakı BIS İnnovasiya Mərkəzi ilə əməkdaşlıq edərək,

- mərkəzi bank mühasibat əməkdaşlarının - özəl sektor satıcıları ilə necə effektiv –rəqəmsal ünsiyyət (dijital communication) qura biləcəyini anlamaq məqsədi daşıyırdı.

Nəticə: - müsbət, - sürətli, -səmərəli, - ucuz, -operativ. İstifadə nümunəsi: Pərakəndədir.

9. Aurum – layihəsi Honq-Konq və BIS 2021-ci ilin mart ayından başlamışdır.

Məqsəd; - Honq-Konqdakı BIS İnnovasiya mərkəzi, Honq-Konq Valyuta

Təşkilatı ilə birgə həm topdan, həm də pərakəndə satış nişanlarını buraxa bilən CBDC prototipinin sınaqdan keçirilməsi olmuşdur.

Nəticə: - hesabat açıqlanmayıb.

10. Helvetia- layihəsi İsveçrə və BIS 2020-ci ildən başlamışdır.

Məqsəd; - İsveçrə Milli Bankı, BIS və kommertiya infrastrukturu operatoru SIX arasında əməkdaşlıq olmuşdur. Project Helvetia, SIX-in paylanmış rəqəmsal aktiv platformasına topdansatış CBDC-nin buraxılmasının mümkünliyünü araşdırdı.

Nəticə: -2022-ci ilin yanvarında elan edildi ki, Project Helvetia topdansatış CBDC-ni ölkənin əsas bank infrastrukturuna inteqrasiya etməkdə uğur qazanıb.

11. Jasper – layihəsi Kanada, Böyük Britaniya və Sinqapur 2017-ci ildən sınaqdan keçirilməyə başlayıb.

Məqsəd; - Kanada Bankı 4 mərhələdən sonra yekunlaşan və İngiltərə Bankı və Sinqapurun Monetar Authority ilə transsərhəd sınaqlarını əhatə etməsi olmuşdur.

Nəticə: - uğurlu olduğu bilinmə də, pandemiya səbəbindən hesabat dərc edilmədi. Layihə dah da təkmilləşdirilməkdədir. İstifadə nümunəsi: Topdansatışdır.

12. Aber – layihəsi Səudiyyə Ərəbistanı və BƏƏ tərəfindən 2019-cu ildən ikitərəfli CBDC pilot layihəsini başlatdı və sınaqdan keçirilir.

Məqsəd; - Birləşmiş Ərəb Əmirlikləri və Səudiyyə Ərəbistanı mərkəzləşdirilməmiş kitab texnologiyasının transsərhəd əməliyyatlarını hansı dərəcədə asanlaşdırma biləcəyini müəyyənləşdirməkdir.

Nəticə: -uğurlu olduğu bəyan edilsə də hesabat yoxdur. İstifadə nümunəsi: Topdansatışdır.

13. Cedar layihəsi ABŞ tərəfindən sınaq projesidir.

Məqsəd; - New York Federal Ehtiyatlar Bankının topdansatış CBDC təcrübəsi layihəsi olmuşdur,

Nəticə: - uğurlu oldu. ABŞ-da tədqiqat sınaqlarından inkişaf layihələrinin tətbiqinə keçildi.

Azərbaycan MB-nin də 2023-cü ildən pilot sınaqlara başlayacağı ehtimal edilir.

Nəticə olaraq qeyd etmək istərdim ki, Mərkəzi Bankların Rəqəmsal Valyutalarının (CBDC) inkişaf dinamikasının təhlilini davam etdirərək Azərbaycan iqtisadiyyatına töhfə verə biləcək istiqamətlərini üzə çıxarmağa çalışacağıq.

Ədəbiyyat siyahısı

1. International Monetary Fund. Retrieved from <https://www.imf.org/en/Home>
3. Məmmədov, Z. F. (2012). Dünya maliyyə, valyuta-kredit siyasətinin müasir arxitekturası. Bakı.
4. Musayev, Ə. Ə. (2021). Şərqi Asiya ölkələrində BMM-nin formalaşması və inkişaf perspektivləri. Dissertasiya, Bakı.
5. Atlantic Council, Atlantic Council releases new state-of-the-art central bank digital currency tracker. Retrieved from <https://www.atlanticcouncil.org/news/press-releases/atlantic-council-releases-new-state-of-the-art-central-bank-digital-currency-tracker/>
6. Atlantic Council, CBDC Tracker. Retrieved from <https://www.atlanticcouncil.org/cbdctracker/>
7. Atlantic Council, Biden's executive order on digital assets has been released, now what? Retrieved from <https://www.atlanticcouncil.org/blogs/econographics/bidens-executive-order-on-digital-assets-has-been-released-now-what/>

Summary

In a period when the integration of the global economy into the global economic system has deepened, the effective and cost-effective organization of central banking activities in all functional directions, the application of international standards, and the establishment of mutually beneficial cooperation with countries having international influence in international financial and credit organizations and central banking activities are of crucial importance. Central Banks can be considered as a structural subject of the IMF. Each country's finance minister or the president of the central bank, represented on the IMF board of governors (BoG) by the "Executive Directors" representing each country, is the highest governing body of the IMF. At the same time, 53 managing

directors (MDs) of the IMF are elected, who are selected from the finance ministers or central bank governors of these countries.

Keywords: cryptocurrency, stable coin, CBDC (Central Bank Digital Currency), Distributed Ledger Technology (DLT), Centralized Ledger Technology

Summary

In a period where the integration of the world economy into the global economic system deepens, the effective and efficient organization of central banking activities in all functional directions, the application of international standards, and the establishment of mutually beneficial cooperation with countries having international influence in international financial organizations and central banking are of great importance. Central banks can be considered as subjects of the IMF. Each country's Minister of Finance or the Governor of the Central Bank is represented in the Board of Governors (BoG), the highest governing body of the IMF. At the same time, the IMF has 53 Executive Directors (MD - Managing Director) who are elected, and they are selected from the countries' finance ministers or central bank governors. [1]

Keywords: crypto, stablecoin, CBDC, Distributed Ledger Technology (DLT), Centralized Ledger Technology

DIGITALIZATION OF CUSTOM AND TAX REGIME-BOLSTERING THE SEZ ECONOMY IN THE AZERBAIJAN

DOS. AYBANIZ GUBADOVA

Azerbaijan State Economic University (UNEC), Baku

e-mail: gubadovaa@gmail.com

NAJAFZADE YUSIF

Azerbaijan State Economic University (UNEC), Baku

e-mail: necefzadeyusif@gmail.com

ABSTRACT

The article gives initial information of Azerbaijan and its importance in the region. In addition, it also contains information about international commercial organizations that Azerbaijan has joined through years. It also explains the importance of digitalization of custom and tax regime in order to thrive the business environment in the Special Economic Zones. Article discusses the current tendency of Special Economic zones and as well as current situations of these regime. Special Economic Zones is one of the pivotal territory of the country. It attracts enormous amount of investment thanks to reduces/exempted type of tax and custom duties as well as easy administrative procedure.

Article suggests that government must digitalize the procedure in order to ease the administrative process in the Special Economic Zones.

Keywords: *Digitalization, SEZ, tax, custom.*

INTRODUCTION

Azerbaijan is one of the vital countries of the Eurasian continent. It connects both Europe and Asia through Middle Corridor. Middle Corridor is one of the key routes that connects Asian and European countries [1].

In the history, Silk road was used by ancient kingdoms for commerce. Silk road was the main route for both west and east merchants. Through history western market sold porcelains, vase, wine sold in the eastern markets while eastern markets sold tea, silk, spices and other ingredients to the western counterparts. Starting from XVI century importance of Silk road started to diminish due to increasing tendency in sea commerce, colonialism in America and conflict between east and west political powers. This process fell to deepest point when the cold war started. After Soviet collapse relationship between east and west started to increase. New independent countries are started to commerce

with other countries. Unfortunately, Azerbaijan fell behind due to the war erupted in Qarabagh region. Despite the conflict, Azerbaijan has been played significant factors in the local and region economy. Azerbaijan has attracted significant investment from European and US countries. In addition, Azerbaijan has joined TRACECA program. It is an international program involving EU, Turkey and commonwealth countries [2]. Main aim of this program is to ease and increase transport between these countries. Azerbaijan was main part of this project since it plays crucial role transporting from west to east. Subsequently, Azerbaijan also entered Trans-Caspian International Transport Route known as Middle Corridor. This program involves Georgia, Azerbaijan, Kazakhstan companies where they transport Chinese goods to Europe. As we can see, Azerbaijan has created a bridge between eastern and western countries. Another important international organization is GUAM. This organization main objective is to create commercial, diplomatic and democratic relations between Georgia, Ukraine, Azerbaijan and Moldova. They want to establish Free Trade Area for commerce in order to increase trade between these countries. However, it has not been ratified and not entered into force. Due to different proposals and separate legislations it does not make it easier for member countries. This organizations needs continuous meetings and has to create unitary jurisdictions on that topic.

This also created opportunity for the Azerbaijan. Azerbaijan economy depending on oil more than 3 decades. Thus, led “Dutch Disease“ within the country. In 2015, Azerbaijani economy and value of Azerbaijani currency went south. It created inflation within the market with low revenue. Many businesses started to leave Azerbaijan due to economic distress. In addition, government took action by increasing transaction from oil fund to Azerbaijani budget. Furthermore, they increased spending on social security and protection spending for the people. Today Azerbaijan. This was the major warning for the Azerbaijani economy. However, government took some action in order to balance the economy. In 2011, Azerbaijan created his first Special Economic Zone (SEZ). SEZ are special type zone that has unique law and regulation that differentiate itself from other zone. Government apply tax/custom discount or exemption in order to attract foreign investment which it creates more job and production for the economy [3]. According to UN Trade and Development Conference, there is 3 essential criteria that identifies SEZ:

- 1) Special geographic zone
- 2) Different economic procedure from country's economy and special

administrative jurisdictions

3) Completed infrastructure and communal services (including energy supply)

Sumgayit Chemical-Industrial park played significant role in the non-oil sector in Azerbaijan. This is the largest Industrial Park in Azerbaijan ever created. Between 2011-2022 This park alone attracted more than 3.4 billion AZN investment from abroad and local investors. However, main investors on this land were SOCAR. Both SOCAR Polymer and SOCAR Carbamide facilities required 1.7 billion AZN. Table below shows the 7 Industrial parks that created in Azerbaijan:

Industrial park	Production Sphere	Number of residents	Established year
Sumgayit Chemical-Industrial Park	Chemical and Industrial products	37	2011
Balakhani Industrial Park	Recycling	10	2011
Mingachevir Industrial Park	Textile	1	2016
Qaradagh Industrial Park	Ship construction and repair	1	2015
Pirallahi Industrial Park	Medical products	6	2017
“Araz Valley Economic Zone” Industrial Park	Logistics and transport services	5	2021
Aghdam Industrial Park	Industrial equipments	19	2021

Source: *Sub-regional Innovation Policy Outlook 2020: Eastern Europe and the South Caucasus* & Student's own research

These Industrial parks offers investors 10 years exempt from profit and revenue tax in addition import duties. However, these SEZ are not considered fully SEZ since it has limited or partial exemption. Highest version of SEZ are so called Free Trade Zones or Free Economic Zones. In order to create the real SEZ in Azerbaijan, government started to create Alat Free Economic Zone in Azerbaijan. Building process started in 2018. It occupies more than 850 hectares in the Alat. Due to its massive size, government divided into 3 phases. Only half of phase 1 finished and construction still continues. AFEZ is different that

industrial parks since it is tax free zone. Residents of these zones will not pay any profit/revenue tax and they are free from import/export duties related to their production. However, there is significant amount of Capital Expenditure (CAPEX) required for the development of this zone since it contains vast amount of land. Businesses also has to bear some costs such as establishing infrastructure and buying equipments for production. According to Alat Free Trade Zone (AFTZ) Summary report 2017, main CAPEX categories are shown below:

CAPEX category	Amount	Comments	Fund provider
Basic Infrastructure and superstructure: design, land works, ground flooring, incl:	\$ 298 mln =		
1)Basic Infrastructure	\$ 229 mln +	Total area of AFTZ (518 Ha) *Basic infrastructure rate (\$0.44 mln/Ha) +	Business Units
2)Pre-built warehouses	\$ 47 mln +	Total area of pre-built Business warehouses AFTZ (12 Ha) *pre-built facility rate (\$4. mln/Ha +	Business Units
3)Offices	\$ 21 mln	Net office space (15100 m ²) * office space CAPEX rate(\$1400/v.m ²)	Business Units
Utilities: Generation, distribution and transmission of communal services	\$ 113 mln	Total are of AFTZ (518 Ha) *Utilities rate (\$0.11 mln/Ha)	Government
Roads	\$ 50 mln		Government
TOTAL CAPEX	\$ 460 mln		

Source: Alat Free Trade Zone (AFTZ) Summary Report 2017

These data are based on 2017 performance. Today's price at the market and increasing size of zone from 518 to 850 Hectares would increase CAPEX of the zone. In addition, in the table development process are divided into 2 parts. Government took all communal and transport development costs while businesses who wants to operate on Alat soil must bear the infrastructure cost. According to the same Summary report of AFTZ, this zone would add 57 billion USD to GDP cumulatively until 2040. In addition, based on market research main production facilities are considered fertilizers/pesticides, furnitures, production equipments and machineries, and etc. due to low cost of production and raw materials in the region.

These SEZ would be game changer for Azerbaijani economy. The big enterprises who wants to grow their production, these zones would play perfect to territory to settle. Tax and custom reduction/exemption with more easy administrative procedure make comfort for newly arrived enterprises. However, after the settlement businesses must produce and sell their goods and services to domestic and foreign market. In addition, they must pay special fee's and other type of taxes in order to continue their operation.

Custom committee and tax services of Azerbaijan plays significant part in that procedure. Tax services are tracking and observing the excise, sales tax and other forms of tax payment to government budget. In addition, the cargo flow between countries, is a top priority of customs committee. Government must adapt and increase digitalization in the border as well as in the tax system. Subsequently, these government agencies also exchange information between the other countries due to transparencies could occur in the data collection phase [4].

In order to do analyze the current situations of these agencies, it must be divided into their respective field:

1)Tax agency: Currently, Azerbaijan has good progress on digitalization in taxation systems and as well as administrative jurisdictions. But there are some drawbacks on taxation systems. First of all, businesses and sole entrepreneurs have to fill their income declarations manual. In order to support that government must integrate corporations and entrepreneur's database on their own and make sure they fill necessary information on that database. By doing that they could track their sales and operations. Thus, would decrease the error and time consumption of entrepreneurs and corporations since it will fill all information automatically. It also decreases tax evasion and fraud cases for the tax authority [5].

2) Customs Committee: However, on the customs committee it is not that good since integration of commercial activities between border countries are either not implemented or under construction. Furthermore, pricing strategy in the customs are not precise and often misleading. They don't have significant amount of database to evaluate the goods and services. Customs must create database for the pricing strategy. In addition, they have to create software to exchange the goods coming or direct to border countries.

3) International Organizations: It has the same qualifications just like Customs Committee. TRACECA is one of the key commercial organizations that Azerbaijan has joined. Yet, the digitalization between these countries still not implemented. However, in order to eliminate that problem, international organizations must create a platform or software to integrate different government agencies database into one [6]. TRACECA is creating workshop and prep meeting to create e-CIM/SMGS software to digitalize railway consignment.

The situations above will boost the enterprises that reside in Special Economic Zones. Their main strategy is to export as much as possible. In addition, they have to increase import in order to increase their export. By digitalizing key government agencies, they could export and import goods with less time consuming on administrative procedure. In addition, development of digitalization in international organizations would push these residents to export there due to custom discounts [8].

Conclusion:

In conclusion, Azerbaijan has potential to thrive in the region. However, lack of digitalization in the key government agencies would waste these potentials. In addition, digitalization of these agencies also improves prudence and corruption within the country which businesses consider when they invest that country.

Azerbaijan must digitalize their custom and tax agencies and integrate/create database for international organizations for exchange informations.

References

1. Səbinə Sadıqova, RƏQABƏT STRATEGİYASI VƏ ONUN TƏHLİLİ. İPƏK YOLU, No.3, 2017, səh.114-125
2. Eminov, Z., Imrani, Z., & Jafarov, S. The Current State of Foreign Trade Relations of the Republic of Azerbaijan. PROCEEDINGS E-BOOK, 52.
3. Ahmadova, E. THE ROLE OF TAX INCENTIVES IN REGIONAL DEVELOPMENT AND AZERBAIJAN ASSESSMENT. AZƏRBAYCAN ALİ TEXNİKİ MƏKTƏBLƏRİNİN XƏBƏRLƏRİ, 13.
4. Guliyev, R. A. (2022). Development of Foreign Trade and Customs Relations in the Republic of Azerbaijan. Magistra Vitae: электронный журнал по историческим наукам и археологии, (2), 55-64.
5. Zhuravleva, I. (2022, April). Actual Problems and Analysis of Anti-avoidance Tax Measures in Post-Soviet Countries in the Context of Digitalization of the Economy. In International Scientific Conference "Digital Transformation on Manufacturing, Infrastructure & Service" (pp. 291-306). Cham: Springer Nature Switzerland.
6. Aliyev, A. G., Shahverdiyeva, R. O., & Həgverdiyeva, U. H. (2023). Activity characteristics and perspective development directions of electronic trade platforms in Azerbaijan. Problems of Information Society, 32-42.
7. Kostin, K.B., Suboch, A.N. (2020). Modern e-commerce business models. Issues of Innovative Economy, 10 (3), 1623-1642 (in Russian).
8. Hüseynova, A., Salifova, T., & Mazanova, O. (2019). Estimation of innovation activity of the regions of the Azerbaijan republic. Economic and Social Development: Book of Proceedings, 41-50.

UNEC
1930

QLOBAL ƏMƏKDAŞLIQ: BEYNƏLXALQ AKADEMİK TƏRƏFDAŞLAR

III BEYNƏLXALQ KONFRANS
RƏQBƏTSAZ İQTİSADİYYAT:
MÜASİR ÇAĞIRISLAR VƏ REAL İMKANLAR

16 NOYABR 2023 - BAKI, AZƏRBAYCAN

III. INTERNATIONAL CONFERENCE ON MODERN TRENDS ON DIGITAL ECONOMY

16 November, 2023, Baku, Azerbaijan

